

తెలుగు అకాడమి ప్రచురణలు-(బి.ఎ.) 74

Donated by
Sri T. Madhusudana Rao

కావ్య లోకము

రచయిత

డా॥ ఎన్. వి. ఆర్. కృష్ణమాచార్యులు, ఎం.ఏ., పి.హెచ్.డి.
ప్రిన్సిపాల్, డా॥ వి. యస్. కె. గవర్నమెంట్ కళాశాల, విశాఖపట్నము-10.

తెలుగు అకాడమి

హైదరాబాదు

1973

B. A. KAVYALOKAMU : Author : Dr N. V. R. Krishnamacharyulu, First
Edition, 1973; pp; XII + 296

808.094827.

© TELUGU AKADEMI
HYDERABAD

C-6053

First Published, 1973

Copies 2,000

Published by TELUGU AKADEMI, HYDERABAD-500029 (Andhra Pradesh) under the Centrally Sponsored Scheme of Production of Books and Literature in Regional languages at the University level, of the Government of India in the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Culture), New Delhi.

All rights whatsoever in this book are strictly reserved and no portion of it may be reproduced by any Process for any purpose without the written permission of the Copyright owners.

Price : Rs. 9-25

PRINTED IN INDIA

Text at Viswabharathi Welfare Printing Press, Punjagutta Hyderabad-500004
Cover at the A. P. Textbook Press Mint Compound, Hyderabad-500004.
Andhra Pradesh.

భూ మి క

భారత ప్రభుత్వంవారి ఆర్థికసహాయంతోను, ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వమూ, రాష్ట్రంలోని విశ్వవిద్యాలయాలూ అందిచ్చిన సహాయ సహకారాలతోను, తెలుగు ఆకాడమి ఇంటర్మీడియట్ పాఠ్యగ్రంథాలను ప్రచురించి విద్యార్థుల, ఉపాధ్యాయుల అదరాభిమానాలు చూరగొన్నదని అందరికీ తెలుసు. అత్యల్పవ్యవధానంలో, రాష్ట్రాన్ని ఆవరించిన సంక్షోభ సమయంలో, మొట్టమొదటిసారిగా విశ్వవిద్యాలయస్థాయిలో తెలుగులో పాఠ్యగ్రంథ ప్రచురణ చేపట్టి సకాలంలో ఆ బృహత్కార్యాన్ని ఆకాడమి విజయవంతంగా నిర్వహించగలిగింది.

పాఠ్యగ్రంథాలను ప్రచురించటంతో తన బాధ్యత తీరినట్లు తెలుగు ఆకాడమి భావించలేదు. రాష్ట్రంలోని విభిన్న ప్రాంతాలలో ఉపాధ్యాయ ప్రతినిధులను సమావేశ పరిచి ఆయా గ్రంథాలను కూలంకషంగా విమర్శింపజేసింది చర్చాఫలితాలను నిపుణుల, సంపాదకుల, రచయితల దృష్టికి తెచ్చినమీదట ఆయా గ్రంథాలను పరిష్కరించి పునర్ముద్రించినాము. ఈ కార్యభారాన్ని కూడా ఆకాడమి సకాలంలోనే నెరవేర్చ గలిగింది.

1970 సెప్టెంబరునెల మధ్యలో హైదరాబాద్‌లో జరిగిన సమావేశంలో రాష్ట్రంలోని మూడు విశ్వవిద్యాలయాల ఉపాధ్యక్షులూ - డిగ్రీస్థాయిలోకూడా విద్యా బోధన తెలుగులో జరుగుతుంది కాబట్టి-విద్యార్థుల, ఉపాధ్యాయుల ఉపయోగార్థము డిగ్రీస్థాయి శాస్త్రగ్రంథప్రచురణ తెలుగు ఆకాడమి చేపట్టవలెనని తీర్మానించినారు. అంతేకాదు 1971 సెప్టెంబరులోగా ఒక్కొక్క-శాఖలో కనీసం ఒక్కొక్క గ్రంథాన్ని అయినా ఆకాడమి ప్రకటించవలెనని ఆదేశించినారు. అక్టోబరునెల ఉత్తరార్ధంలో మూడు విశ్వవిద్యాలయాల్లో ఆయా శాఖలకు అధిపతులుగా ఉన్నవారు, పాస్ బోర్డు అధ్యక్షులు ఆకాడమిలో ఏర్పాటైన సమావేశాల్లో పాల్గొని మూడు విశ్వవిద్యాలయాల పాఠ్యప్రణాళికలను సమన్వయించి, సమగ్రపాఠ్యప్రణాళికను నిర్ణయించడంతోకాటు అనుభవజ్ఞులైన అధ్యాపకులు మొదలైనవారిని ఆయా గ్రంథాలకు రచయితలుగా సంపాదకులుగా ఎన్నిక చేసినారు. నవంబరు రెండోవారంనుంచి గ్రంథరచనతో సంబంధమున్న వారందరూ ప్రాథమిక సమావేశాలు జరిపి ఆయా గ్రంథాల రచనా విధానాలను నిర్ణయించుకొన్నారు.

1971 మే నెలనుంచి ప్రథమ సంవత్సరాని! కావలసిన గ్రంథాల ప్రాథమిక ప్రతులు ఆకాడమికి చేరడం ఆరంభమయింది. గ్రంథ రచనావారంభానికి పూర్తిచేయడానికి

మధ్యకాలము అరునెలలు మాత్రమే. ఈ ఆల్బుమ్యవధిలో అకాడమి అనేక నూతన సమస్యలను ఎదుర్కోవలసి వచ్చింది. పెక్కు ఇబ్బందులను అధిగమించవలసి వచ్చింది.

ప్రచురించవలసిన గ్రంథాలసంఖ్య (ఇంటర్మీడియట్ లోని) 60 నుంచి (డిగ్రీ స్థాయిలో) రమారమి నాలుగింతలు పెరిగింది. సమగ్ర పాఠ్యప్రణాళికను అనుసరించి ఒక్కొక్క శాస్త్రంలోని భిన్నశాఖలలో ప్రతిదానిలోనూ కనీసం ఒక పుస్తకమైనా ప్రచురించవలసిరావటం ఇందుకు ప్రధానకారణము. శాస్త్రాల సంఖ్య (ఇంటర్మీడియట్ లోని) 18 నుంచి (డిగ్రీస్థాయిలో) 20 కి పెరిగింది. వీటిలో మొదటిసారిగా ప్రాథమిక జీవికా విద్యలో ఒకటైన బి కాం. చదువుకు కావలసిన గ్రంథాలనుకూడా ప్రచురించవలసి వచ్చింది. ఈ కార్యకారమెంతగా ఉన్నా, ఒక్కొక్క శాస్త్రంలో కనీసం రెండు గ్రంథాలను అనవసరమైనవిగా అందించటానికి ప్రయత్నించినాము. ఈ సందర్భంలో వచ్చిన బృహత్తర సమస్య పారిభాషికపదసంచయము.

అకాడమి పారిభాషికపదాల విషయంలో మూడు ప్రధాననియమాలను పాటించింది : (1) సంకేతాలు, సమీకరణాలు, రసాయనద్రవ్యాలు, జంతువృక్ష నామ ధేయాలు, మూలకాలు, మొదలైనవాటి విషయంలో అంతర్జాతీయపారిభాషికపదాలను పరిణామచటం (Transliteration), (2) ఇతరవరకూ వాడుకలోఉన్న తెలుగుపదాలు పనివస్తాయన్న వాటినే వాడటం; (3) భారతప్రభుత్వంవారు సంతరించిన శబ్దజాలము తెలుగుభాషా లక్షణాలకు సరిపడినట్లయితే స్వీకరించటం. ఈ పారిభాషికపదాల సంఖ్య లక్షలలో ఉండటంవల్ల మూలభాషలో వాటినున్న అర్థవిశేషాలను, వ్యుత్పత్తులను, నిర్వచనాలను పరిక్షించి చర్చించి అధికసంఖ్యాక నిపుణులు అంగీకరించినవిధంలో పట్టికలు తయారుచేయటం బహు కష్టపాథ్యమే అయింది. భిన్నశాస్త్రాలలో భిన్నాంశాలలోగాని ఏకాంశంలోగాని ఉపయోగపడే సమానపారిభాషికపదాల విషయంలో ఏక వాక్యము ఏకరూపతను సాధించటానికి చాలా శ్రమించక తప్పలేదు.

ఈ గ్రంథంలో ఉపయోగించిన పారిభాషికపదాల విషయంలో మరి రెండు మూడు విశేషాలను ప్రత్యేకించి చెప్పవలసిఉంది. పూర్వగ్రంథాల ద్వారాగాని అకాడమి పాఠ్యగ్రంథాల ద్వారాగాని వాడుక కెక్కిన తెలుగు పారిభాషికపదాలను పునరుపయోగంలోకి తెచ్చినాము. తెలుగు భాషాస్వభావానికి విరుద్ధంగాని జాతీయ భాషాపదాలను కూడా ఉపయోగించినాము. ఇందుకు ప్రధానకారణము ఏనాటికైనా తెలుగుమాటల తోనే శాస్త్రబోధన చేయవలసివస్తే అప్పటి అవసరాలకు సరిపడినంత మూలపదసంపదను ఇప్పుడే సంతరించవలెనన్న ఆశయం మాత్రమే. ఇటువంటిపదాల వక్కిన అంతర్జాతీయ పారిభాషిక పదాలను అంగ్లలిపిలో కుండలీకరించి ఇచ్చినాము. కాబట్టి పతన పాతనాలకు ఇబ్బంది కలగడని ఆశిస్తున్నాము. అంతర్జాతీయ పారిభాషికపదాలనే వాడి తెలుగు మాటలు వాడనప్పుడు ప్రతిలేఖనం (Transliteration) చేసి కుండలీకరణంలో అంగ్లలిపిలో ఆయా పదాలను సమకూర్చినాము. తెలుగుమాటలను వాడినచోట్ల ప్రతిలేఖనం

చేయలేదు. గ్రంథమధ్యంలోనూ గ్రంథాంతపట్టికలోనూ అంగ్లంలో ఇచ్చిన పదాలను బట్టి ప్రతిలేఖనాలను పాఠకులు గ్రహించగలరన్న విశ్వాసమే అందుకు కారణము. కాబట్టి, ఈ సాధికారంలో అంతటా అంతర్జాతీయ పారిశ్రామికపదాలనే వాడదలచు కొన్నవారు తెలుగు మాటలకుబదులు ప్రతిలేఖనాలనే వాడుకోవచ్చు.

అయితే పెద్దఎత్తున స్వల్పవ్యవధిలో చేసిన ప్రతికార్యాన్ని వునర్విమర్శించి నవ్వుడుగాని పరిష్కరించటం సాధ్యపడదు ఇంటర్మీడియట్ పుస్తకాల విషయంలోవలెనే డిగ్రీస్థాయిగ్రంథాల విషయంలోనూ చర్చలు జరుపుకున్నాము. అనుభవసంపాదనవల్ల పునర్ముద్రణలో చాలా మెరుగులు పెట్టగలమని ఆశిస్తున్నాము.

కాస్త్రుగ్రంథ ప్రచురణతోబాటు అంగ్లభాషలోని ప్రామాణికకాస్త్రీయగ్రంథాలను తెలుగులోకి అనువదించే కార్యక్రమంకూడా అకాడమి మీదనే ఉన్నది. భిన్న కాస్త్రీలకు చెందిన రమారమి 70 పుస్తకాలకు అనువాదాలనుకూడా ఇదేసమయంలో తలపెట్టినాము.

డిగ్రీస్థాయి గ్రంథాలను రచించటంలో కొద్దిపాటి మార్పులు చేసినాము. అయా గ్రంథాలను కొందరు రచించగా మరికొందరు సంపాదకత్వంవహించి పరిశీలించారు. కొన్ని సమయాలలో విశ్వవిద్యాలయాలచార్యులే (వీరిని పూర్వం నిపుణులని వ్యవహరించినాము) సంపాదకులుగా ఉంటారు. సాధారణంగా ఒక్కొక్క గ్రంథానికి ఒకే ఒక సంపాదకుడుంటాడు రచయితలు మాత్రం సాధారణంగా ఒకరికి మించి ఉంటారు. సాధారణంగా అయా కాస్త్రీలలో విశేషపరిశోధన చేసినవారే అయా గ్రంథాలకు సంపాదకులు; తోధనలో బాగా అనుభవం ఉన్నవారే రచయితలు. డిగ్రీస్థాయి పుస్తకాలవిషయం కాబట్టి ఆధునిక విజ్ఞానావసరాలను గుర్తించి ఈయెర్పాటు చేయవలసివచ్చింది. ఈ స్థాయిలో ఒక కాస్త్రీని కొందరు ప్రత్యేకవిషయంగాను, మరికొందరు సాధారణ విషయంగాను చదువుతారు. వీరియినంతవరకూ అయా విద్యార్థుల అవసరాలకు అనుగుణంగానే ప్రత్యేక గ్రంథాలు ప్రచురిస్తున్నాము.

ద్వితీయ సంవత్సరానికి కావలసిన గ్రంథాలను చాలాముందుగా ప్రచురించవలెనని ఎంతప్రయత్నంచేసినా వాటివ్రాత ప్రతులు 1972 ఏప్రిల్ మెలను చివరకే అకాడమికి చేరడం ఆరంభమైంది. అందుచేత ఈసారికూడా పుస్తకప్రచురణలో కొంత ఆలస్యము తప్పలేదు.

ప్రత్యేక గ్రంథరచనావిధానాన్ని, అందులోని విశిష్టతను, 'ప్రవేశిక'లో రచయితలూ సంపాదకులూ వివరించినారు. విద్యార్థుల, అధ్యాపకుల ఉపయోగార్థము ఇంగ్లీషు-తెలుగు, తెలుగు-ఇంగ్లీషు పారిశ్రామికపదపట్టికలనుప్రత్యేకించి గ్రంథాంతంలో ఇచ్చినాము. గ్రంథంలో కూడా తెలుగులో పారిశ్రామికపదాలను మొదటవాదినప్పుడు అంతర్జాతీయ పర్యాయపదాలను కుండలీకరణాలలో పేర్కొన్నాము. ఈ గ్రంథప్రచురణకు కేంద్ర

రాష్ట్రప్రభుత్వాలు, విశ్వవిద్యాలయాలు, అకాడమి పాలకవర్గము, ఉచ్యోగులు, రచయితలు, సంపాదకులు, నిపుణులు, ముద్రాపకులు, బ్లాక్ మేకర్లు మాకిచ్చిన సహాయ సహకారాలకు మేము కృతజ్ఞులము.

ప్రకృత గ్రంథప్రచురణలో మాకు తోడ్పడిన నిపుణులు ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారికి, శ్రీ మిరియాల రామకృష్ణగారికి, ముఖ్యచిత్ర రచయిత శ్రీ యమ్. ఆర్. బలరామాచార్యకు మేము కృతజ్ఞులము

ఈ గ్రంథము మా పూర్వప్రచురణ లన్నింటివలెనే అందరి ఆదరాభిమానాలు సంపాదించగలమని విశ్వసిస్తున్నాము. ప్రథమప్రయత్నం కాబట్టి ఏవైనా కొన్ని పొరపాట్లు వచ్చి ఉంటాయి పరిష్కృతపునర్ముద్రణలో ఆ యా లోపాలను పరిహరించ గలమని ఆశిస్తున్నాము.

ప్రవేశిక

కావ్యలోకము కావ్యశిల్పము, అలంకారశిల్పము, ఛందస్సులకు ముయ్యెలగుట్ట.

విశ్వకావరిషత్ కళాశాలలో తెలుగును అభిమానవిషయముగా అధ్యయనము చేయు విద్యార్థులకు ఉపయుక్తమగు పాఠ్యగ్రంథమిది.

కావ్యశిల్పములో ప్రాచీన భారతీయాలంకారికుల కావ్యమీమాంసతోపాటు ప్రతీచీ సాహితీవేత్తల అభిప్రాయముల సమీక్ష-సమన్వయము గాననగును.

ఛందఃప్రకరణమున పూర్వలాక్షణికుల అభిప్రాయములు సోదాహరణముగ వివరింపబడినవి.

అలంకారప్రకరణమున ప్రాచీన సంస్కృతాలంకారికుల మతములు వివరించుటతో పాటు - తెలుగు కావ్యములలోని ఉదాహరణములు ప్రదర్శితములు.

కావ్యలోకము - కావ్యమీమాంసలో - ఒక సర్వదర్శన పారసంగ్రహము. ఈ కృషి - సాహితీ పట్టభద్రులు కాగోరువారికేగాక - బహుళాంధ్రోక్తిమయ ప్రపంచములో సాహితీ ప్రాగల్భ్యము సముపార్జించదలపోయు సహృదయులకుగూడా ఉపకరించి నచో రచయిత ధన్యుడు.

కావ్యజగత్తును అనుశీలించు సహృదయులకు "మనోనేత్రము"-వికసింపవలసి యున్నది. కావ్యలోకము ఆ మనోనేత్రమునకు ఆలోకనము.

విషయ సూచిక

ప్రథమ ఖండము

కావ్యశిల్పము

1. కావ్యప్రయోజనములు	1-5
2. కవి-కావ్యాత్మ కావ్యనిర్వచనములు-సంస్కృతాలంకారికులు, అలంకార శాస్త్రములు, కాలములు- .6	6-17
3. ధ్వనిసిద్ధాంతము	18-26
4. ప్రాచ్యప్రతీచీదృక్పథములు	27-38
5. కావ్యపాతువులు	34-36
6. కావ్యభేదములు (1) ప్రబంధము-37, (2) చతుర్విధ కవిత్వములు-38, (3) ముక్తకము-39, (4) ఖండ కావ్యము-39, (5) లఘు కృతులు-41 (6) విరుదావళి-42 (7) ఉదాహరణము- 42, (8) శతకము-43, (9) దండకము, (10) ఆఖ్యా యిక, (11) ఉపాఖ్యానము (12) ఆఖ్యానము (13) ఇతి హాసము, (14) పురాణము-45, (15) మణిప్రవాళము (16) చాటువులు-46, (17) యక్షగానములు-51.	37-54
7. శయ్యాపాకములు శయ్య-54, పాకములు : ద్రాక్షాపాకము-57, కదళీ పాకము-59, వారికేశపాకము-59.	54-61
8. నాయక నాయికా భేదములు నాయక భేదములు : ధీరోదాత్తుడు-62 ధీరోద్దతుడు, ధీరశాంతుడు-63; ధీరలితుడు, దక్షిణనాయకుడు-64, రాగిణి, రాధ, నాయికా భేదములు-65	62-67
9. గుణదోషములు కావ్యగుణములు-68, కావ్యదోషములు-69,	68-71
10. దృశ్యకావ్యములు నాటకము : నాంది-73 సూత్రధారి-74, ప్రస్తావన-75, అంకము, అర్థోపతేపకములు-76. భరత నాట్యము, పంచ	72-80

సంధులు, ప్రకరణము భాణము-78 ప్రహసనము, డిమము
వ్యాయోగము, సమవకారము, వీధి, అంకము-79,
ఈహోమ్యుగము, ఉపరూపకములు-80.

11. రససిద్ధాంతము

81-108

రసము, సహృదయుడు-91. రసము యన్నిష్ఠము ? రస
సంఖ్య-95. రసస్వరూపము-89, విభావములు-90 అను
భావములు, సాంత్విక భావములు, సంచారిభావములు-91,
శృంగారచేష్టలు-92. మన్మథావస్థలు-94, రసాభాసము-
94, తాళససిద్ధాంతము. రససిద్ధాంతము - 95, శృంగార
రసప్రాముఖ్యము-97, అద్భుతరసము, కాంతరసము-98,
భయానకరసము, బీభత్సరసము, రౌద్రరసము, వీరరసము-
99, కరుణరసము-100, హాస్యరసము - 101.

ద్వితీయ ఖండము

అలంకారశిల్పము

1. అలంకారములు-ప్రస్తావన

107-109

అలంకారిక మతానున్వయము-107.

2. శబ్దాలంకారములు

110-116

(1) అనుప్రాసాలంకారము: - 110, ఛేకానుప్రాసము,
వృత్త్యనుప్రాసము - 111, అంత్యానుప్రాసము - 112,
లాటానుప్రాసము-113

(2) యమకాలంకారము : 113.

(3) ముక్తపదగ్రస్తాలంకారము-114.

(4) చిత్రాలంకారములు . వాగబంధము-115.

3. అర్థాలంకారములు,

వివిధాలంకారికుల మతములు

117-121

శబ్దాలంకారముల వైశిష్ట్యము-117 సంస్కృతవాఙ్మయము : అలంకారములు, అలంకారముల సంఖ్య
అలంకారలక్షణ గ్రంథములు-118. అలంకారవర్గీకరణము:
వివిధ మతములు : రుద్రటుని వర్గీకరణము-119, రుద్ర్య
కుని వర్గీకరణము, విద్యావాఙ్మయని వర్గీకరణము-120.

4. ఉపమ అనన్వయము, ఉపమేయోపమ ప్రతీపము

122-134

(1) ఉపమాలంకారము : 122 ; ఉపమాలంకారము -
అలంకారికలు-123 : ఉపమాభేదములు-రండి - 124 ;

ఉపమాలంకారము-రూపాంతరములు-127; లుప్తోపమా
 భేదములు : ఉపమాలు-128, ధర్మములు-129, వాచకములు-129, ధర్మవాచకములు-129, ధర్మోపమానములు-129, వాచకోప
 మేయములు-129, ధర్మోపమాన వాచకములు-129, సర్వవస్తు
 విషయోపమా, మాలోపమా-130, ముఖపద్మముల సాదృ
 శ్యము-131. అలంకారాభాసములు (2) అనన్య
 యాలంకారము (3) ఉపమేయోపమాలంకారము-132
 (4) ప్రతీపాలంకారము : ఉపమానమునకు ఉపమేయన్య
 కల్పన, ఉపమేయ తిరస్కారము-133, ఉపమాన
 తిరస్కారము, ఉపమాన అనిష్పత్తి, ఉపమానకిమృత 134.

5. రూపకము పరిణామము	135-138
6. ఉత్పేక్ష	139-142
7. స్వభావోక్తి, యథాసంఖ్యము	143-145
8. ఆక్షేపము, విరోధాభాసము	146-147
9. విభావన, అసంగతి, చిత్రము	148-149
10. అన్యోన్యము, ఉల్లేఖము	150-151
11. అపహ్నుతి	152-153
12. అతిశయోక్తి	154-155
13. తుల్యయోగిత, దీపకము	156
14. ప్రతివస్తూపమా, దృష్టాంతము, నిదర్శనము, పర్యాయము	157-159
15. అర్థాంతర న్యాసము	160-162
16. వక్రోక్తి, పర్యాయోక్తి	163-164
17. శ్లేష	165-166
18. అప్రస్తుత ప్రశంస, సమాసోక్తి, లలితము	167-169
19. వ్యతిరేకము, సందేహము, భ్రాంతిమంతము, స్మరణము	170-175
20. సహోక్తి, వినోక్తి, వ్యాఖ్యోక్తి, లోకోక్తి	176-178
21. పరికరము, పరికరాంకురము, ముద్ర	179-180
22. అర్థాపత్తి, తద్గుణము, తత్తద్గుణము,	181-182
23. విషమము, సమము, సారము, అధికము, ఏకావళి	183-185
24. విశేషోక్తి, కారణమాలి, అనుమానము, కావ్యలింగము	186-189
25. వ్యాజస్తూతి, వ్యాజనింద	190-191
26. సంస్కృతి, సంకరము	192-195
27. సమీక్ష	196

తృతీయ ఖండము

తెలుగు కవిత - ఛందస్సు

1. తెలుగు కవిత - ఛందస్సు	199-201
2. గురు లిఘువులు	202-204
3. యతిస్వరూపము	205-207
4. ప్రాసవిశేషములు	208-218
5. సూర్య - ఇంద్ర - చంద్రగణములు	219-220
6. జాతులు	221-228
7. ఉపజాతులు	229-237
8. గేయములు	238-243
9. అక్షరమాత్రాగణములు	244-246
10. సంస్కృతాండ్ర వృత్తములు	247-249
11. వృత్తలక్షణములు	250-253
12. వృత్తమ ల మార్పులు	254-257
13. మాలికా వృత్తములు	258-261
14. క్రౌంచదవృత్తము	262-264
15. యతిభేదములు	265-266
16. స్వరయతులు	267-270
17. వ్యంజనాక్షరయతులు	271-282
18. ఉభయయతులు	283-290
19. ప్రాసయతి	291-292
20. ర ల యతి, లికారయతి, అఖండయతి	293-296

కావ్యాలోకము

ప్రథమ ఖండము

కావ్య శిల్పము

కావ్య ప్రయోజనములు

కావ్యం యశ సేఽర్థకృతే వ్యవహరవిదే శివేతర ఉతయే

సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతానమ్మితతయోపదేశయతే.

—మమ్మటుడు—కావ్యప్రకాశము

“కావ్యము యశస్సు కొఱకు ; ధనము కొఱకు ; వ్యవహార విజ్ఞానము కొఱకు ; అశుభనివారణము కొఱకు ; తత్క్షణము జీవన్ముక్తిప్రదాయకమైన ఆనంద తన్మయత్వము కొఱకు ; కాంతా సమ్మితమైన కర్తవ్య ప్రబోధము కొఱకు ”—సంస్కృతాలంకారికుడు, కావ్యప్రకాశక ర్త మమ్మటుని నిర్వచనము మిక్కిలి అర్థవంతమైనది.

విశ్వ సాహితీ జగత్తులో కావ్య నిర్వచనమునుగూర్చి, కావ్య ప్రయోజనమునుగూర్చి చెలరేగిన బహుళ వాదోపవాదములను సమీక్షించి సూత్ర ప్రాయముగా సారాంశమును చిలికి వెన్నముద్దవలె సహృదయుల కందించుచున్నది మమ్మటుని కావ్య ప్రకాశములోని పై శ్లోకము.

ప్రాచ్య ప్రతీచీ సాహితీవేత్తలు పలువురు యుగ యుగాంతరములలో కావ్య నిర్వచనమునుగూర్చి, కావ్య ప్రయోజనమునుగూర్చి పలువిధములగు అభిప్రాయములను వెల్లడించి యున్నారు. పండితులలో కావ్యప్రయోజనమును గూర్చి ఏక వాక్యతగాని, కావ్యనిర్వచనమున ఏకగ్రీవాభిప్రాయము గాని ఏర్పడకపోవుట వింత గాదు. మమ్మటుని శ్లోకము ప్రస్తరించి సమీక్షింపదగినది.

కావ్యము యశస్సు కొఱకు :—

యుగయుగాంతరములనుండి కవీశ్వరులు సంపాదించుకొన్నది ప్రధానముగా యశస్సే. మిల్టన్ మహాకవి యశఃప్రబోధము మహాత్ములలో నుండు అంతిమ దౌర్బల్య మని వచించెను.¹ మానవ చరిత్రలో ఆచంద్రతారార్కమైన కీర్తి ఎవరికి లభించినది ? గ్రంథకర్తలకే.

జయంతి తే సుకృతినో రస సిద్ధాః కవీశ్వరాః

నా ప్తి తేషాం యశఃకాయే జరామరణజం భయమ్

—భర్తృహరి—నీతి శతకము—విద్యత్పద్ధతి

“జయము జయము

రస సిద్ధులు సుకృతులనై న కవీశ్వరుండు జయము.

జరామరణ విరహితమైన కావ్యతకీర్తి వై భవ జీవితము వారికే దక్కినది”

అన్న ప్రశంస సార్థకమైనదే.

¹Fame - the last infirmity of noble minds—Milton.

కావ్యము అర్థము కొఱకు :—

కావ్యము ధనార్జనమునకు తోడ్పడుననుట తేటతెల్లమైన సంగతి. ప్రపంచములో ధనార్జనమునకు ఉగ్గడింపదగిన ఉత్కృష్టచూర్ణము కావ్యసృష్టి లేదా కావ్య పాండిత్య మనుట సహృదయులకు అనుభవ సిద్ధమైన విషయము. ఈషణత్రయము - దారేషణ, ధనేషణ, పుత్రేషణ — సమస్త సృష్టిని పరిపాలించునని పెద్ద లందురు. అందును మనుష్యులలో ధనేషణ ప్రబలమైనది. అయినను కావ్యవిషయమున మాత్రము శ్లోక కర్త యశస్సునకే ప్రాథమ్యము నొసగుట గుర్తింపదగినది. ధనార్జనమును తృణీకరించి కేవలయశస్సుకోసమే కావ్యోపాసన సల్పిన సత్కవీంద్రులెందరు లేరు? వారికి ప్రపంచ చరిత్ర నేటికిని తేజలు చెప్పుచున్నది.

కావ్యము వ్యవహార జ్ఞానముకొఱకు :—

కావ్యము లోకవృత్తాంతదర్శకము. సమాజమునకు సాహిత్యమునకు గల వింబ ప్రతిబింబభావము సుప్రసిద్ధము. కావ్యములు అనుభవనితేషములు. సమకాలీన లోకానుభవము సంపాదించుటకే యేండ్లును పూండ్లు పట్టుచు. కావ్యములు మానవుని చిరకాలానుభవములను భద్రపఱచుచున్నవి. యుగ యుగాంతరముల అనుభవములను కొన్ని గడియలలో గ్రంథములు పాఠకునకు కరతలామలకము చేయుచున్నవి.

కావ్యము అశుభ నివారణము కొఱకు :—

అశుభ నివారణకు ప్రథమ ప్రధానాయుధము కావ్యమే.

కావ్యము సద్యః పర నిర్వృత్తికొఱకు :—

ఐహికమును విస్మరింపజేసి, పుడమి కవ్వలి వెలుగులు దర్శింపజేసి తత్క్షణము ఆనందతన్మయత్వము గల్పించునది కావ్యము. ఈ ఆనందమునే ఆంకారికులు 'రసము' 'రసానందము' అన్నారు. కళ, కళ కొఱకే; కావ్యము రసానందము కొఱకే అని వాదించువారు గలరు. విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్— కావ్యము విశ్వశ్రేయస్సుకొఱకు మాత్రమే; “జగద్దితంబుగన్” కవులు కావ్యములు వ్రాయుదురు—వ్రాయవలెనను వాదము గలదు.

కావ్యము కాంక్షాసమ్మితమైన కర్తవ్య ప్రబోధము కొఱకు :—

వేదములు వ్రథ సమ్మితములు

పురాణములు మిత్ర సమ్మితములు.

కావ్యములు కాంక్షా సమ్మితములు.

కర్తవ్యోపదేశములో వేదములు ప్రభువువలె 'ధర్మంచర' — 'సత్యంవద'; ధర్మము నాచరింపుము; సత్యము వచింపుము—అనుచు అనుశాసించును.

పురాణములు మిత్రునివలె ఉదాహరణములతో, ఉపాఖ్యానములతో కథలు చెప్పి ప్రబోధము సల్పును.

కావ్యములు మనోహరియైన ప్రేయసి వలె హృదయంగమముగ కర్తవ్యమునకు ఉన్ముఖత కలిగించును. కాంతాసమ్మిత మనుటచేత, మొరటుగగాని, వాచ్యముగాగాని గాక వ్యంగ్య ఫణితిలో ధ్వని ప్రధానముగ కర్తవ్యోపదేశము కావ్యమున జరుగవలెనని నిర్దేశము.

నోరు తెరచి అడుగకయే ప్రేయసి తన కోరికను ప్రియునకు స్వయం వ్యక్తము చేయగల నిసర్గ నైపుణ్యము గలది కదా.

కాని — కావ్యములో నీతి బోధ అవసరమా ?

'కావ్యము కావ్యము కొఱకే' అనువారును గలరు.

కాంతాసమ్మితముగానే గాక ప్రత్యక్షముగా ఉపదేశించుట గూడ కావ్య ముర్యాదకు కళంకము గాదను వాదము లేకపోలేదు.

సుమతికతమును — భర్తృహరిసుఖాపితములను కావ్యములుగనే లోకము పరిగణించుచున్నది.

కాంతా సమ్మితమైన ఉపదేశము కావ్యలక్షణమని తెలుగులో భట్టుమూర్తి కావ్యాలంకార సంగ్రహమున వివరణముతో అభివర్ణించెను.

వేదంబుల్ నృపకాసనంబులు ; సుహృద్విజ్ఞాపనంబుల్ పురా

జాదిగ్రంథము; లంగనాజన విలాసాలాప లీలాసమ

ప్రాచుర్యము లొర కావ్యములు కర్తవ్యోపదేశక్రియా

వద ప్రక్రియ నెన్న కావ్యమహిమల్ వర్ణింపఁగా శక్యమే.²

కావ్యమునకు—కావ్యకర్తయైన కవికిని గల యెనలేని గౌరవమును జగన్నాథ పండితరాయల శ్లోకము ప్రకటించుచున్నది.

వ్యాసకు సకు గౌతమకు వ్యాకేంద్రకు యశ్య నాస్తి సాహిత్యం

తంవ్రతి సంవ్రతి కంవ్రతి శిరోమమ తిరశ్చ న పురశ్చ న

“సాహితీవ్రతుడు కానివాడు వ్యాసుడు కానిమ్ము, గౌతముడుకానిమ్ము. పతంజలి కానిమ్ము. వానికి హాళిరస్సు తిరస్కారముగాని పురస్కారముగాని చూపక ఉదాసీనతనే ప్రకటించును!”

శాస్త్రపండితులు విద్యజ్ఞ నాదరణము పొందవచ్చును. కావ్యము సర్వజన హృదయరంజకము గావున సమయములో కావ్యకర్తకు విశిష్టస్థాన మేర్పడినది. కావున కావ్యస్వరూపమునుగూర్చి, కావ్య నిర్వచనమునుగూర్చి సాహితీ వేత్తల అభిప్రాయముల సమీక్షించుట సమంజసము.

²యద్వేదాత్ ప్రభుసమ్మితా దధిగతం శబ్దప్రధానాత్ చిరం

యచ్చార్థ ప్రవణాత్ పురాణవచనా దిష్టం సుహృత్సమ్మితాత్

కాంతాసమ్మితయా యయా సరసతా మాసాద్య కావ్యక్రియా

కర్తవ్యే కుతుకీ బుధో విరచిత స్తస్మై స్పృహం కుర్మహే.

కవి - కావ్యాత్మ

ప్రప్రథమమున, “కవి ర్మనీషి పరిభూః స్వయంభూః” అని కవిశబ్దము బ్రహ్మకు పర్యాయపదముగా వైదిక మంత్రములందు గావనయ్యెడిది.

పిమ్మట, సప్తను సందర్శించిన ద్రష్టగ, ఋషిపరముగ కవిపదము ప్రయుక్తము.

‘నాన్యషి : కురుతే కావ్యమ్’—ఋషికానివాడు కావ్యప్రస్థ కాలేడు.

‘కవయః క్రాంతదర్శినః’—కవులు క్రాంతదర్శులు.

తెలుగున గల ‘రవి గాంచనిచో కవి గాంచును’ అను లోకోక్తి ఇటు అనుసంధేయము.

క్రాంతదర్శియైన ఋషి, తాను సందర్శించిన దానిని ప్రదర్శించినపుడు— అనగా వర్ణించి సహృదయులకు తెలిపినపుడు కవియగును. భట్టతామని దృష్టిలో కవియన ద్రష్ట మాత్రమే కాదు. కవికి అవశ్యకర్తవ్యము “వర్ణన.”

“నాన్యషి : కవిరిత్యుక్తమృషి శృకిల దర్శనాత్
విచిత్రభావధర్మాంశతత్త్వి ప్రథ్యాచదర్శనం
స తత్త్వదర్శనాదేవ కాస్తే ిషు పతితఃకవిః
దర్శనాద్యర్థనా చ్చూర రూఢా లోకే కవిశ్రుతిః
తథాపిదర్శనే స్వచ్ఛే నిత్యేప్యాదికవేర్మనైః
నోదితా కవితాలోకే యావజ్జాతా నవర్ణనా ”

వాల్మీకి ఆదిలో ఋషి. వర్ణనలు చేసి హమాయణము వ్రాసిన పిమ్మటనే (ఆది) కవి యయ్యెను.

“ప్రజ్ఞా నవననోన్మేషకాలిని ప్రతిభా మతా
తదనుప్రాణనాత్మనే ద్వర్ధనా విపుణః కవిః”

నవననోన్మేషకాలినియగు ప్రజ్ఞాయను ప్రతిభతో ‘వర్ణన’ సర్పగల నిపుణుడు కవి యని భామహుడు వక్కాణించెను.

“లోకోత్తర వర్ణనావిపుణ కవి కర్మ కావ్యమ్” —లోకోత్తర వర్ణన సలువగల వాడు కవి. ఆ కవి కర్మము కావ్యము అని మమ్ముటుడు నిర్దేశించెను. సప్తయైన కవి కాలక్రమమున నొక మెట్టుదిగి ద్రష్టయైన ఋషి యయ్యెను. పిమ్మట మఱియొక మెట్టుదిగి ఋషియైన కవి వర్ణనా నిపుణుడు కావలసివచ్చినది.

వర్ణన శబ్దార్థముల సమ్మేళనపూర్వకమైన రచన. కావున లౌకిక వాఙ్మయానుశీలకులైన ఆలంకారికల కావ్యనిర్వచనము లన్నియు శబ్దార్థముల పరస్పర సంబంధ కేంద్రము చుట్టు పరిభ్రమించుట సహజము. అయినను ఆనంద వర్ధనుడు

“అపారే కావ్యసంసారే కవిరేవ ప్రజావతిః”

అపారమైన కావ్య జగత్తునకు కవియే సృష్టికర్త అని చెప్పి, కవికే తొలి గౌరవమును పునః ప్రతిష్ఠించెను. ఆలంకారికులలో ప్రాతఃస్మరణీయుడైన భరతముని తన నాట్య శాస్త్రములో కావ్యమును వృథక్కరించి నిర్వచింపక పోయినను, కావ్యాత్మ రసమని చెప్పెను

“ఇతివృత్తంతు కావ్యస్య శరీరం పరికిర్తితమ్”

—భరతుని నాట్యశాస్త్రముప్రకారము కావ్య శరీరము కావ్యమందలి కథయే. భరతముని మతమున కావ్యాత్మ రసమని వేరుగ చెప్పనక్కరలేదు.

రసానంద మెట్లు కలుగుచున్నది? ఈ ప్రశ్నకు సమాధానము నరయుటకు కళాస్వరూపము నశ్వేషింపవలసియున్నది. సృష్టియొక్క తొలియుష్స్సులలో శాఖామృగముగ వనచరుడుగనున్న ప్రాక్తనమానవుడు నేటివననాగరకుడగుటకు యుగయుగాంతరములలో చేసిన కృషియంతయు ‘కళ’ గనే నిర్వచింపదగును. శిలలను ఆయుధములుగ రూపొందించుట కళ. పర్వతములను దొలిచి గుహ లేర్పరుచుట కళ. జీవితమును సుఖతరము, సుందరతరము చేయుటకై మానవు డొనరించిన సమస్తకృషియు కళయే. నాగరకతావికాసమున ఒకనాడు ‘చతుష్పత్తి’ కళలు ప్రసిద్ధములు. ఏమృత అవియే చతుస్సహస్రపత్తి కళలయినవి. మానవ కృషియంతయు ‘కళ’యే. కాని ‘కళ’ను ప్రస్తరించినచో మానవ శరీరమునందువలె మూడు ముఖ్యాంగములు అభివ్యక్తమగును.

i శరీరము (పొట్ట, చేతులు, కాళ్లు మున్నగు అవయవములు) ii మెదడు iii హృదయము. పొట్ట పోసికొనుటకు చేతులు మున్నగు అవయవముల సాధనతో మానవుడు చేయు కమ్రరము కుమ్మరము మున్నగు పనులు అనగా శారీరక కృషియంతయు వ్యావహారిక కళ.

మెదడునకు సంబంధించినవి గణిత శాస్త్రము — భౌతిక రసాయనిక శాస్త్రములు మున్నగునవి విద్యలు. సృష్టికి మావపుని పార్వభౌముని చేసినది మేధయే. ఇవి విజ్ఞాన కళలు.

ఇక హృదయ సంబంధములైనవి సంగీతము, చిత్రలేఖనము, శిల్పము కవిత్వము. ఇవి లలితకళలు.

పొట్టకూటికై పనికివచ్చు శారీరకకళలకంటె, మేధావికాసమునకు తోడ్పడు విజ్ఞాన కళలు మేల్తరములనియు, వానికంటె హృదయ వికాసము గలిగించు లలిత కళలు ఉత్తమోత్తములనియు ప్రసిద్ధికెక్కినవి.

వ్యావహారిక కళలకు—విజ్ఞాన కళలకు—లలిత కళలకు గల భేదమును శీలంపదగినది.

అదిమ మానవుడు రాతిని తొట్టిగా తొలిచి, అందు నీటిని నింపినపు డది వ్యావహారిక కళయైనది.

ఆ రాతితొట్టికి ప్రధానము ప్రయోజనము. సౌందర్యము అప్రధానము. కాని, పాషాణమును తొట్టిగా గాక సరస్వతీ విగ్రహముగ చెక్కినపుడది శిల్పమైనది. అది లలిత కళ. అందు సౌందర్యము ప్రధానము. ప్రయోజనము అప్రధానమైనది.

అనగా ప్రయోజనము ప్రధానమై సౌందర్యము అప్రధానమైనచో అది వ్యావహారిక కళ.

ప్రయోజనము అప్రధానమై సౌందర్యము ప్రధానమైనచో అది లలిత కళ. ప్రయోజనాపేక్షతో మెదడున ఉద్భవించి శారీరక కృషి వచేక్షింపనివి విజ్ఞాన కళలు.

కావున లలితకళలకు అంతరాత్మ సౌందర్యమే. సౌందర్యమువలన భోక్తృత్వమైన ఆనంద తన్మయత్వము కలుగును. సౌందర్యోపాసనవలన లభించు ఆనందమే—స్థూలముగ చెప్పవలె ననిన రసము. రసానందమే లలిత కళారాధనకు నిర్వికల్పమైన సద్యఃఫలము.

“A thing of beauty is a joy for ever”—“సౌందర్య పందర్శనము కాళ్వతానంద సంధాయకము” అని కీట్సు (Keats) కవి చెప్పిన చిరస్మరణీయ వాక్య మిటు అనుసంధేయము. రసానుభూతికి కాశిదాస మహాకవి సుందరవస్తు సందర్శనముతోపాటు మాధుర్య శ్రవణమునుగూడ చేర్చెను.³

సౌందర్యారాధనతో రసానందము నుపాసించు లలితకళలలో కవిత్వమున కొక ప్రత్యేకస్థాన మున్నది. శిల్పము—తౌతికపదార్థములతో నిర్మింపఁదగినది. చిత్రలేఖనమున చిత్రకారునకు శిల్పికంటె ఎక్కువ స్వాతంత్ర్య మున్నను, మూడు కొలతలుగాక రెండు కొలత లేర్పడినవి. రంగులు సృష్టింప గల సౌందర్యమునకు అవదులున్నవి.

కల కల నవ్వినట్లు తెలిగమ్మల విక్రమ చూచినట్లు తోఁ
బిరుకఁగడంగినట్లు వలు భావగభీరత లప్పినట్లు పెం
పొలయఁదనర్చి జీవకళ యుట్టివడన్ శివ వ్రాసియిచ్చెనా
చెలువున కాభిముఖ్యము భజింపఁ దలంకెను దాను బోదయన్

—పింగళి మూరన.—ప్రభావతీ క్రమ్యము—ప్రథమాశ్వాసము

³ రమ్యాణి పీఠ్య మధురాంశ్య విశమ్య శబ్దాన్
వద్యత్పుకో భవతి యక్పుటికోపి జంతుః
శచ్చేతసా స్మరతి మాన మబోధ హర్షం
భావ స్థిరాణి జననాంతర సౌహృదాని

—కాశిదాస—అభిజ్ఞాన కాకుంఠలము—మంచమాంశము

చిత్రలేఖనము నందలి మూర్తి కలకల నవ్వినట్లు పొడగట్టవచ్చును.

“తోఁ బలుకఁ గడంగినట్లు” తోచవచ్చును. అక్కడ అగక తప్పదు.

ఆ పాత్రలు అచలములు. అవి మాటాడనేరవు.

‘సాహిత్య శిల్పసమీక్ష’లో ఆచార్య శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతకవి వాక్కులు ఉదాహరింపదగినవి.

“కవిత్వము ఏదో ఒక మూర్తిని చిత్రించుటమాత్రమే గాదు. అనేక ప్రాణిప్రవర్తితమైన ఒక కథను వస్తువుగా గైకొని తన దుష్ట శీలానుసార వర్తనలతో జగత్ సృష్టికే ప్రతిసృష్టి చేయగలదు. ఈ సామర్థ్యము తక్కిన యేకకను లేదు.”

చూచి యుళంయుళత్ కలక సూచితవేగమదారవిందయై
లేచి కుచంబులుం దుఱుము లేనడు మల్లలనాడ నయ్యెడం
బూచిన యొక్కపోక నునుబోదియఁజేరి విలోకనవ్రణ
వీచికలం దదీయవదవీకలకాంబుధి వెల్లిఁగొల్పుచున్”

—మనుచరిత్ర-ద్వితీయాశ్వాసము

మనుచరిత్రలో అల్లసాని పెద్దన వర్ణించిన వరూధినిని ఏ చిత్రకారుడు చిత్రింపగలడు? అని ‘సాహిత్యశిల్పసమీక్ష’లో పింగళివారు వేసిన ప్రశ్న.

లిత కళలలో కవిత్వమున కున్న విశిష్ట స్థానమునకు గల కారణము ఎన్న దగినది. శిల్పము, చిత్ర లేఖనము భౌతిక పదార్థముల సమ్మేళనము. సంగీతము కూడ మానవ శారీరక సాహాయ్యము నవేక్షించును.

కవిత—అపరసృష్టిక ర్తయగు కవికి మానస పుత్రిక.

“Poetry is the most vital and the lasting achievement of man”

— Lane Cooper

కవిత మానవ సృష్టిలో అత్యంత ప్రాధాన్యము గలది. మానవ సృష్టిలో కవితయే ఆచంద్ర తారార్కమై శాశ్వతముగా నిలువగలిగినదని కూపర్ మనీషి ప్రస్తుతించెను.

కవి అపర సృష్టికర్తగా ఆలంకారికులచే ప్రస్తుతి కెక్కినాడు.

కాని— నిజమునకు సృష్టి కర్త సల్పిన సృష్టి, లోపరహితము కాదు.

కాళిదాస మహాకవి వాక్కులలో చెప్పిన రక్తి కట్టుట సహజము.

“వర్ణప్రకరే సతి కర్మకారం దునోతి విగ్గంధతయా స్మ చేతః

ప్రాయేణ సామగ్ర్యవిధౌ గుణానాం వరాణ్మానీ విశ్వసృజః ప్రవృత్తిః.”

కుమారసౌభవములో కాళిగాను ఆకాల వసంతోదయమును వర్ణించుచు, ‘కర్మకార పుష్పము రంగులతో వికసించినది. పరిమళము లేకపోవుటచే మనస్సు నలరించుటలేదు. పరిపూర్ణతను సృష్టించుటలో విశ్వశిల్పి విముఖుడు కాబోలు’ అని వ్రాసెను.

కాని అపర సృష్టికర్తయైన కవి మాత్రము పరిపూర్ణతను సృష్టించుటకు విముఖుడు కాదు. అంతేకాదు. వాస్తవ సృష్టిలోగల అసమగ్రతను—

అసంపూర్ణతను పూరింపగల దిట్ట. వాస్తవ సృష్టిలో మెఱపుతీగలు చంచలములు. అయినను కవి స్థిరసౌదామనులను సృష్టించగలడు. వాస్తవ జగత్తులో లేకున్నను కావ్యజగత్తులో

‘అకుర్ రాలవి పూయ వాడవి వసంతారామములు’

‘రాకా చంద్ర సహస్రముర్ వెలుగు హర్యాగ్రములు’

(సౌందర నందము)

కవి సృష్టించగలడు.

ముట్నూరి కృష్ణారావుగారు ‘సమీక్ష’లో ఐహికమైన అసంపూర్ణ త్వమును పూరించి — సంపూర్ణత్వము సృష్టించునది కళ యని నిర్వచించినారు. కళ ప్రకృతికి అనుకరణము గాదు. ప్రాచీన భారతీయుల మతములో కళ సృష్టికి ప్రతి సృష్టి.

కవి అపర సృష్టికర్త. ‘అపారే కావ్యసంసారే కవి రేవ ప్రజాపతి:’.

కవి అపర సృష్టికర్త మాత్రమే గాదు. ఆలంకారికుల దృష్టిలో సర్వతంత్ర స్వతంత్రుడైన కవి, సృష్టికర్త కంటే ఒకమట్టు పైకెక్కిన వాడు.

వియతికృత వియమరహితం

హృదైకమయా మనస్య పరతంత్రమ్

నవరస దుచిరాం విర్మితి

మాదధతీ భారతీ కవే ర్దయతు.

—మమ్మటుడు—కావ్యప్రకాశము—ప్రథమోల్లాసము

లోక నియతికి లోబడక, సర్వతంత్ర స్వతంత్రమై నవరసరుచిరమై ఆనంద తన్మయత్వముతో నిండిన కావ్యసృష్టిని చేయు కవివాణికి జయమగు గాక అని పైల్లోక తాత్పర్యము.

పింగళి సూరన కళాపూర్ణోదయములో వ్రాసిన లయవిభాతిలో లోకోత్తర పరిపూర్ణత కావ్యజగత్తులో స్వయంవ్యక్తము కాగలదని ప్రవచించెను.

చలువగల వెన్నెలల చెలువునకు సౌరభము

గలిగినను సౌరభముఁ జలువయుఁ దలిర్పం

బొందుపెసఁగు కప్పురపుఁ బలుకులకుఁ గోమలత

నెలకొనిన సౌరభముఁ జలువ వసయుం గో

మలతయును గలిగి జనముల మిగులఁ బెంపెసఁగు

మలయ వననంపుఁ గొదమలకు మధురత్వం

బలవదిన నీడుమఱి కలదనఁగవచ్చుఁ గడు

వెలయుఁగల యీ మకవి పలుకులకు నెంచన్

—కళాపూర్ణోదయము—ప్రథమాశ్వాసము.

వాస్తవ జగత్తులో కొదువలన్నియు కవితాజగత్తులో తీరిపోవును.

వెన్నెలల చెలువునకు చలువ గలదు!

సౌరభము కూడ ఉన్నచో !! చలువ + సౌరభము కప్పురమున కున్నవి.

కోమలత్వము కూడ ఉన్నచో !!!

సౌరభము + చలువ + కోమలత్వము మలయానిలమునకు గలవు.
మఱి మలయానిలమునకు మధురత్వమల్పినచో అప్పుడు కవిత్వమగునట.

‘అపారే కావ్య సంసారే కవిరేవ ప్రజాపతిః’—అను వాక్కు పింగళి
సూరన లయవిభాతి చదివినచో సార్థక మనిపించును.

“అకలిగొనియున్న అన్నాతురునకు భగవంతుడు సాక్షాత్కరించుటకు
సాహసించినచో, ఆతడు అన్నావతారము నెత్తవలసినదే” అని గాంధీమహాత్ముని
అభిభాషణము. ఒకవేళ భగవంతుడు కవికే సాక్షాత్కరింపదలచినచో? అప్పుడు
కవితా కళావతార మెత్తవలసినదే గద.

వసుధై క కవీశ్వరుడై న కాళిదాసు సాక్ష్యము కోర దగును.

కాళిదాసు

“వాగధావివ సంవృత్తై వాగర్థ ప్రతిపత్తయే
జగతః పితరౌ వందే పార్వతీ పరమేశ్వరౌ”

—రఘువంశము-ప్రథమాశ్వాసము

‘వాగర్థముల వలె కలసిపోయి, వాగర్థముల వలె ప్రత్యేకత గల్గి జగత్తునకు
మాతా పితలగు పార్వతీ పరమేశ్వరులకు వాగర్థ ప్రతిపత్తికొఱకు నమస్కరించు
చున్నాను.” అని అభివర్ణించెను.

అనగా కవిత్వము అద్భుత కళ. కవితాకళ యుగళ కళ. అందు వాగర్థ
ములు— శబ్దము; అర్థము రెండున్నవి. శబ్దార్థములకు పార్వతీ పరమేశ్వరుల
దాంపత్యము వలె అవినాభావ సంబంధమున్నది. పరమేశ్వరుడు అర్థనారీశ్వరుడు.
అయినను పార్వతి వేరు. శివుడు వేరు. అట్లే శబ్దము వేరు. అర్థము వేరు.
అయినను అర్థనారీశ్వర యోగమట్లు పార్వతి లేనిదే శివుడు లేడు; శివుడు లేని
పార్వతి లేడు.

పార్వతీ పరమేశ్వరుల మాటకేమి సాహితీ ప్రియంభావుకుల మనః ఫలక
ములపై కాళిదాసు కవితాకళను ప్రస్తరించి హృదయంగమముగ సాక్షాత్కరింప
జేసినాడు. ఈ శ్లోక మొక్కటి చాలు- కవితాకళా స్వరూపమును నిర్వచించిన
కాళిదాసును అలంకారికులలో కొలికిపూసగ నిలుప గలదు.

భరతముని తరువాత ఎన్నదగిన అలంకారికుడు భామహుడు—

“శబ్దార్థ సహితౌ కావ్యమ్” అని నిర్వచించెను. ఇతని మతమున
శబ్దార్థములు రెండును కావ్య శరీరము. అయినను, అలంకారములే కావ్య
మునకు సౌందర్యాపాదకములని ప్రతిపాదించెను. అలంకారము లెల్ల వక్రోక్తి
వికల్పము లని భామహ మతము. భరతుడు దృశ్య కావ్యములకు రసము ప్రధాన
మనగా, భామహుడు శ్రవ్య కావ్యములకు అలంకారమే ప్రధాన మని భావించెను.
ఇతని దృష్టిలో రసముగూడ ఒక అలంకారము. ఇతని గ్రంథమునకు “భామహో
లంకారము” అను పేరు ఇతనికిగల అలంకారప్రీతి నభివ్యక్త మొనరించుచున్నది.

కావ్యాదర్శమును వ్రాసిన దండి—

“శరీరం తావదిష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా మదావళి” — కావ్యశరీరము ఇష్టార్థ వ్యవచ్చిన్న మైన పదసమ్మేళనమని ప్రవచించెను. దండి నిర్వచనమునకు వ్యాఖ్యాతలు పలువిధములుగ అర్థమును చెప్పుచున్నారు. కావ్యాదర్శమునకు వ్యాఖ్యాత తరుణవాచస్పతి “ఇష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా మదావళి” అనగా— వివక్షితార్థ వ్యవచ్చిన్న, శబ్ద సందర్భ:— చెప్పదలచిన అర్థముతో నలంకృతమగు శబ్దము— అని అర్థము వ్రాసెను.

‘హృదయంగమ’ వ్యాఖ్యాత— “వివక్షితార్థస్య అమ్యూనానతిరేకతా స్వరూపేణ ప్రతిపాదనసమర్థా మదావళి” — చెప్పదలచిన అర్థమును ప్రస్ఫుటముగా చెప్పి పదముల సముదాయమని చెప్పెను. దండి నిష్ఠ, పదముల కూర్పుపై గలదనుట తెల్లము. అంతేగాక— కావ్యశరీరము ఇష్టార్థవ్యవచ్చిన్నమైన పదావళి యన్న దండి, ఆ శరీర సౌందర్యమునకు గుణములు, అలంకారములు ప్రధానము లని వచించెను. ఈ రీతులు అలవాటి సంస్కృతమున కన్వయించినట్లు నేటి తెలుగున కన్వయింపవు.

ఎత్తైన దండి నిష్ఠ— పదావళిపై, రీతులపై, అలంకారములపైననే. కావ్యాత్మను భామహుని వలెనే విస్మరించెను.

“రీతిరాశ్చా కావ్యస్య” — అని ఎలుగెత్తి చాటినది కావ్యాలంకార సంగ్రహకర్త వామనుడు. కావ్యశరీరము భామహునివలె శబ్దార్థములని ప్రతిపాదించెను. వామనునిలో భామహుని అలంకార సిద్ధాంతము, దండి గుణవాదము సంగమించినవి. కావ్యాత్మ రీతి. రీతి గుణములచే ఏర్పడును. అలంకారములు కావ్యశరీర సౌందర్యమును వృద్ధిచేయునని ఇతని వాదము.

సంస్కృతభాషలో ఆలంకారిక చరిత్రలో భరతముని తరువాత క్రొత్త వెలుగుకాట తీర్చిదిద్దినవాడు ఆనందవర్ధనుడు.

ఆనందవర్ధనుని గ్రంథము “ధ్వన్యాలోకము” అలంకారశాస్త్ర చర్యలో విప్లవము తెచ్చినది.

ఆనందవర్ధనుని మతమున “ధ్వని” కావ్యమునకు ఆత్మ

ధ్వనిని వస్తు ధ్వని, అలంకార ధ్వని, రస ధ్వని అని ఆనందవర్ధనుడు వింగడించి రస ధ్వని ఉత్తమోత్తమమని నిర్వచించెను.

శరీరమునకు ఆత్మ యున్నచో అలంకారములు శోభనిచ్చును. అలంకారములు లేకున్నను రస ముండవచ్చును.

కావ్యస్వరూపనిరూపణమున ఆనందవర్ధనుడు తనకు పూర్వికులైన ఆలంకారికులు భామహ, దండి, వామనుల వాదముల సమీక్షించి క్రొత్తగా ధ్వని సిద్ధాంతమును ప్రతిపాదించెను. అంతేకాక రసధ్వనికే పట్టాభిషేకము కట్టి, ఆనందవర్ధనుడు భరతుని రస సిద్ధాంతమును శ్రవ్య కావ్యములకుగూడ వర్తింపజేసి సుప్రతిష్ఠితము నొనర్చెను. ఆనందవర్ధనుని పిమ్మట ఆలంకారికులు పలువురు అభినవగుప్తుడు, మమ్మటుడు, విశ్వనాథుడు, విద్యానాథుడు, పండితరాయలు మున్నగు

వారు అనందవర్ధనుడు తీర్చిన పథమును ఒజ్జబంతిగ అంగీకరించుట పేర్కొనదగినది.

అభినవగుప్తుడు, ధ్వన్యాలోకమునకు 'లోచన' మను వ్యాఖ్యానమును వ్రాసి రస సిద్ధాంతమునకు పరిపుష్టి గల్పించెను.

“రసేనైవ సర్వం జీవతి కావ్యం;

నహి రస కూన్యం కావ్యం కించిదస్తి ;

రసఏవ వస్తుతః ఆత్మా.”

‘రసముచేతనే కావ్యము బ్రదుకును. రసములేని కావ్యమే ఉండదు. రసమే కావ్యాత్మ’ అని ప్రతిపాదించిన అభినవగుప్తుడు “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్” అన్న విశ్వనాథునకు పూర్వరంగప్రవర్తకుడుగా తోచును.

కాని మహిమభట్టు అను అలంకారికుడు ధ్వనిసిద్ధాంతమును ఖండించుచు “వ్యక్తి వివేకము” ను వ్రాసెను. అభిధా లక్షణావృత్తులు చాలు. వ్యంజనావృత్తి కల్పన అనవసరమనియు అది ‘అనుమానము’గనే యెంచనగు ననియు మహిమభట్టు వాదము. కాని ఆతడు రస సిద్ధాంతమును అంగీకరించి

“కావ్యస్యాత్మని సంజ్ఞిని రసాదిరూపే న కస్యచిద్విమతిః”

కావ్యాత్మ రసమనుటలో విప్రతిపత్తి లేదని ప్రకటించెను. అభినవ గుప్తునకు సమకాలీనుడైన కుంతకుడు

“వక్రోక్తిః కావ్యజీవితమ్”

అని ప్రతిపాదించెను. కుంతకుడు భామహుని వాదమును పునరుజ్జీవింప జేసి కవి వ్యాపారవక్రతయే వక్రోక్తి యని చెప్పి వక్రోక్తిని ఆఱు విధములుగ వింగడించెను.

1. వర్ణ విన్యాస వక్రత్వము 2. పద పూర్ణ వక్రత 3. ప్రత్యయ వక్రత 4. వాక్య వక్రత 5. ప్రకరణ వక్రత 6. ప్రబంధ వక్రత.

1. వర్ణ విన్యాస వక్రత శబ్దాలంకార వివరణము.

2. పదపూర్ణ వక్రత శబ్దశక్తి ప్రస్తరణ. ఇందు ధ్వని భేదము లన్నియు భావ వైచిత్ర్యాది వక్రతలుగా ప్రదర్శితములు.

3. ప్రత్యయ వక్రత తద్దితాది ప్రత్యయ ప్రయోగ ప్రాధచారిమ.

4. వాక్యవక్రత — అర్థాలంకార వివరణము.

5. ప్రకరణ వక్రత — కథ మలుపు తిరుగుట. శాకుంతలమున దూర్వాసగాథ ఉదాహరణ ప్రాయము.

6. ప్రబంధ వక్రత — ఇతి వృత్తములో ఏర్పడు రసాంతర కల్పన. శాంతరస ప్రధానమగు కథ వేణీసంహారమున వీరరసముగ మారినది.

కాని, మహిమభట్టు — కుంతకుల మతములు అలంకార చరిత్రలో మాత్రమే నిలిచినవి గాని బహుళ ప్రచారమును బొందలేదు.

“అలంకారస్తవరంకారా గుణావన గుణాస్పదా
ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్య తీవ్రతమ్”

—తే మేంద్రుడు—ఔచిత్యవిచార చర్చ

కావ్యానుభూతిని స్వతంత్ర మార్గమున వింగడించి ప్రదర్శించిన అలంకారికుడు తే మేంద్రుడు. ఇతని మతమున ఔచిత్యమే కావ్యాత్మ.

“అలంకారములు అలంకారములే; గుణములు గుణములే. కావ్య తీవ్రము సుస్థిర మగునది ఔచిత్యము వలననే.”

ఈ ఔచిత్యము పదమున, వాక్యమున, ప్రబంధమున, గుణమున, అలంకారమున, రసమున, క్రియ యందు, కారకమున, లింగవచన విశేషణోపసర్గల యందు, నిపాతమున, కాలమున, దేశమున, కులమున, వ్రతమున, తత్త్వమున సత్త్వమున, అభిప్రాయమున, స్వభావమున, సార సంగ్రహమున, ప్రతిభ యందు, అవస్థయందు, కామమున, ఆశీస్సున నెట్లుండునో ప్రస్తరించి సోదాహరణముగ ప్రదర్శించెను.

ఔచిత్య పరిపాలనకు కావ్య సృష్టిలో గల విశిష్టత ప్రాచీనాలంకారికులు గుర్తించినదే.

“అనౌచిత్యాదృతే నన్యద్రసభంగ్య కారణమ్
ప్రసిద్ధౌచిత్య బంధస్తు రసస్యోపనిషత్ పరా”

‘అనౌచిత్యముకంటె రసభంగ పేతువు వేరుండదు. ఔచిత్య బంధము గల కావ్యము రసోపనిషత్తే’ అను ధ్వనికారుని కారిక తే మేంద్రుని ఔచిత్యవిచార చర్చకు మూలబీజము. కాని కావ్యానుభూతిని తే మేంద్రుడు ప్రస్తరించిన పద్ధతి విలక్షణము. స్వతంత్రము. ఆనందవర్ధనుడు కావ్యాత్మ ధ్వనియనగా తే మేంద్రుడు ఔచిత్యమనెను.

ఔచిత్యవాదమును తే మేంద్రుడు హృదయంగమముగ పోషించెను. కంఠమునందు మేఖల, నితంబఫలకమునందు హారము, పాణియందు నూపురము, చరణమున కేయూరము, ప్రణతుడైన శత్రువుపై శౌర్యము లోకములో కూడ సౌందర్యావహములు గాక, అపహాస్య పేతువులే యగుచున్నవి.

మమ్మటుడు—

తదదోషా సగుణా వసంకృతీ పునః క్వాఽపి

—వ్రథ మోల్లాసము—సూత్రము 1.

—కావ్యప్రకాశమున మొట్టమొదటి సూత్రములో మమ్మటుడు చేసిన కావ్యనిర్వచనము అనుశీలింపదగినది.

దోషరహితములును, గుణసహితములును అవి యెచ్చటనేని అలంకార రహితములై యుండుగాక, శబ్దార్థయుగళము కావ్యశరీరము అనునది మమ్మటుని నిర్వచనము.

“తదల్ప మపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన
స్యాద్యపు స్ఫుందరమపి క్విత్రే జైకేన దుర్బగమ్”

కావ్యమున అల్పదోషమునుగూడ ఉపేక్షింపరాదు. ఎంత అందమైన శరీరమున్న నేమి? ఒక్కచో బొల్లియున్నచో సర్వము అసహ్యమే.

‘Never judge a work of art by its defects’ కావ్యకళా శిల్ప సౌందర్యమును— దోషగులను బట్టి నిర్ణయింప గూడదను ఆంగ్ల సుభాషితము అనుభవ పునరుక్తము. ప్రస్ఫుటదోషములున్నను మహాకావ్యములు మహా కావ్యములే.

మమ్మటునకు పూర్వపక్షము నెలకొల్పుచు విశ్వనాథుడు చేసిన నిర్వచనము సహృదయరంజకమైనది.

‘వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్’

—విశ్వనాథుడు—సాహిత్య దర్పణము

రసాత్మకమైన వాక్యమే కావ్యము.

జగన్నాథ పండితరాయల నిర్వచనము విశ్వనాథుని కావ్య నిర్వచనము కంటె విపులమైనది.

“రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యమ్”

—పండితరాయలు - రసగంగాధరము

రమణీయార్థ ప్రతిపాదకమైన శబ్దము కావ్యము

“శబ్దారో సహితో కావ్యమ్” శబ్దార్థయుగళ సమ్మేళనము కావ్యము అన్న భామహుని నిర్వచనమునే రమణీయతాస్ఫోరకముగ పండితరాయలు పునర్వచించెను. పండితరాయల నిర్వచనమున సర్వకళలకు అంతరాత్మయైన రామణీయకము నిజేపింప బడినది. లలిత కళలు సౌందర్య స్ఫోరకములు

సౌందర్యము శాశ్వతానంద సందాయక మని చివరకు సారాంశము.

కావ్యానుభూతిని పలువురు ఆలంకారికులు పలు విధముల వింగడించి వెల్లడించియున్నారు. “లోకో భిన్నరుచిః” అని సరిపెట్టుకో వచ్చును. యథార్థమునకు అందరి అనుభూతులు ఒకటే కావచ్చును. పెట్టిన పేరులు వేరు. ఒకే లెక్కను పలువిధముల చేయవచ్చును. శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతంగారు ‘సాహిత్య శిల్ప సమీక్ష’లో చేసిన కావ్య నిర్వచన సమీక్ష ఉదాహరింపనగును.

“ఈ పూర్వపక్ష సిద్ధాంతముల పర్యాలోచించి, కావ్యలక్షణసారముచు మనమిట్లు వివరించుకొనవచ్చును. సాధ్యమైనంతవరకు కావ్యమున దోషములను తొలగించుకొనుచు రమణీయములైన అర్థములను మాత్రమే గ్రహించి ఉచిత శబ్దములతో కావ్యరచన సాగింపవలెను. ఎక్కడ నేని ఏదేని ఒక దోషమున్నంత మాత్రమున అది కావ్యము కాకపోదు. ‘కావ్యమునకు రసము ఆత్మ’ అనుమాట నిజమేకాని ప్రతిరచనయందును రససిద్ధి కలుగునని చెప్పలేము. అట్టిచో రమణీయత యున్నచో చాలును. అది కావ్యమేయగును.”

ప్రాచీన సంస్కృతాలంకారికుల కావ్యనిర్వచనములు సూత్రప్రాయమైనవి గుదిగుచ్చి సహృదయుల అనుశీలనసౌకర్యమునకై యొకచో చేర్చినగును.

కావ్య నిర్వచనములు :

కవిర్మనీషీ పరిభూః స్వయం భూః — వేదమంత్రము
 కవయః క్రాంతదర్శినః — లోకోక్తి
 నాన్యపిఃకురుతే కావ్యమ్ — లోకోక్తి
 శబ్దార్థౌ సహితౌ కావ్యమ్ — భామహుడు
 ఇష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా పదావళీ కావ్యమ్ — దండి
 రీతి రాత్మా కావ్యస్య — వామనుడు
 గుణాలంకారయుక్తార్థౌ కావ్యమ్ — వామనుడు
 వక్రోక్తిః కావ్యజీవితమ్ — కుంతకుడు
 ధ్వనిః కావ్యజీవితమ్ — ఆనందవర్ధనుడు
 ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్య జీవితమ్ — డి.ఎం.ద్రుడు
 తదదోషా సగుణావనలంకృతీ పునఃకృపా — మమ్మటుడు
 లోకోత్తర వర్ణనానిపుణకవికర్మ కావ్యమ్ — మమ్మటుడు
 కావ్యస్యాత్మని సంక్షిప్తి రసాదిరూపే నకస్యచిద్విమతిః — మహిమభట్టు
 రసేనైవ సర్వం జీవతి కావ్యమ్ — అభినవగుప్తుడు
 నిర్దోషం గుణాలంకారరసవద్ వాక్యం కావ్యమ్ — వాగ్భటుడు
 నిర్దోషం గుణాలంకార రీతివృత్తిమద్ వాక్యం కావ్యమ్ — పియూషవర్షుడు
 రసాదిమద్ వాక్యం కావ్యమ్ — శాద్దోదని
 వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్ — విశ్వనాథుడు
 రమణీయార్థప్రతిపాదకశృంఖలః కావ్యమ్ — పండితరాయలు
 విశ్వశ్రేయఃకావ్యమ్ — ఆంధ్రశబ్దచింతామణి

సంస్కృతాలంకారికులు, అలంకారశాస్త్రములు — కాలములు :

భరతముని — నాట్యశాస్త్రము. క్రీస్తుపూర్వము 5వ శతాబ్దికి పూర్వము
 భామహుడు — కావ్యాలంకారము. క్రీ.శ. ఆరవశతాబ్ది
 దండి — కావ్యాదర్శము. క్రీ.శ. ఆరవ శతాబ్ది
 ఉద్భటుడు — అలంకారసార సంగ్రహము. క్రీ.శ. ఎనిమిదవ శతాబ్ది
 రుద్రటుడు — కావ్యాలంకారము. క్రీ.శ. ఎనిమిదవ శతాబ్ది
 వామనుడు — కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి. ,,
 ఆనందవర్ధనుడు — ధ్వన్యాలోకము. క్రీ. శ. 840-870

- రాజశేఖరుడు—కావ్యమీమాంస. క్రీ. శ. 870-950
ముకులభట్టు—అభిధావృత్తి మాతృక. క్రీ. శ. తొమ్మిదవ శతాబ్ది
భట్టతాతడు—కావ్య తాతకము. క్రీ. శ. 950-980
భట్టనాయకుడు—హృదయదర్పణము. క్రీ. శ. 900-1000
కుంతకుడు—వక్రక్తి జీవితము. క్రీ. శ. 925-1025
ధనంజయుడు—దశరూపకము. క్రీ.శ. 10 వ శతాబ్ది మధ్యభాగము
రాజానక వహిమభట్టు—వ్యక్తి వివేకము. క్రీ.శ. 1020-1060
భోజుడు—సర్వస్వతీ కంఠాభరణము. క్రీ.శ. 1000-1050
తేమేంద్రుడు—జౌలితీ విచారచర్చ. క్రీ.శ. 1000-1068
మమ్మటుడు—కావ్యప్రకాశము. క్రీ.శ. 1050-1150
రుయ్యకుడు—అలంకార సర్వస్వము. క్రీ.శ. 1150 ప్రాంతము
పేమచంద్రుడు—కావ్యానుశాసనము. క్రీ.శ. 1150-1172
జయదేవుడు—చంద్రాలోకము. క్రీ.శ. 1200-1250
విద్యాధరుడు—పావళి. క్రీ.శ. 1285-1325
విద్యానాథుడు—ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము. క్రీ.శ. 1296-1325
వాగ్భటుడు—కావ్యానుశాసనము. క్రీ.శ. 14 వ శతాబ్ది
విశ్వనాథుడు—సాహిత్యదర్పణము. క్రీ.శ. 14 వ శతాబ్ది
భానుదత్తుడు—రసమంజరి. ,,
రూపగోస్వామి—భక్తిరసామృత సింధువు. క్రీ.శ. 1470-1554
శేషవమిశ్రుడు—అలంకార శేఖరము. క్రీ. శ. 16 వ శతాబ్ది
అప్పయదీక్షితులు—కువలయానందము. క్రీ.శ. 16 శతాబ్దింతము
జగన్నాథ పండితరాయలు—రసగంగాధరము. క్రీ.శ. 1620-1660

3

ధ్వనిసిద్ధాంతము

ధ్వనివాద ప్రవక్తగా ఆనందవర్ధనుడే ఆలంకారికజగత్తులో సుప్రసిద్ధుడైనను, ఆ వాద మంతకుముందే యున్నట్లు సుస్పష్టము¹.

‘కావ్యస్యాత్మా ధ్వనిరితి బుధైర్యస్య మా మూలపూర్వ
సప్యతావం జగదుపరే భాక్తిమాహు స్తమన్యే
కేచి ద్యావాం పితమవిషయే తత్త్వమూచ్య స్తదీయం
తేన బ్రాహ్మ స్వరూపయ మనః పితయే తత్త్వరూపమ్ ”

కావ్యాత్మ ధ్వనియని పూర్వవిద్వాంసులు చెప్పియున్నారు. కొందరు “ధ్వని”యే లేదన్నారు. కొంద రది వాచామగోచరమందురు. కొంద రది లక్షణాంశగతమందురు. సహృదయమనఃప్రితికై ధ్వనితత్త్వమును నిరూపించెదను.

—ఆనందవర్ధనుడు

సంస్కృత కావ్యమీమాంసలో మిక్కిలి ప్రధాన స్థానమును వహించిన ధ్వని సిద్ధాంతమునకు మూలము స్పోట వాదమని పెద్దలందురు. వైయాకరణుల స్పోటవాద స్వరూపము ధ్వని సిద్ధాంతానుశీలనమునకు ఉపకరించును.

“రామాయణ గ్రంథమును తీసికొనిరమ్ము” అని చెప్పగనే రామాయణ గ్రంథమే వాచ్యార్థవ. అభిధ లోకవ్యవహారనిష్ఠము. కావ్యసృష్టికి ఆద్యప్రకృతి.

లోక వ్యవహారములోగూడ, “ఆ వంకాయలను ఇటురమ్మని పిలువుము” ‘ఆ గడ్డాలను ఇక పొమ్మనుము’—అన్నచో వంకాయలు అమ్మువారికి ఆహ్వానము, గడ్డాలుగల వారికి ఉద్వాసనము అని అర్థమేగద. అనగా వాచ్యార్థమును అతిక్రమించిన అర్థము వ్యక్తమగుచున్నది. దానికే లక్షణార్థమని పేరు. వాచ్యార్థమునకు అనుపపత్తి యేర్పడుట గమనింపవగిన సంగతి. లక్షణము జహల్లక్షణ, అజహల్లక్షణ అని రెండు విధముల వింగడించిన ఆలంకారికు లున్నారు.

‘గాంధీమహాత్ముని నిర్మాణ వార్తకు భూమి విస్తుపోయి విలపించినది’—విలపించినది పర్వతారణ్య సరిత్ సంకీర్ణమైన మట్టకాదు. భూమిమీది ప్రజలందరు. అందుచే భూమిని వదలి ప్రజలను అర్థస్ఫూర్తిచే అది జహల్లక్షణ. ‘ఆ వంకాయలను పిలువుము’ అన్న వంకాయలను వదలకయే వంకాయలను అమ్మువారను అర్థస్ఫూర్తి గల్గుటచే అది అజహల్లక్షణ.

¹‘పరిశీలక నిరవధిత శబ్ద బ్రహ్మాణాం వివక్షికాం మతమాశ్రయైవ ప్రవృత్తీయం ధ్వనివ్యవహారః’

—ధ్వన్యాలోకము

ప్రాకరణికార్థమునేగాక, అభిధా, లక్షణార్థములకు అనువత్తి యేర్పడి హృదయంగమమగు వేరొక అర్థము స్ఫురించుట వ్యంజన. వ్యంజనాశక్తిచేత ఏర్పడు అర్థమునకు వ్యంగ్యమనిపేరు.

“వర్ణాతిరిక్తః పర్ణభివ్యంగ్యః అర్థ ప్రత్యాయకో నిత్యః శబ్దః స్ఫోటః”.

వర్ణములకంటె భిన్నమై, వర్ణముల వలన వ్యక్తమై అర్థప్రతీతి గల్గించు శబ్దము స్ఫోటము.

ఈ సిద్ధాంతమున వర్ణములు అనిత్యములు. ఉచ్చారణ జరుగగనే వర్ణములు నశించును. కాని స్ఫోటరూప శబ్దము నిత్యము.

“పూర్వం పూర్వ వర్ణానుభవాపిత సంస్కారపచివేన అంత్యవర్ణానుభవేన అభివ్యక్తితే స్ఫోటః”-తరువాతి వర్ణముల రుచ్చరించుచున్నపుడు వానిముందు వర్ణములు యయమగుచున్నను, వాని సంస్కారము మనస్సులో నిల్చును. అంత్యవర్ణానుభవమైనవెంటనే స్ఫోటము వ్యక్తమగును. ఈ స్ఫోటమే శబ్దము. సంస్కార రూపమున సహృదయుని చిత్తమందు అట్టి శబ్దముయొక్క అర్థమే నిలిచియుండును.

ఆనందవర్ణమనకు ప్రాచీనులైన ఆలంకారికులు అభిధ-తాత్పర్యము-లక్షణ అను శబ్దవ్యాపారముల వివరించియుండిరి. ప్రతిశబ్దమునకు అర్థముండుట సహజము. అది నిఘంటువులోని తెక్కును. అది శబ్దము చెప్పు వాచ్యార్థము. వాచ్యార్థమునకు కావ్యఘోషమాంసలో “అభిధ” అని ఆలంకారికులు పెట్టిన పేరు.

ఒకే శబ్దమునకు రెండర్థము లున్నప్పుడు, తుల్యప్రాధాన్యముగల రెండు వాచ్యార్థముల యందును భాసించునది అభిధయే. దానికి శ్లేషము అనిపేరు.

శ్లేషము రెండు విధములు. అభంగ శ్లేషము. సభంగశ్లేషము.

రెండర్థములొకే పదగుంఢనమున విఘటనవసరము లేకుండ సిద్ధించినచో నది అభంగశ్లేషము.

శ్రీకృష్ణదేవరాయల భువన విజయ సభా భవనమున కొకనాడు తెనాలి రామకృష్ణకవి ఆలస్యముగా నేగుదెంచెను. రాయలవారు

‘కవివృషభులు ఆలస్యముగ విచ్చేసినారే!’ అనెను. ఇచ్చట శ్లేషలో రెండర్థములున్నవి. వృషభశబ్దము శ్రేష్ఠవాచకము. కవిశ్రేష్ఠులు అనునది మొదటి అర్థము. రెండవ అర్థము అబోతు. రెండర్థములు ఉపపన్నములే. అభిధలే.

“కామధేనువు వంటి ప్రభువులుండగ, కవివృషభులకు కొడువ యేమి?” అను రామకృష్ణకవి సమాధానములో గల శ్లేషము సుగమము.

ఇందు గల వ్యంజనము అభిధకు అతీతమునై యున్నది కామధేను కవి వృషభ సంబంధము. అది సహృదయ హృదయైక వేద్యము. కావున సందుగల వ్యంగ్యవై భవము అభిధకు, శ్లేషమునకు గూడ అతీతమైనది.

సభంగశ్లేషమునకు చక్కని యుదాహరణము శ్రీనాథుడు సర్వజ్ఞ సింగ భూపాలుని కొలువున కేగినప్పుడు చెప్పిన పద్యము.

‘సర్వజ్ఞ నామరేయము
శత్రువకే రావు సింగ భూపాలవకే
యర్హింజెల్లను : తక్కురు
సర్వజ్ఞాండమట తుక్క పాము మమతే !’

కవి సార్వభౌముడు, తన్ను శత్రురాజు యొక్క ఆస్థాన కవిని అదరించి పన్నానించిన సర్వజ్ఞ సింగభూపాలుని సముచితస్తుతి సల్పెను. సింగభూపాలుడు పార్థకనాముడను అర్థము సుగమము.

తిరిగి, శ్రీనాథుడు రెడ్డిరాజుల ఆస్థానమును వేరగా - శత్రురాజు సంస్తుతి సల్పినందుకు అధివేషణమునకు సముచిత సమాధానముగ నా పద్యమునే పభంగశ్లేషముతో చదివి వినిపించెను.

‘సర్వజ్ఞ నామరేయము
శత్రువకే : రావుసింగ భూపాలవ
తేయర్హింజెల్లను!!! తక్కురు
సర్వజ్ఞాండమట తుక్క పాము మమతే.’

అని శత్రురాజును - అతని ఆస్థానమునందే కుక్కయని నిరూపించి వచ్చుట !!

వై పద్యము శ్రీనాథుని చమత్కారమునకు, సభంగశ్లేషమునకు అంద్ర కాషా ప్రాధిమ్యము ముద్దెలుగుట.

శ్లేషములో రెండర్థములు స్ఫురించుట సహజము. రెండర్థములును అభిధలే కావున శ్లేషము వేరు ; వ్యంగ్యము వేరు.

వ్యంగ్యములో రెండర్థములు స్ఫురించినను, అందు మొదటిదానికి అనువత్తి యేర్పడుట - రెండవ అర్థము మనోజ్ఞతరముగ సహృదయుల హృదయముల నావేశించుట గమనింపదగినది.

గాథాసప్తశతి వ్యంగ్యముకుమార కావ్యము. అందలి ఒక గాథకు తెలుగు సేత ఉదాహరింపవగును. ఒక బాటసారితో లేజనరాలు చేసిన సంభాషణములో గల వ్యంగ్యము సహృదయ హృదయైక వేద్యము.

‘పాంథకికోర ! నీ చిరుత ప్రాయము దెల్పెడి మోము ; చేతి యిద
గ్రంథము చూడ వైద్యుడవుగావలె ; జ్యోతిష పండితుండవో !
అందత మూర్ఖు నత్త గృహమందు నవోదను; వార్తదాటి సౌ
గంధిక వర్తకుండగు మగండరుడెంచు దినమ్ము తెల్పుమా !’

—అనువాదము స్వకీయము.

అతడు పాంథకికోరుడు. అతని మొగములో నవయావనము ప్రతి ఫలించుచున్నట్లామె గుర్తించి పలుకుచున్నది. అతని చేతిలో ఒక బృహద్ గ్రంథమున్నది. అతడు వైద్యుడు కావచ్చు లేదా జ్యోతిష్కుడు కావచ్చు.

వైద్యుడైనచో ఇంటిలో అంధురాలై మూలుచున్నది అత్తగారు. పాపమామె
ఏమి చేయగలడు? తానా నవోధ. క్రొత్తగ పెండ్లి అయిన కోడలు. తనభర్త
నుగంధ ద్రవ్యముల వ్యాపారమునకై సముద్రములు దాటి విదేశములందున్నాడు.
ఒక వేళ ఆ యెల్లప్రాయపుబాటసారి వైద్యుడు కాక జ్యోతిష్కుడైయైనచో
విదేశగతుడైన భర్త ఎప్పుడు వచ్చునది తెలుపవలెనట!

ముసలి అత్తగారిపై ఆ క్రొత్తకోడలికి ఎంత ప్రేమ! భార్యను వదిలి విదేశ
ముల కేగిన నుగంధ వస్త్రుడు సముద్రములు దాటి అంత నుకరముగ రాజాలంబని
ఎవరికి తెలియదు? ఆ మహాపతివ్రతా శిరోమణి భర్తకై ఎంతటి కఠోర నిరీక్షణము
పాగించు చున్నది!

ఇది యంతయు వాచ్ఛాన్యము కావచ్చును. కాని అభిరకు పర్వడివ
అంతర్వాహితము అనున పత్రిక దారి తీసది.

తాను లేజనరాలు. భర్త సముద్రాంతరగతుడు. అత్తగారు అంధురాలు.
ఆ పాంథుడా, నవయౌవనోద్భావమునకై వెండితుడు. ఇందు అతనికి అందించు
అనురాగ గర్భితమైన అవ్యోమములో తొలుకాడుచున్న ఆమెవలపు వ్యంగ్యముగ
స్వయం వ్యక్తిమగుచున్నది. ఇది సహృదయ హృదయైక వేద్యము.

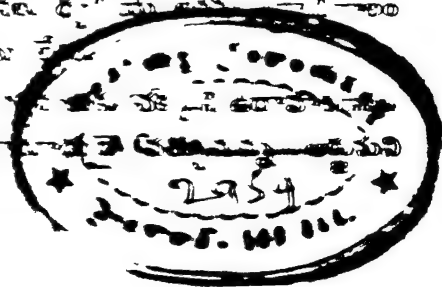
మొదటి అర్థమునకు అనునపత్రిక యేర్పడి, రెండవ అర్థము మనోజ్ఞతని
మగుట వ్యంగ్య మర్పార.

‘సత్యమ్యుక్తే షుభిణో ద్వివిధే జయగుడర్ మాత్రుర్ మహా
శక్తిమ్యుక్తే తుల్యే ద్వివిధే జయే శాన్త్యుక్తే తుల్యే
గతే చీజమనా ద్వివిధే జయే శాన్త్యుక్తే జయే జయే
శిశిరేషుర్ షుభిణో మహాచలంబౌంద్యుక్తే’

—మొదటి పాదము—

శ్రేష్ఠవి చక్రవర్తియగు రామరాజభూషణుడు సత్సవ పుర వ్యవస్థము పై
పర్యమము. ఇంద్రుని అర్జునులు. అర్జునతనము మహామము. అష్టాదశాక్షులు, చతు
రాక్షులు — చాతుర్ముఖతో మాత్రులై గణాధిపతులుగు ముఖములు గల
బ్రహ్మదేవులు. ఇంద్రే సురములతో ఉత్తములు విష్ణుదేవులు — విష్ణుము తెలిసిన
వండితులు. వరముశ్వులు. ఇందు మొదటి అర్థము ప్రకరణ ముఖము. రెండవ
అర్థము కూడా ప్రకృతిమనునకు అష్టాదశాక్షులగు మహామము. అష్టాదశాక్షుల మహామము
శ్రేష్ఠమునకు ఉత్తమోపాధిగణ మగును. ఈ పర్యమమునందు రెండవములు
ప్రకరణ విధేయములే. అర్జునతనమునకు మొదటి అర్థమున కనునపత్రి
యేర్పడినవియు రెండవ అర్థము వ్యంగ్యమనియు, అది గుడికూత వ్యంగ్య
మనియు వాదించు విద్యావంతులు ఉన్నాడు. అందు రెండవ అర్థమునకు
కారణమును గలదు. ఈ ప్రజ్ఞావంతుల కనునపత్రిక

భారతమునందు విరాటపర్వమున వ్యంగ్యమును చూపింపబడినది. ఇది
గలదు. ఉత్తమోపాధిగణ మగు. విరాటపర్వమున వ్యంగ్యమును చూపింపబడినది.

ద్రోణుడు సుదూరమునుండి చూచి గుర్తించినాడు. కాని శిష్యవత్సలు డైన గురునకు అజ్ఞాత వాసము పూర్తి అయినదా యగు భయము పీడించుచున్నది. ద్రోణుడు, వ్యంగ్యముగా భీష్మునితో నన్న మాటలు.

‘వెరవరి గాక వీడు కురువీరులకుం బొడసూపువాడె య
చెరు వొక మ్రానిపేర నిటఁ జేరఁగ వచ్చుచునున్నవాడహం
కరణమెగాని యెందొకటి గానఁడు మూ ర్తివిశేష మారయన్
సురవలయట్ల వీనిమది చొప్పది యెట్లొ యెఱుంగ నయ్యెడిన్.’

—భారతము—విరాటపర్వము

ఇందు అందరకు గోచరించు అర్థమొకటి.

‘ఎవ డీ అవివేకి! కురు వీరులపై నెత్తి వచ్చెడివాడా? ఆ చెట్టు ప్రక్కనుండి కేవలము దురహంకారముతో దేవేంద్రునివలె వచ్చుచున్నాడు. మదిలో ఏమని ఎంచుచున్నాడో యీ దుర్విదగ్గుడు!’ అనుట ప్రకృతార్థము.

భీష్మునకు స్ఫురించునది అర్థాంతరము.

“అయ్యో! వాపము—వీడు ఉపాయహీనుడుగా అజ్ఞాతవాసము ముగియ కుండ ఈ విధముగ కౌరవులకు కన్నడవచ్చునా! మ్రానిపేరివాడు (అర్జున శబ్దమునకు మద్దిచెట్టను అర్థమును గలదు) అర్జునుడు కేవలము దురహంకృతి వహించి అకాలములో కనిపించి సమయభంగమునకు పాల్పడునా? అచ్చు మచ్చు అర్జునుడే యీతడు దేవేంద్రునివలె ఉన్నాడు — వీని మదిలోని ఆంతర్య మేమై యుండనోపు”

ఇందలి రెండర్థములును ఉపపన్నములే. అందలి వాచ్యార్థమును గ్రహించి నది కౌరవభటులు. వ్యంగ్యార్థమును గ్రహించినది భీష్ముడు.

భీష్ముడు చెప్పిన సమాధానమును వ్యంగ్య గర్భితమైనదే. అతడు ద్రోణు డడిగిన ప్రశ్నకు, దుర్యోధనునితో సమాధానము చెప్పెను.

‘కలవఁగ రిపులకు నిమ్మగు
కొలఁదిఁ గడచి వచ్చితిమి అటంతి త బాహా
బలము నెఱవఁదఱియొయ్యెను
చలింపవల దింక మనకు శత్రులవలనన్’

అందరకు స్ఫురించు అర్థము—

మనము శత్రువుల సరిహద్దులు దాటివచ్చినాము. ఇది మనబల పరాక్రమ ములు చూపవలసిన తరుణము. శత్రువులవలన మనము చలింపనవసరములేదు.

ద్రోణుడు గ్రహించినవ్యంగ్యార్థము వేరు. భీష్ముని మాటలలో ‘అజ్ఞాత వాసము ముగిసినది. గడుపుతీరినది, ఇదిపరాక్రమము ప్రదర్శించుటకు మంచి అదను’ అనుఅర్థాంతరస్ఫూర్తి సుగమము.

ఇందు రెండు అర్థములు శ్లేషలోపల తుల్యోపపన్నములుగావు. ఒకటి కథాసంధాయకము. అర్థాంతర స్ఫూర్తి యున్నది. మొదటి అర్థము లేనిచో

కథ నడువదు. రెండవ అర్థము అందుచేత గుణిభూతమైనదనియు అందుచే ఇది గుణిభూత వ్యంగ్యమనియు అలంకారికుల అభిప్రాయము.

అసలు వ్యంగ్యముగాని ధ్వనిగాని లేదని వాదించు అలంకారికుల మాట ఇటు అప్రస్తుతము.

అట్లే విరాట పర్వమున కీచకవధ ఘట్టమునందలి పద్యమును వ్యంగ్యమున కుదాహరణముగ స్వీకరింపవగును. అది విరాటసభ. కీచకుడు ద్రౌపదిని పరాభ వించుట చూచిన భీముడు ఉగ్రుడైనాడు. సమయభంగమగు ప్రమాదమును గుర్తించి కంకరూపముననున్న ధర్మరాజు వలలుడైన భీముని వారించెను.

‘వలయందెక్కడ చూచె నొందెడ నసేవ్యశ్మజముల్ గల్గవే
పలికందై పరశాఖ లొప్పుచు ననల్పప్రీతి సందించుచున్
విలసచ్చాయ సుపాశ్రిత పతతికిన్ విశ్రాంతిఁ గావింపఁగాఁ
గల యీ భూజము వంట కట్టియలకై తిండింపఁగా నేటికిన్’

ఇందలి అర్థము సుగమము.

‘వ్యంగ్యము ప్రధానతను ధ్వనియగును, దాని
గుణతను గుణిభూత వ్యంగ్యమని యగును’ -

‘వ్యంగ్యార్థము ప్రధానమైన ధ్వనియు, నది అప్రధానమైన గుణిభూత వ్యంగ్యమనియుఁ గావ్యము రెండువిధములు ప్రసిద్ధములే’

—ఆంధ్ర ధ్వన్యాలోకము

అని శ్రీ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారు ధ్వనికిని గుణిభూత వ్యంగ్య మునకును గల భేదమును నిరూపించి యున్నారు.

వాచ్యార్థమే - శబ్దశక్తికి మూలమైనను, వాచ్యార్థమునకు కేవలము భిన్నమైన అర్థము ధ్వనిలో సిద్ధించుట గమనింపదగినది.

‘అదిగో! గోదానదీ కచ్చమందు తుంజ
మందు వసించు దృవ్త సింహంబె యా తు
నకము నీ వేళనే మారణంబొనర్చెఁ
దిరుగుమాయంక ధార్మికా! దిగుబడిరి’

—ధ్వన్యాలోకము - శ్రీ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులుగారి అనువాదము.

నాయుకా నాయకులకు ధార్మికుడగు సన్యాసి గోదావరీతీర నికుంజ విహారమునకు అడ్డుగనున్నాడు. అతడక్కడకు రాకుండ జేయుటెట్లు? అచటకు రావలదనిన ఆతడు మానునా? ఆతనిని భయపెట్టుటకు ఒక కుక్కను ప్రయోగించి చూచిరి. లాభము లేక పోయినది. ఆతనితో నాయకుడన్న మాటలే వై పద్యము.

“తిరుగుమా ఇంక ధార్మిక దిగులు తీరి” - అన్నాడు. ఏలన, “ఆ” కుక్కను సింహ మా వేళనే చంపినదట - అనగా ఇక ఆతడు భయపడవలసినది ఏను ఒక కుక్కకుగాదు. సింహమునకే. తిరుగుమా అనుమాటకు తిరుగవద్దు మాదో! తిరిగిన సింహము నిన్ను చంపును అను భావము సుస్పష్టము.

'అస్తమేతి గభస్తిమాన్' - 'సూర్యుడస్తమించెను' - అలంకారికులు ఇచ్చెడి సుప్రసిద్ధమైన ఉదాహరణము అనుశీలంపదగినది.

సూర్యుడస్తమించెను - అనువాక్యము సూర్యాస్తమయ వర్ణన యైనచో నది వాచ్యార్థము. అందలి అభిధ సుగమము. కాని ప్రకరణమునుబట్టి ఆ వాక్యమునకు అనేకార్థములు స్ఫురించును. ఆశ్రమవాసియైన బ్రహ్మచారి సంత్యార్యన స్ఫురించును.

దొంగవానికి కర్తవ్యము స్ఫురించును.

నవోధకు - తాను వాసకసజ్జికయై ప్రియసందర్శనమునకై నిరీక్షించు తహతహ స్ఫురించును.

అతిథులు ఇంట నున్న ఇల్లాలికి వంటకై ఆయత్తపడవలసినట్లు స్ఫురించును.

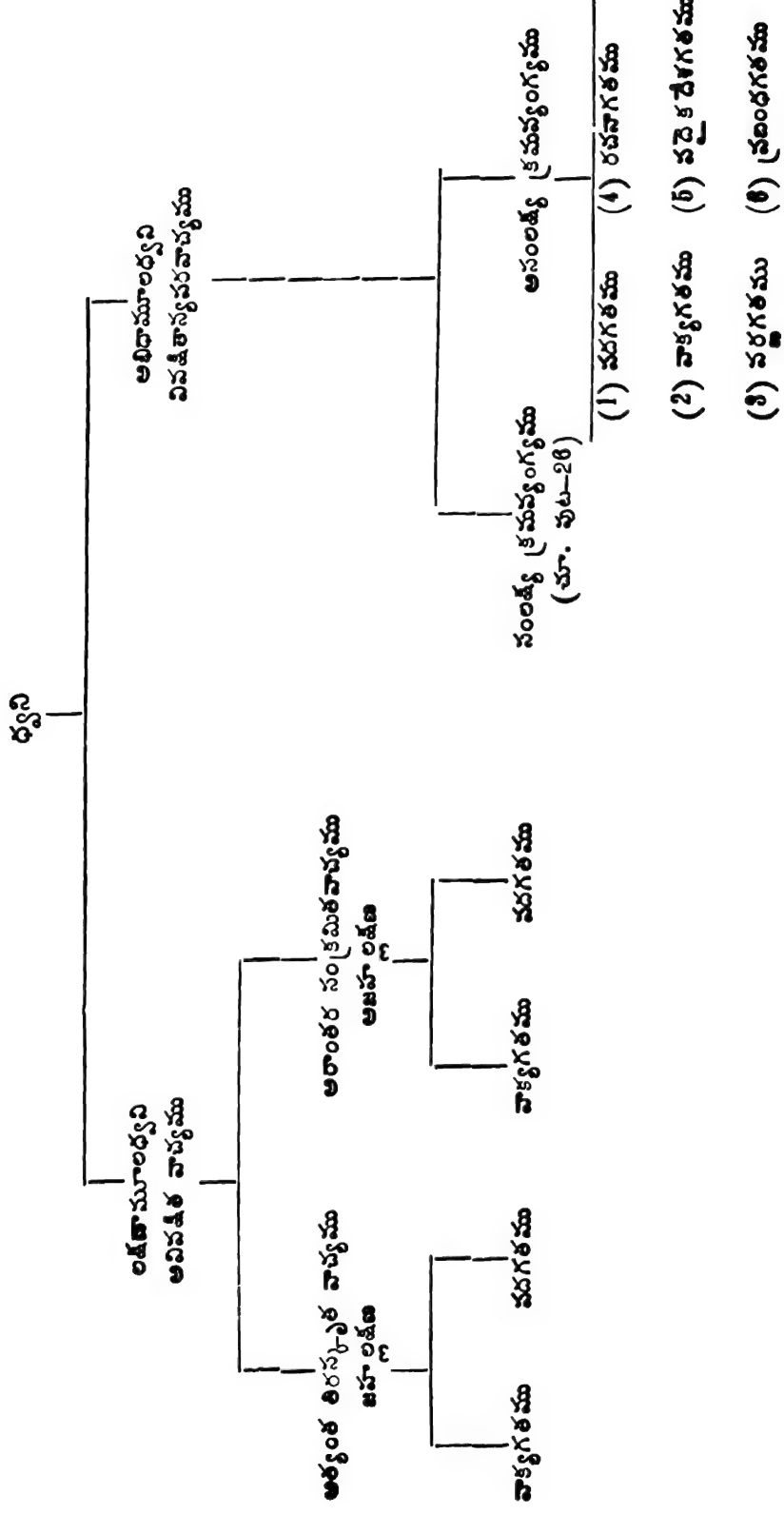
ఇన్ని వ్యంజకవిశేషములలో ప్రకరణానుబద్ధమైనది ధ్వనియని చెప్పనగును. ధ్వనిలో వాచ్యార్థమునకు అనుపసత్తి యేర్పడు ననుట స్పష్టము.

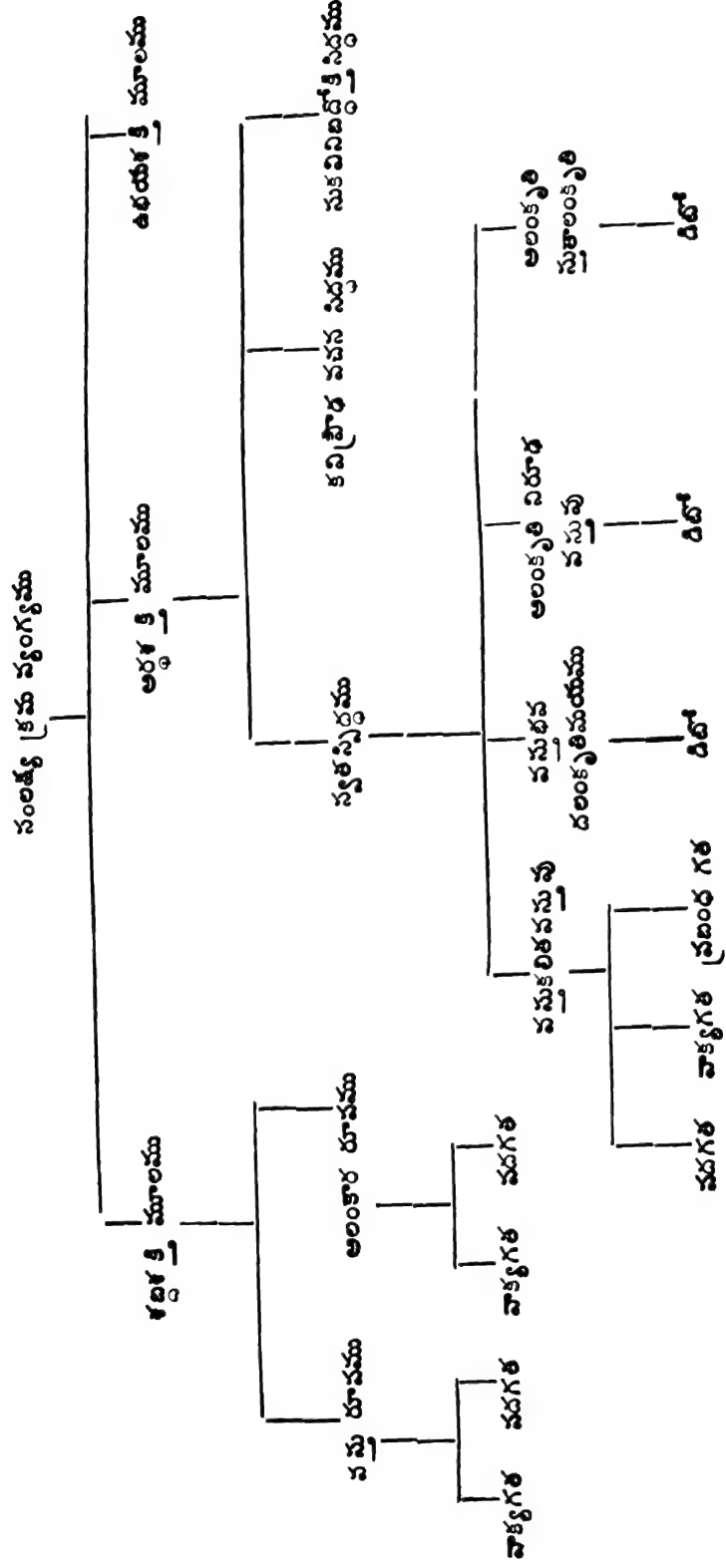
ధ్వని లక్షణామూలము, అభిధామూలము అని రెండువిధములు.

మొదటిదానికి అవివక్షిత వాచ్యము రెండవదానికి వివక్షితాన్యపదవాచ్యము అని పేరులు. లక్షణామూలధ్వని అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యము, అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యము అని రెండు విధములు.

వీనిలో మొదటిది జహల్లక్షణ. రెండవది అజహల్లక్షణ.

వివక్షితాన్యపదవాచ్యము, 'అసంలక్ష్యక్రమము, సంలక్ష్యక్రమము అని రెండు విధములు. సంలక్ష్యక్రమము 'శబ్దశక్తిమూలము' 'అర్థ శక్తిమూలము' అని రెండు తెరగులు. ఇట్లు శుద్ధ భేదములు 51. వీనివే మిశ్రధ్వనులు 1828. ఈ ధ్వనులన్నియు త్రివిధ సంకరమువలన 5804 అగును. వీనిలోని ముఖ్య భేదములు 25, 28 పుటలలో పట్టికల రూపమున చూపుట జరిగెను.

ప్రాచ్య ప్రతీచీ దృక్పథములు

ప్రతీచీ సాహితీ జగత్తులో కూడ కావ్య మీమాంస సల్పిన పలువురు విద్వాంసులు కావ్యతత్త్వమును పలు విధముల నుల్లేఖించినారు.

జాన్ స్టుఆర్ట్ మిల్ (John Stuart Mill) —

*‘What is poetry but the thought and words in which emotion spontaneously embodies itself’.

‘కవిత్వము భావావేశము తనంతలాను తాల్చెడి సహజశబ్దార్థ స్వరూపము గాక మరేమి?’ అన్నాడు

ఇందు శబ్దార్థ సహిత కావ్యమ్, అన్న భామహుని నిర్వచనముతో పాటు భరతముని రససిద్ధాంతచ్ఛాయలు నున్నవి.

ఆంగ్ల నిఘంటుకారుడైన జాన్సన్ (Johnson) మనీషి నిర్వచనమున—

*‘Poetry is metrical composition.

It is the art of uniting Truth with Pleasure by calling forth imagination to the help of reason.’

‘కవిత్వము ఛందోబద్ధమగు రచన. అది బుద్ధియు భావనయు సాధనములుగా ఆనంద సత్యముల యొక్కమును సంఘటించు కళ.’

జాన్సన్ నిర్వచనమునందు గల మూడు ముఖ్యవిషయములు :

1. కవిత్వము ఛందోబద్ధ మగు రచన
 2. ఆనంద సత్యములకు ఐక్య సంధానము కావించునది కవిత
 3. బుద్ధి — భావనల సహకారము
- కవితలో అంతర్భాగములుగా కన్పించు చున్నవి

సంస్కృతాలంకారికులు కంఠోక్తిగ కవితకు ఛందస్సు అపరిహార్య మైన ధర్మమని నుడువలేదు. వైగా ‘గద్యం కవీనాం నికషం వదంతి’ — గద్యము కవుల యొక్క రచనల విలువగట్టుటకు నికషోపల (గీటుజాయి) మరుమాటయు గలదు.

*‘Poetry in its best form may exist without metre’

‘ఉత్తమోత్తమ కవిత ఛందోవిరహితముగా వెల్లి విరియ వచ్చు’నని కోల్ రిడ్జి అభిభాషణము. ఛందస్సు కవితకు అవసరమా అనునది వాదోపవాదములకు దారి తీసినది.

*నక్షత్రఖచితమైన ఆంగ్లోదాహరణములు—తెలుగు అనువాదములు శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంత కవి ‘సాహిత్యోల్ప పమిక్ష’నుండి కైకొనబడినవి.

సమస్త వాఙ్మయములలో కవిత బహుళముగా ఛందోబద్ధమైన రచనయే. సర్ ఫిలిప్ సిడ్నీ—కవులు అధికసంఖ్యాకులు తమ రచనలను ఛందోబద్ధముగ గ్రథించినప్పటికిని, ఛందస్సు ఆహార్యము మాత్రమే యున్నాడు.

*‘The greatest part of poets have apparelled their poetical inventions in that numerous kind of writing called verse. Indeed verse is an apparel only being but an ornament and no cause to poetry since there have been most excellent poets that have never versified and now swarm many versifiers that need never answer to the name of poets.’

‘కవులలో బహుసంఖ్యాకులు తమ రచనలకు పద్యమని చెప్పబడు గణాత్మకమైన ఆచ్ఛాదనము తొడిగిరి. ఇది ఆచ్ఛాదన మాత్రమే. అది కవిత్వమున కొక బహిరంగరణము కాని మూలకారణము కాదు. పద్యములో రచియింపని మహాకవులెందరో యున్నారు. ఇటీవల కవి నామార్హత లేని పద్య రచయిత లెందరో మూగుచున్నారు.’

కాని మాధ్యూ ఆర్నాల్డ్ కవిత్వమునకు ఛందస్సునకు అవినాభావ సంబంధము కలదని నిరూపించెను.

* ‘The rhythm and measure of poetry elevated to a regularity, certainty of force, very different from that of the rhythm and measure which can pervade prose are also a part of its perfection.’

‘గద్యము నందలి శ్రుతి లయల కంటె మిక్కిలి భిన్నమై గద్యమునందు లేని నియతత్వము, నిశ్చితత్వము శక్తిమహత్త్వము సంపాదించుకొని ఉత్కర్ష నందిన కవిత్వములోని శ్రుతిలయలు ఆ కళా పరిపూర్ణతలో ఒక అంగము.’

లే హంట్ (Lelgh Hunt) ఛందస్సు లేనిదే కవితయే లేదని కంఠోక్తిగ పలికెను.

*‘This opinion is a prosaic mistake. Fitness or unfitness for song or metrical excitement makes all the difference between a poetical and a prosaic subject and the reason why verse is necessary to the form of poetry is that the perfection of poetical spirit demands it, that the circle of its enthusiasm, beauty and force is incomplete without it.’

‘ఈ అభిప్రాయము ఒక నీరస దుర్వాదము.

ఛందోఽర్హతానర్హతలే రసవద్ వస్తువునకును, నీరసవస్తువునకును గల ప్రధానభేదము. కవిత్వము ఛందోఘాషముగానే యేల యుండవలెనన్నచో కవితాత్మ స్వసిద్ధికై ఆ రూపమునే ఆపేక్షించును గనుక; ఆవేశము, సౌందర్యము, ఓజస్సు మొదలగు కవితా గుణమండలి ఛందస్సు లేనిచో సమగ్రము కానేరదు.’

ఈ సమస్య సాహిత్య పరులు గాక మనోధర్మశాస్త్రవేత్తలు తీర్పదగినదని ఆచార్య శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతం గారి నిర్దేశము! జాన్ స్టూఆర్ట్ మిల్ అను ప్రఖ్యాత మనోధర్మ శాస్త్రజ్ఞుడు చెప్పిన తీర్పు గమనింప దగినది.

*'Ever since man has been born, all deep and sustained feeling has tended to express itself in rhythmical language, and the deeper the feeling the more characteristic and decided the rhythm.'

'నిశితము నిర్భరమునైన భావావేశమెల్లప్పుడును లయాన్విత భాషతోనే స్వయం వ్యక్తమగుచుండును. ఆ భావమెంత నిశితమైయున్నా ఆ లయాత్మకతయు అంత వెలఁతగాము చాల్చును. ఇది ఈ విశ్వమున మానవుడు జన్మించినప్పటి నుండియు జరుగుచున్నది.'

ఈ వివాదమునకు పరిష్కార రూపకమైనది ఆదికవి వాల్మీకి ప్రాచీన గాథ; కవిత్వావిర్భావ చరిత్ర గ రామాయణ పీఠికలో గల కథ.

మహాల్లాసములో మునిగి యున్న క్రౌంచమిథునము నందలి మగవక్షిని బోయవాడు కొట్టగా ఆ సన్నివేశమును చూచి శోకసంతప్తుడైన వాల్మీకి నోటనుండి శ్లోకము శాపరూపమున వెలువడినది.

'మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ శ్శాశ్వతీస్సమా :

యత్ క్రౌంచమిథునా దేక మవధీః కామమోహితమ్'

తదనంతరము వాల్మీకియే శ్లోకావిర్భావమునకు ఆశ్చర్య వివశుడయ్యెను.

పాదబద్ధోఽక్షరసమః శంఖిలయ సమన్వితః

శోకార్తస్య ప్రవృత్తే మే శ్లోకః భవతు నాన్యథా.

ఈ వింతను గూర్చి వాల్మీకిశిష్యుడైన భారద్వాజుడు సహపాతులతో అన్న వాక్యములు ఉదాహరింపదగినవి.

'సమాక్షైశ్చతుర్విధః పాదైర్గీతో మహర్షితా

సోఽనువ్యాహరణార్తస్య శోకః శ్లోకత్వమాగతః'

మహర్షి పొందిన శోకము వెంటనే నోట వెలువడి సమాక్షరములైన నాలుగు పాదములతో శ్లోకత్వమును పొందినది.

ఆలంకారికులలో ప్రాతః స్మరణీయుడైన భరతముని నిర్దేశము గమనింప దగినది.

చందోహీనో నశబ్దోస్తి

నచ్యందశ్చబ్ది వర్జితమ్

—నాట్యశాస్త్రము.

చందోహీనమైన శబ్దము లేదు.

శబ్ద వర్జితమైన చందస్సు లేదు.

వ్రతి శబ్దమునందును అంతర్గర్భితముగ సహజమైన చందస్సుండును.

చందస్సులేని శబ్దమే లేదు. అంతేకాక శబ్దము లేని చందస్సు లేదు.

‘చందస్సు’ లేకుండ వ్రాయుచున్నామనుకొను వారి రచనలలో కూడ అంతర్వాహినిగ చందస్సుండుట సహజము.

నిజమునకు భాషకు వ్యాకరణమెట్టిదో శబ్దమునకు చందస్సును అట్టిదే. ‘నేను ఇన్నినాళ్లు మాటాడునది వచనమని నాకు తెలియదే’ అని విస్తు పోయినాడట ఒక ఆంగ్లేయ పౌరుడు. వ్యాకరణము వెలుగు వెంటనుండు నీడ వలె భాషతో నుండును. అది వ్యక్తము గాకపోవచ్చును. అట్లే శబ్దము నంటి చందస్సుకూడా అంతర్గతముగ నుండుట సహజము. ఈ సత్యమును అలంకారిక ప్రాగ్రసరుడు భరతమునియే నిరూపించి పల్కెను.

కావ్య మీమాంసలో వాల్మీకి గాథలో స్వయంవ్యక్త మగుచున్న ముఖ్య విషయము కవితత్వమునకు, చందస్సునకు గల అవినాశావసంబంధము మాత్రమే గాదు.

‘తస్య శోకః శ్లోకత్వమాగతః’

కావ్య సృష్టికి ‘అనుభూతి’ ‘హృదయము కరగుట’ ముఖ్యము.

‘Poets teach in verse what they learn from suffering’

‘కావ్యసృష్టిలో కవులు ఉపదేశించునది వారు శోకసంతప్తులై లోకములో అనుభూతి వలన నేర్చుకొన్నదే’ అని షెల్లీకవి ప్రవచనము.

‘అమె పేరు కవిత : అతిలోక సుకుమారి

సవతి తల్లి జగతి చావగొట్టు

కారు కంటి వీరు మారు ముత్యాలుగా

రమ్య హాస లోల రామకృష్ణ¹

కవితా కుమారి అత్యంత సుకుమారి. కట్టు కథలోని సవతితల్లి ఆ సుకుమారిని చావగొట్టును. అతిలోకసుకుమారికి ఐహికజగత్తు కఠోరహృదయు రాలై న సవతి తల్లియేగద. అయితే అమెకార్చు కన్నీటి బిందువులు ముత్యములుగా మారుననుట అనుభవ పునరుక్తము. ‘తస్య శోకః శ్లోకత్వమాగతః’.

ఆంద్రే పండితుని వాక్యములు ఇప్పట్లున స్మరణీయములు.

‘Poetry is the sister of sorrow.

Every man that suffers and weeps is a poet.

Every tear is a verse.

And every heart a poem.’

‘కవిత శోకమునకు ప్రియ సహోదరి.

దుఃఖ పరవశులై, కష్టానుభూతిలో విలపించు శోకసంతప్తులెల్లరు కవులే. ప్రతి కావ్యబిందువు ఒక పద్యమే. శోకపరితప్తమైన ప్రతి హృదయము ఒక మహా కావ్యమే.’

¹ప్రగతి గీతలోని పద్యము. స్వకీయము.

జాన్సన్ చేసిన కావ్యనిర్వచనమునందలి ఆనందసత్యముల గూర్చి ప్రాచీనాలంకారికులును ప్రస్తావించిరి. కవితా హేతువులుగా జాన్సన్ పేర్కొనిన భావన—బుద్ధి సంస్కృతాలంకారికులు చెప్పిన ప్రతిభావ్యుత్పత్తులతో సంబంధించును.

'Best words in their best order is poetry.'

'ఉత్తమోత్తమశబ్దములు రీతిసుభగమగు శయ్యతో గ్రథించుటయే కవిత'యని కోల్ రిడ్జి వచించెను. ఈ నిర్వచనము దండి చెప్పిన 'ఇష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నమైన పదావళి కవిత'యను భావముతో సంబంధించుచున్నది.

కార్నెల్, 'Poetry we call musical thought'— 'కవిత్వము సంగీత తరంగితమైన అర్థసమ్మేళన'మనగనే విశ్వనాథుని 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్' జ్ఞప్తికి వచ్చును.

మాథ్యూఆర్నాల్డ్, 'Poetry is the interpretation of life' 'కవిత్వము పురుషార్థములకు అర్థవివరణ'మనుమాట, 'కావ్యం కాంతా సమ్మితతయా ఉపదేశ యుజే' అను వాదముతో సంబంధించును.

కావ్యమీమాంసలో రస్కిన్ లోతునకు పోయి, సమస్తకళలకు సౌందర్యా రాధనమే ప్రధానమని కళాత్మ రసానందమేయని ప్రవచించెను.

'లయాన్వితమై చందోబద్ధమైన రచనయని కవిత్వమును నిర్వచించుట అవ్యాప్తిదోష భూయిష్ఠము. కావ్య నిబద్ధరచన— మాటాడు కవిత— శ్రవ్య కావ్యము. శిల్పవిగ్రహము, చిత్రలేఖనము, నాదబిందుప్రస్తారము కవితాభి నయములు. యథార్థముగా వ్యాసపీఠములముందు కూర్చున్న మిల్టన్, గౌఠే మహాకవులే. వారితోపాటు ఉలితో లోకోత్తర శిల్ప విగ్రహములను చెక్కిన ఫిడియాస్ గాని, కుంచెతో చిత్రలేఖనముల సృష్టించిన రేఫెల్ గాని తాను వినలేని నాదబిందుకృతులను పయానోవాదిత్రముపై నొరగి సృష్టించిన బధిరుడు బిథోవెన్ గాని మహాకవులే సుమా.'

***'It is shallow criticism that would define poetry as confined to literary productions in rhyme and metre. The written poem is only poetry talking, and the statue, the picture and the musical composition are poetry acting. Milton and Goethe at their desks were not more truly poets than Phidias with his chisel, Raphael at his easel or deaf Beethoven bending over his piano, inventing and producing strains which he himself could never hope to hear.'**

కావున కళలన్నిటికిని సౌందర్యారాధన— ఆ సౌందర్యారాధనమున నభివ్యక్తమగు ఆనందమే ఐరమావధి యని భరతమునివలె ప్రతిపాదించినవారు లేకపోలేదు. కావ్యపరమావధిగ ప్రతీచీ సాహితీ జగత్తులో ఆదిమాలంకారికులలో

నొకడైన అరిష్టాటిల్ ప్రవచించిన 'Catharsis of Emotions' భావముల ప్రక్షాళనము — భావితాంతఃకరణము గల్పించు రసవాదముతో సంవదించుచున్నది.

కాని, ఈ కావ్యానుభూతి నిష్ప్రయోజనమైన వృథాకాలహరణమని అధిక్షేపించు వారును లేకపోలేదు.

'కావ్యలాపాంశ్చ వర్ణయేత్' కావ్యాలాపములు వర్ణింపవలెను— అను ప్రవచనము ఈ అధిక్షేపవాక్యములలో తలమానికము.

'Nobody can be a poet, nor appreciate poetry without a certain unsoundness of mind' - Macaulay.

మెకాలే (Macaulay) కవులనుగూర్చి చెప్పిన వాక్యములు సంస్కృతములోని అధిక్షేపమున తెనమైనవి.

'కవిత వ్రాయలేదు కవిత చదువలేదు

వేషకాయ యంత వెట్టి లేక' — అని మెకాలే తాత్పర్యము

'విశ్వక్సేయః కావ్యమ్' — అని ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి ప్రవచనము. కావ్యమును తాము జగద్ధితంబుగ విరచించితిమని ఆంధ్రకవుల అభిభాషణపానః పున్యము తెలుగు వారికి సుపరిచితము.

'గురువు లఘువు చేసి కుంచించి కుంచించి

లఘువు గురువుచేసి లాగి లాగి

కవిత చెప్పినట్టి కవి గులామునుబట్టి

ముక్కు గోయవలయు క్రొక్కవట్టి.'

అను తెలుగు పద్యమును గలదు.

'కొండపిటిలో గాడిద' నీవునుంగవివి కావుగదా అనుమానమయ్యెడిన్!' అని శ్రీనాథ కవియే అధిక్షేపించిన పద్యమును గలదు.

ఇట్టి అధిక్షేపణ అసత్ కావ్య పరమైనదనియు, సత్ కావ్యము జగద్ధితమైన దేయనియు విద్వాంసులు సమర్థించుచున్నారు.

సమర్థనకేమి గాని, కావ్యము ఎంతవరకు ఉపాదేయము అనునది అడుగదగిన ప్రశ్నయే.

మేధావులలో మేలుబంతియనదగు ప్రాన్సిస్ జేకన్ మనీషి అధిక్షేపణ పరిశీలింపదగినది.

*'Poetry lends some shadow of satisfaction to the mind of man in those points where in the nature of things doth deny it. It is the theatre of the mind to which we may repair for relaxation and pleasure — sure, but in which it is not good to stay too long, because it only feigneth while science is concerned with Reality and Truth.'

‘కవిత్వము మానవుని మనస్సునకు వాస్తవజగత్తున లభింపని సంతృప్తిని ఛాయామాత్రముగా ఆభాసమాత్రమైన సంతోషము) ఇచ్చును. అది చిత్త విశ్రాంతి వినోదములకొరకు మెట్టదగిన విలాసభవనము. దానియందు దీర్ఘకాలము గడపుట మంచిదిగాదు ఎమన ఆ సంతోషాభాసమైనను కల్పితమేగాని సత్యము కాదు. ఇక శాస్త్ర మో, ప్రవృత్తి ప్రకృతికి సంబంధించిన సత్యము.’

బుభుక్షితైర్వాక్యకరణం న భుజ్యతే
పిపాసితైః కావ్యరసో న పీయతే —

వ్యాకరణమును మెనవి ఆకలి దీర్చుకోలేము.

కావ్యరసమును త్రాగిన దప్పిక తీరదు. —నిజమే

Man does not live by bread alone. — Bible

అన్నము తిని— ఆకలి తీర్చుకొనుటయేనా మానవజీవితపరమార్థము. బై బిలులో చెప్పినట్లు మానవుడు భోజనముతో మాత్రమే బ్రదుకజాలడు.

మానవజీవితమున లలితకళలకున్న స్థానము లలితకళలకున్నది. విజ్ఞాన విద్యలకున్న స్థానము విజ్ఞానవిద్యల కున్నది.

మానవశరీరముతో హృదయమునకును, మెదడునకునుగూడ సముచిత స్థానమున్నదని మానవజీవితసమగ్రశిల్పమును అనుశీలించిన వారందరకు సులభముగ వ్యక్తమగు విషయమే.

లే హంట్ (Leigh Hunt) సమన్వయము అనుశీలించదగినది—

* Poetry begins where matter of fact of Science causes merely to be such and tries to exhibit a further truth— the connection it has with the world of emotion and its power to produce imaginative pleasure It is thus atonce the antithesis and complement of science.

‘వైజ్ఞానికశాస్త్రముల పదార్థవిమర్శయు, తత్త్వనిరూపణమును ముగిసిన పిమ్మట కవిత్వము ఆ శాస్త్రములకు దుర్లభమైన వేరొక ఉన్నతసత్యమును ప్రకటించుటకు పూనుకొనును. ఆ సత్యము పదార్థములకును రసభావ జగత్తునకును గల సంబంధము, అది కలిగించు భావనావ్లోదము ఈ విధముగా కవిత్వము ప్రకృతిశాస్త్రములకు విరుద్ధమగుటయేగాక పూరకమును అగుచున్నది.’

జగదనుశాసకులలో కవికి గల స్థానము విస్మరింపరానిది. భూమండలమందు పరోక్షశాసననిర్మాతలు కవులే అని పెల్లీకవి అభిభాషణము. ‘Poets are the unacknowledged legislators of the world.’

మానవమనస్సును ఊరసాగరమువలె మథించిన మహాకవి భర్తృహరి ‘సుకవిశా యద్యస్తి రాజ్యేన ిమ్’ —కవిత గల్గిన రాజ్యాధికారమేల ? — యని యెలుగై త్తి చాటెను. ప్రజాహృదయములను తరతరాలు నిర్వికల్పముగా నేలుచున్న పరోక్షసార్వభౌములు కవులు.

5

కావ్య హేతువులు

చ॥ 'విరువనాతి స్థలంఁగు రమచీప్రియదూతిక తెచ్చియిచ్చు క
వ్వరవిదె మాతృకింపయిన భోజన మూయెల మంచ మొప్పుతి
వ్వరయు రసజ్ఞులూహ తెలియంగల లేఖక పాఠకోత్తమర్
దొరకినఁగాక యూరక కృతుర్ రచియింపు మదిన్న శక్యమే

శ్రీకృష్ణదేవరాయలతో అల్లసానిపెద్దన చెప్పినదిగా బహుళప్రచారమునందిన వైపద్యములో పేర్కొనిన కవితాహేతువులు కవులెల్లరకును లభ్యమగునవికావు. అది చమత్కారముగ చెప్పిన పద్యము గాని కవిహృదయము కాజాలదు.

పోతన మహాకవి భాగవతము రచించుటకు వైభోగముల నాకాంక్షించి యుండలేదు.

క॥ పరికెడిది భాగవత మట
పరికించెడువాడు రామభద్రుండట నే
పరికిన భవహర మగు నట
పరికెడ వేరొండు గాత పలుకఁగ నేలా

అను పద్యము సుప్రసిద్ధము.

పోతన తన కవితా హేతువుగా శ్రీరాముని పేర్కొనెను. తానా మహాకావ్యమును వ్రాసినది ?

యథార్థమునకు ప్రతికావ్యమును ఒక దృష్టితో చూచిన అపౌరుషేయమే.

ప్రకృతి సిద్ధమైన సహజశక్తిగల కొందరు మాత్రమే కావ్యములు వ్రాయగలరు. అందరును కవులు కాలేరు.

అలుకారికులు కవితాహేతువులుగా పేర్కొనినవి: ప్రతిభ, వ్యుత్పత్తి, అభ్యాసము.

ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషకారివీ ప్రతిభా మత

—భామహుడు

ప్రతిభ నవనవోన్మేషకాలినియైన ప్రజ్ఞ. ఆ ప్రజ్ఞగలవాడు కవి. మమ్మటుడు చెప్పిన లోకోత్తర వర్ణనానిపుణతకు ప్రతిభను పర్యాయపదముగ నెంచ

వచ్చును. లోకోత్తర చమత్కార జనకమైన ప్రజ్ఞ కవిచేతిలోని పరసువేది.

రమ్యం జగుప్సిత ముదార మధాపి నీర
ముగ్రం ప్రసాది గహనం వికృతం చ వస్తు
యద్వాఽప్యవస్తు కవిభావుకభాషమానం
తన్నాస్తి య న్న రసభావ ముపైతి లోకే. ¹

‘రమ్యము గానిండు; రోత గోలుపునది గానిండు ; ఉత్తమము గానిండు
అధమము గానిండు; భయంకరము గానిండు; ప్రసన్నము గానిండు; గంభీరము
గానిండు; వికృతము గానిండు; వస్తువుగానిండు; అవస్తువు గానిండు; లోకమున
కవిచే భావ్యమానమై రసభావమును గల్గింపనిది లేదు.’

షెల్లీ కవి ‘Poetry turns all things to loveliness. It exalts the
beauty of that which is beautiful and it adds beauty to that which
is deformed’ ‘కవిత్వ మెల్ల వస్తువులను సుందర మొనర్చును. సుందరవస్తువులను,
సుందరతరము లొనర్చును. వైరూప్యములను గూడ సుందరముగా మార్చును.’
అని వాక్రుచ్చెను.

రాజశేఖరుడు తన కావ్యమీమాంసలో ప్రతిభను భావయిత్రి, కారయిత్రి
అనిప్ర స్తరించెను. భావయిత్రి అనగా కవికిగల మనోనేత్రము. ఇదియే మాచ్యూ
ఆర్నాల్డ్ భాషలో (The vision, the faculty divine.) అతిలోకదివ్యదృష్టి.

పద్యము పుష్పవిశేషముగ మాత్రమే సామాన్యునికి గోచరించును. కాని
కవి యయినవాడు ఆ పద్యమును చూచి —

వ్రత్యూషపవనం పద్మిని పులకించి
చిందెను చిన్నారి చిలిపినవ్వు ²

అని అభివర్ణింపవచ్చును. భౌతిక నేత్రమున కందని సౌందర్యము కవిప్రజ్ఞా
నేత్రమునకు గోచరించును. భావయిత్రి కవికి, శిల్పికి, చిత్రలేఖకునకు సమానమే.
కారయిత్రి అనగా తాను సందర్శించిన సౌందర్యమును పునఃసృష్టిసల్పి ప్రదర్శించు
శక్తి. ఈ రెండు శక్తులకు మధ్య ‘సమాధి’ యుండును. వర్ణనవర్తుకవి
‘Emotion recollected in tranquillity’. (అనుభవించిన భావావేగమును
అనుస్మరణపూర్వకమైన నిదిధ్యాసలో పునఃసృష్టి చేయుట కవితాకృషిలో
నంతర్భాగము) అని వచించెను. వర్ణనవర్తు సిద్ధాంతము రాజశేఖరుని కావ్య
మీమాంసలో చెప్పబడిన సమాధితో సంబంధించుచున్నది.

¹, ² శ్రీ స. సూ. శాస్త్రిగారి కావ్యాలంకారసంగ్రహ వివరణములో
ఉదాహరణములు — (పుట 128) మొదటిది దశరూపకము
లోనిది.

³ తారాతోరణము — నందూరి రామకృష్ణమాచార్య

కవి తాను భావయ్యుత్తిలో సందర్శించిన దంతయు కారయ్యుత్తిలో పెట్టుట సామాన్యముగా సాధ్యముగాదు అందుచేతనే కవిభావనకు అతని కావ్యము ఎంతటి ఉత్కృష్ట ప్రతిష్ఠిప్తియైనను ఒక క్రీనీడవంటదని పెల్లీ అభిభాషణము. **Even the best poem, is after all a shadow of the original conception of the poet .1'**

క్లైవ్ బెల్ అను ఆంగ్లేయవిమర్శకుని అభిభాషణము మిక్కిలి అర్థవంతమైనది.

* 'Between the moment of inspiration and the finished work of art, there is room for many a slip. Feeble or defective emotion is at best only one explanation of an unsatisfactory form. But we cannot be sure that because the forms are wrong the state of mind of the artist in the beginning is also wrong. Right forms imply right feelings, but wrong forms do not necessarily imply wrong feelings. The latter may be due to lack of concentrating his energies.'

'కవికి భావావిప్లవ కల్గినది మొదలు కావ్యనిర్మాణము పూర్తి యగులోపల పెక్కుభంగములు కలుగు నవకాశమున్నది. కావ్యరసహీనతకు నీరసమైనట్టిగాని దోషజుష్టమైనట్టిగాని కవియొక్క భావనయే కారణమని చెప్పకొందుము. కాని కావ్యనిర్మాణము బాగుండకపోవుటకు ఆదిలో కవియొక్క చిత్తస్థితి బాగు లేకుండుట ఒకటే కారణము గాదు. రసవంతమైన కావ్యము కవిభావుకత్వమునకు నిదర్శనమే కాని, రసవిహీనమైన కావ్యము విధిగా అతని భావుకతాలోపమునకు నిదర్శనముగాదు. ఈ రెండవది అతని సమాధిలోపమువలన కలుగవచ్చును.'

కావ్య హేతువులలో రెండవది వ్యుత్పత్తి. ప్రతిభకు కావ్యకళలో ఆలంబము వ్యుత్పత్తియే. వ్యుత్పత్తి యనగా శబ్దపాండిత్యము మాత్రమే గాదు. శబ్దపరిజ్ఞానముతోపాటు లోకవృత్తము, మానవచిత్తము నెరుంగుట - వ్యుత్పత్తిలో చేరును. వ్యుత్పత్తిపరిధిలో విజ్ఞాన సర్వస్వమంతయు నిముడును.

అభ్యాసము మూడవ కావ్య హేతువు ఆలంకారికులు కావ్య హేతువులలో ప్రతిభావ్యుత్పత్తులతోపాటు అభ్యాసమునకు ప్రక్కపీటవేయుట ఆశ్చర్యము గొల్పవచ్చును. అభ్యాసము లేనిదే ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు రాణింపవు.

కావ్య హేతువులలో రాజశేఖరుడు ప్రతిభకే ప్రాధాన్యము నొసంగినాడు.

* ప్రతిభైవ చ కవీనాం కావ్యకారణకారణమ్;

వ్యుత్పత్త్యర్థ్యాపౌ తస్యాఏవ సంస్కార కారకౌ
న కావ్య హేతుః.

ప్రతిభావ్యుత్పత్తులలో ప్రతిభయే గరియసి' అన్న ఆలంకారికులే అధిక సంఖ్యాకులు. వ్యుత్పత్తియే గరియసి యనువారును లేకపోలేదు.

¹ ముద్దుకృష్ణ గారి 'వైశాఖికులు' పీఠికలో ఉదాహరణము

కావ్య భేదములు

1 ప్రబంధము

శ్రవ్యకావ్యమును పద్యకావ్యమని, గద్యకావ్యమని విభజింపనగును. గద్య సద్యోభయమయమైన కావ్యమునకు చంపువని పేరు. తెలుగులో భారత రామాయణాది గ్రంథములు చంపువులే.

తిక్కన నిర్వచనోత్తరరామాయణమును కేవలపద్యకృతిగ విరచించెను. ఇంకను, బహుభంగుల కావ్యవిశేషములు వెలసియున్నవి. తెలుగుకావ్యము లలో ప్రబంధము సుప్రసిద్ధము. ప్రబంధమనిన ప్రకృష్టమైన బంధము కలిది అని అర్థము చెప్పవచ్చును అనగా అద్యంతముల నందుకొని అంతర్వాహినిగా స్రవించు వస్త్రైక్యము కలిదియని వ్యాఖ్యానము చేయవచ్చును. తెలుగులో ప్రబంధమన రూఢార్థమున వర్ణనాత్మకమైన నిబద్ధకావ్యము. అందు కథకు, పాత్రపోషణకు, భావసంపదకు సముచితస్థాన మున్నను వర్ణన లన్నిటిని మించి ప్రాధాన్యము వహించును. అష్టాదశవర్ణనలలో కావ్యచిత్తముగ కొన్ని కొరవడినను ప్రబంధమున వర్ణనాబాహుళ్యము అపరిహార్యము.

అష్టాదశవర్ణనలను విన్నకోటపెద్దన కావ్యాలంకారచూడామణియందు పేర్కొనియున్నాడు—

మ 1 పుర²వారా³ మహీధర⁴ర్తు⁵ శశభృ
 6శ్వాపోద⁷ యోధ్యా⁸పు
 ప్కర⁹కేళి¹⁰ మధుపాన¹¹ మోహన¹² వియో
 గ¹³ తేమయాన¹⁴ స్వయం
 వర¹⁵ పుత్రోత్సవ¹⁶ మంత్ర¹⁷ దూత్య¹⁸ రణ¹⁹ 18దో
 రైకాంతి సంకీర్తనా
 కర మష్టాదశ వర్ణనాన్నితము త
 కావ్యంబు భవ్యంబిలన్ 1

అష్టాదశవర్ణన లనుట సుప్రసిద్ధసాహిత్యసంప్రదాయమేయైనను అందు

¹ కావ్యాలంకార చూడామణి-శృతీయోల్లాసము. 92వ పద్యము.

అయాప్రబంధములందు కొన్నికొన్ని కొఱవడుట కద్దు.

ప్రబంధమున ఇరువదిరెండు వర్ణనలుగూర్చి చెప్పవలెనని అప్పకవి నిర్దేశించి యున్నాడు—

సీ॥ పురమును ఋతుసత్కమును బ్రయాణమ్మును
తైలంబు వేటయు సాగరంబు
మౌనీంద్ర పుణ్యాశ్రమంబును మంత్రంబు
ద్యూతంబు పిదప నద్భుతరణంబు
విజయంబు మద్యపానజ వికారంబును
వనవిహారంబును వారికేళి
కన్యాంగ సౌందర్య కథనంబు హిమకరా
భ్యుదయంబు విప్రలంఘోచితంబు

.గీ పద్మమిత్రోదయంబును బరిణయంబు
సురతమును దౌహృదంబును సుతజననము
ననగ నిరువదిరెండు వర్ణనలుగూర్చి
చెప్పవలయు ప్రబంధంబు శ్రీనివాస ॥

కావ్యములను దృశ్యకావ్యములనియు శ్రవ్యకావ్యములనియు అలంకారికులు విభజించియున్నారు.

కావ్యమునందలి వస్తువు ప్రఖ్యాతము, ఉత్పాద్యము, మిశ్రము అని మూడు తెరంగులు. పురాణ ప్రసిద్ధమైన కథ ప్రఖ్యాతము. ఉదా : రామాయణ మహాభారతాదులు.

ఉత్పాద్యము కవి కల్పితగాథ. మిశ్రము ప్రఖ్యాతోత్పాద్య సమ్మిళితము.

ఉ కేవలకల్పనాకథలు కృత్రిమరత్నము లాద్యస్కంధత్
వావిరి పుట్టు రత్నము లవారితస్కవి కల్పనావిభూ
షావహపూర్వవృత్తములు సానలఁదీతర జాతిరత్నముల్
గావున నిట్టి మిశ్రకథగా నొనరింపుము నేర్పు పెంపునన్. 2

రామరాజభూషణుడు కేవలకల్పనాకథలను కృత్రిమరత్నములని నిరసించెను. అయినను, కళాపూర్ణోదయమువంటి ఉత్పాద్యకథ లలనాడే ఉద్భవించినవి.

2. చతుర్విధకవిత్వములు

ప్రాచీనలాక్షణికులు చతుర్విధకవిత్వములను పేర్కొనిరి. ఆకు, మధుర,

1 అప్పకవీయము : ప్రథమాశ్వాసము 28 వ.

2 వసుచరిత్ర:అవతారిక 1-19

చిత్ర, విస్తరములు చతుర్విధకవితలు.

నవీనులు విభజించు చతుర్విధ కవితారీతులు—

1. ఆఖ్యానరీతి - The Epic style
2. నాటకీయరీతి - The Dramatic style
3. ప్రబంధరీతి - The Descriptive style
4. భావకవితారీతి - The Lyrical style

ప్రాచీనకాలమునుండి బహుభంగుల వెల్లివిరిసిన కావ్యవిశేషములలో కొన్ని ప్రఖ్యాతములై నవానిని గూర్చి ప్రస్తావింపనగును.

3. ముక్తకము

ముక్తకమనగా ఒకపద్యము మాత్రమే.

స్వయంసంపూర్ణమైన ఒక పద్యములో ఒక గాథ విన్పింపవచ్చును. గాథాసప్తశతి ఏడువందల ముక్తకముల ముత్యాలహారము.

అ॥వె॥ పరసకవితయన్న సంగీతశయన్న
వ్యంగ్యమన్న లలితహాస్యమన్న
అవని విముఖులున్న అవియె వారికి శిక్ష
రమ్యహాసలోల రామకృష్ణ¹.

4. ఖండకావ్యము

కావ్యభేదములలో ఖండకావ్య మొకటి.

భారత రామాయణ పురాణప్రసిద్ధములగు కథలను గ్రహించి, అష్టాదశ వర్ణనలతో పెంపొందించి తెలుగున ప్రబంధములు ప్రాచీనకవులు వ్రాసినట్లే నవీన కవులు పురాణప్రబంధములనుండి, చరిత్ర నుండి, సమకాలీనసంఘమునుండి వస్తువును గ్రహించి కవిత లల్లుచున్నారు. నవీనులలో జాషువకవిగారి ఖండ కావ్యములు సుప్రసిద్ధములు. ఖండకావ్యములలో 'శీర్షిక'కే ప్రాధాన్యముగాని పూర్వోత్తర కథలతో సంధానము అవసరము లేదు. 'కర్ణుడు' అను శీర్షికలో కర్ణునిపై కవికి కలిగిన భావపరంపర ఖండకావ్యమగును. శ్రీ కృష్ణదేవరాయలపై జాషువగారు వ్రాసిన ఖండకావ్యములో ఒకపద్యము—

అ॥ వె॥ తొల్లి నిన్ను గన్న తుంగభద్రానది
బ్రదికియున్న దిపుడు పార్థివేంద్ర
నేటి తుంగభద్ర నిన్నెరుంగనియట్లు
నడచుచుండె నంగనాచివోలే!

1. ప్రగతిగీత—మదీయము.

ఇట్టి పద్యపరంపరలే ఆశీర్వాదకలో. ఇందలి వస్త్రైక్యపరిధికి శీర్షికయే కేంద్ర బిందువు.

ఖండకావ్యమున ఇతివృత్తము కవిభావపరంపరయే. ఉదాహరణకు-
జామవగారి ఖండకావ్యసంపుటిలోని 'శ్రీశానవాట్' శీర్షిక వనుశీలి. పనగును.

సీ॥ 'ఇచ్చోటనే సత్కవింధ్రునికమ్మని
కలము నిప్పులలోన కరిగిపోయె
ఇచ్చోటనే భూము లేలు రాజన్యల
అధికారముదిక లంఘరించె
ఇచ్చోటనే లేతయిల్లాలి నల్లపూ
సలసారు గంగలో కలిసిపోయె
ఇచ్చోట నెట్టి పేరెన్నికం గనుగొన్న
చిత్రలేఖకని కుంచీయ నశించె

గీ ఇది పితాచులతో నిటాలేక్షణుండు
శ్రద్ధాగదలించి యాడు రంగస్థలంబు
ఇది మరణదూత తీక్షణ దృష్టు లొలయ
నవనిఁబాలించు భస్మసింహాసనంబు

వేదుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి దీపావళియను ఖండకావ్య సంపుటిలో
'కాంక్ష' యను శీర్షికలో ఒక 'పువ్వు' యొక్క భావపరంపర అభివ్యక్త
మయినది.

ఈ సుమజన్మ మెట్లో ఘటియిలెను నా కోనాటిపాటిదై

చ॥ వేదల రక్తమాంసములఁ జెంపు వహించి దయారసామృతా
స్వాదదరిద్రులైన ధనవంతుల పెద్దటికమ్ముకై మతో
స్మాదముపెంచు దేవునకుమాటుగ నిల్చిన రాతిబొమ్మలం
దూదరవోవు పాడుబ్రదు కొక్క నిమేషము సైప నాహ్వాదిన్.

ఉ॥ నాకు తలంపు లేదు లలనాజననాఁ బరిభరైఁ భూషాకలనన్
ద్వారతోరణాస్థానమునం దురి బడఁజాలను

ఉ॥ నీచపుదాస్యవృత్తి మననేరని శూరక మాన్యదేశ పే
వాచరణమ్మునం దసుపు లర్పణచేసెవారి పాశ్చివ
శ్రీచెలవాడుచోట తదస్పృగుచులన్ విడిసించి వాసనల్
వీచుచు వాడిపోవగవలెం దదుదాత్తసమాధిమృత్తికన్

ఖండకావ్యమునకు ముక్తకమునకు గల భేదము గుర్తింపనగును. ముక్త
కము ఒకే ఒకపద్యము. ముక్తకము స్వయంసంపూర్ణమైనది. ఖండకావ్యము

నందు అనేక షద్యములుండును. ఉదాహరణకు జంధ్యాల పాపయ్యశాస్త్రిగారి 'కుంతీకుమారి' గై కొనవచ్చును.

చ అది రమణీయపుష్పవన మావనమం దొక మేడ. మేడపై
అదియొక మారుమూలగది అగదిముందట ఇంచుమించుగా
పదునయిదేడ్ల ఈడూల బాలిక, పోలిక రాచపిల్ల జం
కొదవెడి కాళ్ళతోడ దిగుచున్నది క్రిందికి మెట్లమీదుగన్!

ఎవరా రాచపిల్ల ? అంతకుముం దేమి జరిగినది? ఖండకావ్యకర్త కా కథ అనవసరము. 'గాలితాకున జలతారు మేలిముసుగు' నొకింత జార్చిన, ఆమె నెమ్మొము గానిపించినది. ఆమె "స్నిగ్ధసుకుమారి కుంతీకుమారి". ఆమె కానీను దైన కర్ణుని ఎత్తుకొని గంగగడకేగినది చివరకు ఒక పెట్టెలో "ఒత్తుకొనకుండ పూలగుత్తులు" పెట్టి నదీప్రవాహములో విడిచిపెట్టి, "నిశ్చలనిర్నిమేష నయనాలతో" చూచుచు నిల్చిపోయినది. తరువాతి కథ ఏమైనది ? ఆ ప్రశ్న ఖండకావ్య కర్త నడుగరాదు !

౧. లఘుకృతులు

తెలుగుదేశమున "పంచరత్నములు", "నవరత్నములు", "నక్షత్రమాలికలు" నిత్యవ్యవహారనిష్ఠములే! అట్టి లఘుకృతులను అప్పకవి ఒక సీసపద్యములో గుది గూర్చి చెప్పినాడు.

సీ॥ ఒనరు ముక్తకమన నొక్కపద్యము, ద్వికం
ఒగు రెండు, త్రిము మూడైనఁ, బంచ
రన్నంబులైదు, చారణమాల యెనిమిది,
నవరత్నములు పద్యనవక మైన,
భాస్కర మాలిక పండ్రెండు. శళికల
పదియాలు నక్షత్రపంక్తి యిరువ
దియునేడు, త్రింశదాహ్వయము ముప్పదిగాన
సంఖ్యవెండియు మెండు సాగెనేని

గీ పరుల పంచాదశాఖి మవ్వల శతకము
నష్ట సమధిక శతకంబు ననగవెలయు
నేబదియునూలు నూటిపై నెనిమిదియును
సప్తశతి సప్తశతమైన శాస్త్రపాణి²

1 'ఉదయశ్రీ' ఖండకావ్యము లోనిది

2 అప్పకవీయము ప్రథమాశ్వాసము—31.

6. బిరుదావళి

“గద్యపద్యమయీ రాజుత్తతి క్తిమదముచ్చితే” అని సాహస్యభర్తృదమున చెప్పబడినది.

తే గీ. వివి మహారాష్ట్ర భావతే. జెన్నురెయి
 ఖి: రోక్తులు విందులై వెక్కిరిసిరి
 వాని బిరుదావళి వీరవర్ణనలయు సంఘ
 బుధులు సామర్థ్యపరములు పొనగంగూర్చి.

చా. సలలిస వా: గుంభనల సర్వవిజ్ఞుల దీపవంశులన్
 తెలుపు: సంకెత్తముల రచించిన విష్ణులు గౌతమీశుల
 : లిసచతుష్టమట్టుకళా: ర్జయు లెన్నివియుం బదాబునిం
 వలరం: గూర్చివేర్చి బిరుదావళి చెప్పం నిర్మల వెంశున్ ।

రాజాల్పప్రకంస సల్పిడి బిరుదావళులు ప్రాచీనకాలమున బహుళములు. మహారాష్ట్రదాదలో నవి తామసతంపనగ విలసిల్లినవి. అట్లే తెలుగుదాదలో కూడ అనేకములు వెలసినవి.

7. ఉదాహరణము

ఉదాహరణవాక్యాయము తెలుగులో ఒక విశిష్టకాళు. అననుయచ్చిత విప్రరములను ఎదుర్కొనితానీతులలో “ఉదాహరణము” నుండి రీతికి చెందినది. “అంధ్రవాక్యము మంతయు ప్రాయశముగ సంస్కృతానుసారమేయైనది. అందు కొన్ని స్వతంత్రతలు లేకపోలేదు. దీనియ, శివసము, వింశతము, యుతగానము, ఉదాహరణము మున్నగు కాళులు పేరునకు సంస్కృతమేయైనవి గ్రంథస్వరూపము వందును. చందస్సాహితీ రీతులందును. కవితాసమన్వితము నందును అంధ్రతాముద్ర గలిగిన స్వతంత్ర రచనలై నవి” — శ్రీ విమలవోలు వేంకటరావు గారి ఈ అభిప్రాయమెన్నదనినది. అంధ్రదాదలోనున్న పదునెనిమిది అంశముల ప్రకమావిభక్తితోపాటు వివిధవర్ణములు అల్లి. ప్రభువును గూర్చియో రైవమును గూర్చియో ప్రస్తుతిగల లఘుకృతి ఉదాహరణము.

ఉదాహరణకృతుల ప్రధానలిపిలు—

1. ఇందు ఒక్కొక్క విభక్తి కొక్కొక్క స్వతంత్ర వర్ణముందును. ఆ వృత్తము కాదూల మత్రేకములలో నొకటి గానలెను. విష్ణుట శివ, ఉత్పత్తి

1 అప్పకవీయము-చతుర్థాశ్వాసము-543, 545 వర్ణములు.

2 శ్రీ విమలవోలు వేంకటరావుగారి—“ఉదాహరణ వాక్యాయము” అను గ్రంథము నందివయము విప్రరము వివరించినది.

[illegible][illegible]

此係清江浦之舊城，其城之周圍，約有八里，其城之形勢，極其險固，其城之周圍，約有八里，其城之形勢，極其險固，其城之周圍，約有八里，其城之形勢，極其險固。

8. *W. W. W. W.*

一、
 1. 在 1954 年 10 月 1 日以前，
 2. 在 1954 年 10 月 1 日以后，

[illegible][illegible][illegible][illegible]

一、政治思想：政治思想是人的政治立场、政治观点、政治态度的总和。政治思想是人的政治行为、政治活动、政治关系的反映。政治思想是人的政治行为、政治活动、政治关系的反映。政治思想是人的政治行为、政治活动、政治关系的反映。

[illegible]

— 122 —

2. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 8

దొనరఁగఁ బట్టముగట్టిన

వెనుకటి గుణ మేల మాను విసరా సుమతీ

ఎవరికి రాదు ?

ప్రౌఢ ప్రయోగములు శతకములలో ఉన్నను సౌకుమార్యమధురములే. సుమతి శతకములో ప్రబోధము లోకవృత్తానుభవదర్పణము.

క. కమలములు నీటఁ బాసిన

కమలాపు ని రళ్ళి సోకి కమలిన భంగిన్

తమతమ నెలపులు కప్పిన

తమమిత్రులె శత్రులగుట శత్యమునుమతీ

శతకములలో తెలుగు నుడికారపు వంపులు,, సొగపులు తామరతంపరలు. శతకములు అలంకారబహుళములు.

‘ఉపమా కాళిదాసస్య’- అని సంస్కృత సూక్తి. అట్లే “అలంకారములకు తెలుగుశతకములు పుట్టినిండ్లు” అనవచ్చును.

భాస్కరశతకములోని పద్యము శతకములందలి ప్రబోధమునకు నికటోపలము.

ఉ పండితులై నవారు దిగువందగమందగ నల్పుఁ దొంగుడు
దండత పీఠమెక్కిన బుధప్రకరంబుల కేమి యెగ్గగున్ ?
గొందొకకోతి చెట్టు కొనకొమ్మల నుండగ క్రింద గండభే
రుండ మదేభసింహనిరుంబము బుండవె చేరి భాస్కరా.

‘కాంతా సమ్మితతయోపదేశయుజే’ అను మాట శతకములపట్టుసార్థకము.

శతకమునందు కవి వ్యక్తిత్వముద్ర ప్రతిఫలించినట్లు మరి యే కావ్యము నందును గానము.

“శ్రీ కాళహస్తీశ్వర శతకము” ధూర్జటి వ్యక్తిత్వమునకు మణిదర్పణము.

కా॥ రాజుల్ మత్తులు వారిసేవ నరకప్రాయంబు వారిచ్చు నం
దోజాక్షి చతురంతయాన తురగీభూషాడు లాత్మవ్యథా
నీజంబుల్ తదపేక్ష చాలు పరితృప్తిం జెందితిన్ జ్ఞాన ల
క్ష్మీజాగ్రత్ పరిణామ మిమ్ము దయతో శ్రీకాళహస్తీశ్వరా !.

కావ్యస్రప్తయైన కవికి— కొంత ఆత్మప్రత్యయము ఉండుట సహజము. ఆ అహంకృతి లేనిచో కవి కావ్యమునే వ్రాయజాలడు కాని శ్రీ కాళహస్తీశ్వర శతకములో కవి అహంకారమును ఉజ్జగించి ఆత్మార్పణము సలిపెను.

కా ఏ లీలన్ సురియింపవచ్చు మవమోత్రేక్ష్యైన్యంగ్య శ
క్తులఁకార విశేషతావల కలభ్యంబైన నీ రూపమున్

జాలు జాలు కవిత్వముల్ నిలుచునే సత్యంబు వర్ణించుచో
చీ : లజ్జ పరుగాఁ మాన్యుకవుల్ శ్రీ కాళహస్తీశ్వరా

9. దండకము

తెలుగులో దండకము పద్య గద్యకావ్యముల మధ్య సేతువు వంటిది
దండకము సామాన్యముగ తగణబద్ధము. తెలుగులో గల దండకములు
ప్రాయముగ దై వస్తుతి రూపములు.

పోతన 'భోగినీ దండకము' శృంగారప్రధానమైనది. రాయలసీమలో
బహుళప్రచారము గల భాషీయ దండకము హాస్యరస సంభరితమైనది.

10. ఆభ్యాసము

ఆభ్యాసము ఉచ్చాసన విధానములు గలిగి నడుమనడుమ ఇతరుల పద్యము
లుండు గద్యకృతి.

11. ఉపాభ్యాసము

ప్రధాన కావ్యములో నానుషంగికముగా ప్రసక్తమగు చిరుకథ. ఇతరుల
వలన కన్న కథను చెప్పుటయు ఉపాభ్యాసమగును.

12. ఆభ్యాసము

ఆభ్యాసమనగా కవి తాను స్వయముగా సందర్శించిన సన్నివేశమును
వర్ణించుట.

13. ఇతిహాసము

ఇతిహాసమనగా పూర్వరాజన్యుల చరిత్ర. భారతాదులు ఇతిహాసములుగ
సుప్రసిద్ధములు.

14. పురాణము

1. సర్గము (ప్రపంచోత్పత్తి)
2. ప్రతిసర్గము (బ్రహ్మాదులు చేసెడి ఉత్పత్తి)
3. వంశము (దేవాసురాదివిభేదోత్పత్తి)
4. మన్వంతరము (మనువుల వృత్తాంతము)
5. వంశానుచరితము (సూర్యచంద్రవంశరాజుల వృత్తాంతము) అను
అయిదు అంశములతో నున్న బృహద్రచన పురాణము. "పురాణపి వంశ"
అనగా పూర్వకథయైనను క్రొత్తదిగా భాసించునది అని వ్యుత్పత్త్యర్థము.
అష్టాదశపురాణములు సంస్కృతవాఙ్మయమున సుప్రసిద్ధములు.

15. మణిప్రవాళము

సంస్కృతాంధ్రములను-విభక్తులతో తిలతండులన్యాయమున గుడ్డిగుచ్చుట. పాల్కురికి సోమనాథుడు 'వృషాధిపశతకము'న మణిప్రవాళమునకు ఉదాహరణముగ నొక పద్యము వ్రాసెను.

ఉ: వాయువు వొందు యీ విగతవావఅమావరహంబ తౌ (1)
న్యాయవిధేయమీశతరి యన్యునబాడు కళాధిదంచు 'వా
గ్గేయమణిప్రవాళమున' 'రెల్లము నిన్ను నలంకరింతుఁడే
వా ! యమిబ్బందవద్య ! బావా ! బావా ! బసవా! వృషాధిపా! !

ఆధునికుల భాషణములో ఆంధ్రాంగ్లములు కలిసిన మణిప్రవాళము నిత్యజీవితయాత్రలో అనుభవవేద్యమే.

16. చాటువులు

కవితాజగత్తులో సద్యోయావనముతో ఉద్భవించు ఏకైకపద్యము చాటువు. చాటువులు గ్రంథస్థములు కాకపోయినను రసజ్ఞుల హృదయస్థములై యుగయుగాంతరములు చిరంజీవములై వర్ణిల్లుచున్నవి

చాటువు అను శబ్దమునకు మనోహరమైనది అని అర్థము. చాటువులు - పాతాళగంగ వైకుంఠకినట్లు - కవిహృదయమునుండి ఆశువుగా వెలువడెడి ముక్తకములు.

చాటుపద్యము స్వయంసంపూర్ణమైనది.

ప్రాచీనాంధ్ర వాఙ్మయము బహుళముగా అనువాదమయమని, స్వతంత్ర ప్రతిపత్తి లేనిదని ఆంగ్లవిద్యాధికులు సాధారణముగా చేయు విమర్శ. చాటు పద్యములు స్వతంత్ర ప్రతిపత్తి కలవై, ఆ విమర్శను పరాస్తము చేయగలిగినవి.

ఆంధ్రకవుల స్వచ్ఛందకవితాప్రతిభకు, సర్వతంత్రస్వతంత్రప్రతిపత్తికి తెలుగుచాటువులు నికపోషలములు. ఒక్కొక్కచాటువు చాలు ఒక మహాకావ్యముతో సరితూగుటకు.

ఈ చాటువులు గ్రంథనిబద్ధములు గాకపోయినను - కాలమహాస్రవంతి కెదురీది బ్రదుకు సాహితీమార్కండేయ ఖండికలు. తెలుగులో వెలసిన చాటువులు అసంఖ్యాకములు. అవి నవరససంభరితములు. నిత్యప్రత్యగ్రములు.

చమత్కారము చాటువునకు అంతరాత్మ. వస్తులాఘవము గమనింపదగినది. ఝటితిస్ఫూర్తి చాటురచనలోని విశేషము. ఉదాహరణమునకు—

అ॥వె॥ చాకివానితోడ జగదాలు పడలేక
నిరిగలాడు పట్టుచీర గట్టె ;

¹ శతకసంపుటము—1వ భాగము. సాహిత్యఅకాడమి ప్రచురణ.

శివుడు తోలు గప్పె నీ యని మది రోసి
తైరవుండు చీర పారవేసె ¹

క॥ శివు డద్రుని శయనించుట
రవిచంద్రులు మించునుట రాశీవాజ్ఞం
దవిరమును శేషునిపైఁ
దవించుట నల్లిబాధ వడలేసుమీ. ²

శ్రీ నాథుని చాటువులు సుప్రసిద్ధములు. ఉదాహరణమునకు—

సీ॥ కాశికావిశ్వేకుగలపె వీరాదెడ్డి
రత్నాంబరంబు లే రాయడిచ్చు :
రంభగూడెఁ దెలుంగు రాయరాహుత్తుండు
కస్తూరి కే రాజుఁ బ్రస్తుతింతు :
స్వర్ణస్త్రుఁడయ్యె విష్ణుమంత్రి మఱి హేమ
పాత్రాన్ని మెచ్చని పంక్తి యగు :
కైలాసగిరిఁ బండె మైలారుడుఁడేగి
దివవెచ్చమే రాజు తీర్చుగఁడు :

గీ॥ తా॥ యుడు మున్నె దేవునిపారి కరిగె
కరియుగంబున విక సుంద కష్టమనుచు
నరుగుచున్నాడు శ్రీనాథుఁ డమరపురికి
దివిజకవరు గుంపియర్ దిగ్గుంపంగ

సీ॥ కవిరాజవంతుల కౌగిలించెనుగదా
పురపీఠినెడుకెండ పొగడదండ
పార్వతీముని భుజాస్తంభ మెక్కినుగదా
వగరివాకిటనుండు వల్లగుండు
వీరకైలాదెడ్డి నాన్వంశముంజేత
వియ్యమంచెనుగదా వెదురుగడియ
అంధ్రనైషధకర్త యంఘ్రియుగ్మంబునఁ
దగిరియుండెనుగదా విగళయుగము

గీ॥ దింబిరాక్షులు గొనిపోయెఁ దింబ పెనలు
కృష్ణవేణుమ్మ గొనిపోయె వింతవంము.
బొద్దువల్లెను గొడ్డెమోసపోతి.
వెల్లుఁజెల్లింతుఁడంకమ్ము లేడుమార్లు

పీ॥ ఎదురై నచోఁ దనమదకరీంద్రసుఁ డిగి
 కేలాత యొసఁగి యొక్కంచుకొనియె :
 మనుచరిత్రం బందుకొమవేళఁ బుష్పేగఁ
 బల్లకి తనకేలఁబట్టి యెత్తె
 విరుదై న కవి గండపెండేరమున కీవె
 తగువంచుఁ దానె పాదమునఁ దొడిగె :
 గోకట గ్రామాద్యనేకాగ్రహాంబు
 లడిగినసీమయందు నిచ్చె :

గీ॥ ఆంధ్ర కవితా పితామహ : యల్లసాని
 పెద్దనార్య ! యనుచు నన్నుఁ బిలుచునట్టి
 కృష్ణరాయలతో దివి కేగలేక
 బ్రదికియున్నాఁడ తీవ్రవంబ వగుచు

తెలుగు చాటువులలో పేర్కొనదగినది అల్లసాని పెద్దన ఆశువుగా చెప్పిన పెద్ద ఉత్పల మాలిక.

అది శ్రీకృష్ణదేవరాయల భువనవిజయసభ. ఆ సాహితీసమరాంగణ సార్యభౌముడు వీరలాంఛనమైన గండపెండేరము కవి పాదమునకు తొడుగుటకు సంసిద్ధుడై కవితాకళనుగూర్చి ఆశువుగా చెప్పుడని ఆహ్వానించుచు—

ఉ॥ ముద్దుగ గండపెండియరమున్ గొనుఁడంచు బహుకరింపఁగా
 నొద్దిక నాకొసంగుమని యొక్కరు గోరగలేరు లేరుకో :

అని శ్రీకృష్ణదేవరాయలు అనగా

పెద్దనబోలు సత్కవులు వృద్ధిని లేరని వీవెరుంగవే
 పెద్దన కీదలంచినను బేరిమి నాకిడు కృష్ణరాజ్యసా :

అని పెద్దన ఆ పద్యమును పూరించినాడు. పర్యవసానముగా అల్ల సాని పెద్దన ఆశువుగా చెప్పిన చాటువు ఒక కావ్యలోకము.

ఉ॥ పూతమెఱుంగులుం బసరుపూపబెడంగులుఁ జూపునట్టి నా
 కైతలు : జగ్గునిగ్గునెనగావలెఁ గమ్మునగమ్మునన్వలెన్
 రాతిరియుంబవల్ మఱపురాని హొయల్ చెలియారజంపు ని
 ద్దాతరితీపులంబలెను దారసిలన్వలె లోఁదలంచినన్ !
 త్రాతిగఁబై కొనన్వలెను బైదలికుత్తుకలోని పల్లటి
 కూతంనన్వలెన్ . సొగసుకోరుకులు రావలె నాలకించినన్ !
 తేలికొందిఁ గొఁగిటను తేర్చిన గన్నియచిన్నిపొన్నిమే
 ల్మాతల చన్నుదోయివలె ముచ్చటగావలెఁ బట్టిచూచినన్ !

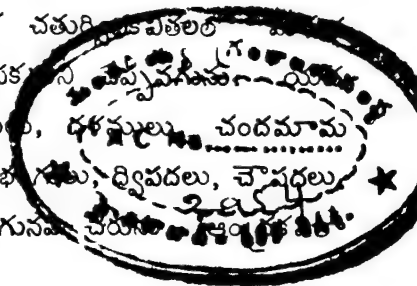
దాదామన్నమన్నులమితరపు ముద్దులగుమ్మకమ్మనొ
 వాతెలు దొండవండువలె వాచవిగావలెఁ బంటనూదినగా !
 గాతలదమ్మిచూలిదొర కై వసపుంజవరాలి నిబ్బెపు
 నేతెలియబ్బురంపుజిగినిబ్బర పుబ్బగు గద్దగుబ్బపొం
 బూతల నున్నకాయ సరిపోడిమి కిన్నెరమెట్లబంతి సం
 గాతపు సన్నబంతి బయకారపుఁగన్నడ గోళవంతుకా
 పాతతకానకానల వసం దివుటాదెడు గోటమీటుబల్
 మ్రోతలునుంబలెన్ హరువు మొల్లము గావలె ! నచ్చతెన్ను లీ
 రీతిగ, సంస్కృతంబు పవరించినపట్టున భారతీవదూ
 టీ తవనీయగర్వనికటివదాననవర్వసాహితీ
 భౌతికనాటకప్రకరభారతభారతసమ్మతప్రభా
 పాతనుదాప్రచూరబహుభంగముమంముమముమూర్ఖటీ
 జాతకకాళయుగ్మలయసంగతిచుంచువిపంచికామృదం
 గాతతలేహిత త్రహితహాదితదంధబుదాబుదింధిమి
 వ్రాతలయానుకూలపదచారకుహూద్వహహారికింకిడి
 నూతన పుల్లలాచరణ నూపుర రూకడుకీమరంద సం
 మాతవియద్దునీచకచకద్వికచోత్పలసారసంగ్రహ
 యాశకుమారగంధవహహారిసుగంధవిలాసయు క్తమై
 చేతము చల్ల జేయ వలెఁజిల్లనఁజల్లవలె న్మనోహర
 ద్యోతక గోస్తనీపలమదుద్రవగోఘృతపాయసప్రసా
 రాతిరసప్రసారరుచిరప్రసరంబుగ సారెసారెకున్.

చాటువులను సమీక్షించి లక్ష్యలక్షణసమన్వయము సాధింపనగును.

చాటువు లక్షణములుగా (i) తాత్కాలికప్రేరేపణ (ii) స్వయం
 సంపూర్ణత (iii) చమత్కారము (iv) ఝటితిస్ఫూర్తి (v) ఇతివృత్త
 సౌలభ్యము అని యెన్నవచ్చును.

17. యక్షగానములు :

వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు సుగ్రీవవిజయ యక్షగాన పీఠికలో యక్ష
 గానము ఆకు, మధుర, చిత్ర, విస్తర నామక చతుర్విధమని వ్రాసినది.
 శాఖకు చేరునని తెలిపిరి. యక్షగానము 'దేశీ' రూపమున మేల్పడగిడుమున
 గానములందు ఏలలు, జోలలు, సువ్వాలలు, ఆరతులు, ధళమ్మలు, చందమామ
 సుద్దులు, వెన్నెలపదములు, తుమ్మెదపదములు, తిభగతు, ద్విపదలు, చౌషధలు,
 షట్పదములు, కందార్థములు, సీసార్థములు మున్నగునవి చేయవలెనని వ్రాసినది.

ముద్రను భద్రపరచిన దేశసాహిత్యప్రక్రియలకెల్ల తలమానికము యక్షగానము' అని డాక్టర్ యస్వీ జోగారావుగారి ప్రవచనము.

క్రీ. శ్రింతు పెవ్వనిక్రీ. శ్రి గంధర్వులు
గాంధర్వమున యక్షగానసరణి

అని శ్రీనాథుడు భీమఖండములో యక్షగాన ప్రశంస చేసెను క్రీ. శ్రి 1480 ప్రాంతమున రచితమైన భీమఖండమునందే ఈ ప్రశంస తొలుత గన్పించుచున్నది. కాని మనవాఙ్మయమున మొట్టమొదట యక్షాది నేపథ్యములతోడి ఆట పాటలప్రసక్తి పాల్కురికి సోమనాథుని పండితారాధ్యక్షరిత్రమున గలదు. కావున యక్షగానసరణి బీజప్రాయముగ పాల్కురికి సోమకాలమున నారంభమై శ్రీనాథునికాలమున మారాకు హత్తినదని విద్వాంసులు వాదిచుచున్నారు. క్రీ. శ్రి 15వ శతాబ్ది ప్రథమపాదమున వెలసిన క్రీడాభిరామమున జక్కులపురంధ్ర గానకళాప్రావీణ్యము ప్రస్తుతింపబడినది అందు 'యక్షకన్యల' నృత్యముగూడ ప్రస్తావనమైనది. కొందరు విద్వాంసులు జక్కులపాటయే తెలుగునుండి సంస్కృతమునకు అధిరోపించి యక్షగానమైనదని ఊహించుచున్నారు. పదు నారవశతాబ్దిలోని చిత్రభారతమున 'యక్షకామినుల నాట్యము', 'యక్షవనితలపాట' పేర్కొనబడినవి.

జక్కులశబ్దము యక్షశబ్దముగా మారుట ఛాపాసంప్రదాయానుగుణ్యమే. క్రీ. శ్రి 17వ శతాబ్దిని తంజాపురాన్నదాన నాటకమున జక్కులరంగసాని సత్రములో 'పదకేళిక' పట్టినట్లు కలదు.

తే॥ గీ॥ సముచితనేకవిధ తాళసంగతులను
సవరపాలంక్రియా సవర్ణఽబలగుచు

యక్షగానము లలరారుచుండెడివని తాళ్ళపాక అన్నమాచార్యుల వారి అభిభాషణముగ నెన్నుదురు.

యక్షగానములలో ప్రధానరచనాంగములు మూడు. (1) రగడవికారము - తాళ ప్రధానమైనరేకు, (2) ద్విపద, (3) పలిలు - అర్థచంద్రికలు - ధవళ శోభనములు.

క్రీ. శ్రి. 1550 ప్రాంతమునాటి చిత్రకవిపెద్దన లక్షణసార సంగ్రహమున యక్షగానలక్షణప్రసక్తి వచ్చినది. అనగా అంతకుముందే లక్ష్యమైన యక్షగాన వాఙ్మయము విలసిల్లెననుట భూతార్థము. ఇపుడు లభించుచున్న యక్షగానములలో మొదటిది కందుకూరి రుద్రకవి 'సుగ్రీవవిజయము.' 'ఎట్టి ఛందోబంధములైనను తనలో నిముడ్చుకొనగల్గునది యక్షగానము" అని యక్షగానములలో విశేష పరిశ్రమ చేసిన డాక్టర్ యస్వీ జోగారావుగారి అభిప్రాయము. తొలుత యక్షగానములలో వచనభాగము స్వల్పము. రానురాను వచనసంభాషణలు చేరినవి. దరువు, ద్విపద, గద్యపద్యములు యక్షగానాంశములుగా చివరకు రూపొందినవి.

'సుగ్రీవవిజయము' చూచినచో అది ప్రదర్శన సౌలభ్యముగల రచన యనియే తోచును.

19వ శతాబ్దిలో యక్షగానములు కోకొల్లలుగా వెల్లివిరిసినవి. యక్షగాన మేళము లనేకములు వెలసినవి. గుజ్జవాడలష్టాణమూర్ఖ; సంతవేలూరు- కుశలవ; పాతపట్టణము - బాణాసురనాటకము మొదలైనవి హరికథలనుగూడ అదిభట్ల నారాయణదాసు మున్నగువారు యక్షగానప్రబంధములని వ్యవహరించినారు.

"అటునిటు చెరియొకసేచే పట్టుకొనబడిన తెల్లనిగుడ్డయే తెర. తెరకటునిటు నూనెదివిటీలు తెరవెనుక హంగుదాసులు, వంతపాటగాండ్లు. హంగుతిత్తి, మద్దెల, తాళపుచిప్పలు, తెరముందు సూత్రధారుడు. అతడే ప్రదర్శన ప్రవర్తకుడు. ప్రార్థనాదీము, కథాసంధ్యవివరణము, పాత్రప్రవేశ సూచన, పాత్రలను పల్కరించుట, పాత్రలకు వంశపాటలను పల్లవుల నందించుట, అభినయానుకూలముగ తాళము వేయుట, నిఘోషనములు చెడుపుట, అప్పుడప్పుడు హాస్యప్రసంగములు నెరపుట మున్నగునవి అతనిపనులు. ప్రదర్శనములు రాత్రి ప్రారంభమై తెల్లవారు సరికి అంతమగుచుండును."

తంజావూరు రాజ్యము యక్షగానములకు స్వర్ణయుగము కల్పించినది. రాక్షస విజయరాఘవనృపాలుడు అనేక యక్షగానములను రచించినట్లు ప్రఖ్యాతి కెక్కెను తరువాత తంజావూరు నేలిన మహారాష్ట్రులును యక్షగానములను ప్రోత్సహించిరి.

విద్యత్కవి కంకంకి పాపరాజుకూడ విష్ణుమాయావిలాసమను యక్షగాన మును వ్రాయుటచేత ఆ వాఙ్మయమున కానాడు ఏర్పడిన గౌరవప్రపత్తుల నెన్నవచ్చును. అనాడు తామరతంపగగా వెలసిన యక్షగానములు పరశ్శతములు. త్యాగరాజు, నారాయణతీర్థులు, మేలత్తూరు వేంకటరామశాస్త్రి మున్నగు వారును యక్షగానముల వ్రాసియున్నారు.

శయ్యాపాకములు

శయ్య

“శయ్య యన బడమైత్రి ఇది శబ్దధర్మము...ఈ శయ్యను దండి, వామన, ధ్వనికార, మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథాదులు దెలుపలేదు. ప్రతాప రుద్రీయకర్తయే తెలిపెను. దీనికి మైత్రి, ముద్ర యనియు నామాంతరములు అగ్నిపురాణమునఁ గనబడుచున్నవి. ఈ శయ్యను విశ్వనాథాదులు రీతులలోనే అంతర్భవింపఁజేసిరి” అని శిరోమణి శ్రీ సన్నిధానం సూర్యనారాయణశాస్త్రి గారు కావ్యాలంకార సంగ్రహ వివరణమున వ్రాసినారు.

శయ్య యను పదము ఆంగ్లమునందలి ‘స్టైల్’ (Style) అను పదముతో సంబంధించును. ఒక రచయితకు ఒక ప్రత్యేకమైన శయ్య యుండును. ఆధునికులు పలువురు ‘స్టైల్’ అను పదమునకు ‘శైలి’ ని పర్యాయపదముగ ప్రయోగించుచున్నారు. ‘Style is the man’—శైలి రచయిత ప్రత్యేకముద్ర.

ఆ వెఱ్ఱ అల్లపానివాని అల్లక జిగిదిగి
ముక్కుతిమ్మనార్య ముద్దు వలుకు
పాండురంగవిభుని వదగుంఘనమ్మును

ప్రాచీనులు గుర్తించినవే

పొసఁగ ముతై పుసరుల్ పోహించినరీరిఁ
దమలోనఁ దొరయు శబ్దములు గూర్చి

అను కళాపూర్ణోదయమునందలి వర్ణన ‘శయ్య’కు అన్వర్థకము.

మాలాకారో రచయతి యథా పాదు విజ్ఞాయ మాలాం
యోజ్యం కావ్యే ష్వవహితధియా తద్వదేవాభిరానమ్!

1. స. సూ. శాస్త్రిగారి కావ్యాలంకారసంగ్రహవివరణము—పుట 178లో
ఉదాహృతము - తామహుడు.

పూలమాల గట్టువాడు ఏ పువ్వు నేపువ్వుతో జోడించినచో తాగుండునో నిర్ణయించుకొనునట్లు, కావ్యరచయితయైన కవిగూడ నేపదముతో నేపదము సంధింపవలెనో తెలిసికొని రచింపవలెను.

చందస్సు సరిపోయినను, సమానార్థకములైనను, కవి యేరుకొని ప్రయోగించు పదములకు అంతరంగికకారణముండును. యథార్థమునకు పద్యమందేగాక గద్యమందుగూడ 'శయ్య' గలదు.

“అల్లసానివాని అల్లికజిగిలిగి” యని పేరువచ్చినది. ఒక కవి కథానుగుణముగ పాకమును మార్చవచ్చును. కాని 'కైలి' సర్వసాధారణముగ మారునదిగాదు. కవి అత్యీయతాముడ్ర కైలిలో ప్రతిఫలించును.

పోతన కవితాగానమునకు అతని యతిప్రాసలు, అనుప్రాసలు మృదంగవ్యాపారమును నిర్వర్తించును. అది పోతనకైలి. ఆ కైలిలో అనన్యసాధారణమైన పోతనముద్ర సాక్షాత్కరించును.

❖ స్వస్తి జగత్తయ్యాభువనశాననక ర్తకు హాసమాత్ర వి
ధ్వస్తవిలింపభ ర్తకు మదారవదవ్యవహ ర్తకున్ ముసీం
ద్రస్తుతమంగళాధ్వరవిధానవిహ ర్తకు విర్ణరీగళ
న్యస్తసువర్ణసూత్రవరిహ ర్తకు దానవలోక భ ర్తకున్!

వామనమూర్తినోట వెలువడిన స్వస్తివాచనములోని శబ్దశిల్పమే గణేంద్రమోక్షకథారంభమున నున్న పద్యమునగూడ సాక్షాత్కరించును.

అలితియలితి మాటలతో కాహళసంధించినవిధమున కవిత చెప్పవలెనని నిర్వచనోత్తరరామాయణమున తిక్కన నిర్దేశము.

క: మమ్మెఱుగు దెదిరి నెఱుగుదు
నెమ్మి యెఱుగు దర్శపిద్ది నెఱి యెఱుగుదు వా
క్యమ్ములవద్దతి నెఱుగుదు
పొమ్మెవ్వడ నేమ నీకు బుద్ధుడచెప్పన్?

అని ధర్మరాజు రాయబారిగా శ్రీకృష్ణుని కౌరవసభ కంపును. అచ్చట శ్రీకృష్ణుడు ధృతరాష్ట్రునితో పల్కిన మాటలు—

❖ వారలు శాంతకురులు భవచ్చరణంబులు గొల్వవచ్చి యు
న్నారటుగాక నీ కది మనంబున కప్రియమేవి వింతకుం

1 పోతన భాగవతము-అష్టమస్కంధము-645

2 తిక్కన భారతము-ఉద్యోగవర్ణము-13-34

బోరికి వచ్చుచుండెదరు భూవర ! రెండుతెరంగులందు నీ
కారయ పథ్య మేదియగు నవిధ మేర్పడ నిశ్చయింపుమీ!

పై పద్యములందు తిక్కన ఆత్మీయతాముడ్ర, శైలి తొణికిసలాడుట సహృదయహృదయైకవేద్యము.

‘శైలి’ని నిర్వచించుట కష్టము. ‘శైలి’ అనిర్వచనీయమైనది. సంగీత విద్వాంసులు రాగమును సులువుగా గుర్తింపగలరు. అన్యుల కది అగమ్య గోచరము. అట్లే సహృదయులు సులభముగా ఆ యా కవుల శైలులను గుర్తింప గలరు.

కావ్యాలంకారసంగ్రహమున శయ్యను భట్టుమూర్తి యిట్లు నిర్వచించెను.

క . కదిసి పదంబులు ముందటి

పదములతోఁ బరమమైత్రిఁ బరగి వరపదా

స్పద మనకుండిన గతులం

దది శయ్య; తదియలక్ష్య మాపాదింతున్¹

కం రతివతివో చెలువున భా

రతివతివో; సుతగుణాభిరామత రామ

ఓతివతివో; ధరనోబ

ఓతివతివరసింహ; శౌర్యజితవరసింహో!²

పై ఉదాహరణ భట్టుమూర్తిశయ్యకు ఉదాహరణయే! అనుప్రాసభూ యిష్టమైనదే శయ్యయని భ్రమింపరాదు. తిక్కనశయ్యలో అనుప్రాసస్మృగ్యము.

నాచనసోమునిశైలికి ఉదాహరణప్రాయమైన పద్యమున - సత్యభామ నరకాసురునితో యుద్ధము చేయుసన్నివేశమున-అనుప్రాసమున్నది.

మ . అరిఁ జూచున్, హరిఁ జూచుఁ జూచుకము లందంద-చందారకే

నరమాలామకరందబిందుసలిలస్యందంబు లందమ్ములై

తొరఁగం బయ్యెదకొం గొకింత తొలఁగం దోద్దోళరాసారమున్

దరహాసామృతపూరముం గురియుచుం దన్వంగిహేలాగతిన్³

అనుప్రాససాధర్యమున కేమిగాని భట్టుమూర్తి, నాచనసోమనలశైలి లోని భేదము సహృదయులు గుర్తింపలేనిది గాదు.

¹ తిక్కన భారతము-ఉద్యోగపర్వము-3-284

² కావ్యాలంకారసంగ్రహము-2-88

³ కావ్యాలంకారసంగ్రహము-2-89

⁴ ఉత్తరహరివంశము-1-182

పాకములు

ప్రాచీనాలంకారికులు శబ్దార్థనిబంధనమును 1. ద్రాక్షాపాకము 2. కదళి పాకము 3. నారికేళపాకము అను మూడు పాకములుగా విగడించిరి.

పాకమునగా రసోచిత శబ్దార్థముల సముచితసమ్మేళనము. పదములకూర్పు భావానుగుణముగ నుండవలెను పదగుంఢనము పాకము లో ముఖ్యమైనది.

ద్రాక్షాపాకము

ద్రాక్షాపాకమనిన, పక్వద్రాక్షవలె నుండు కవిత్వానుగుంఢనము. పక్వ ద్రాక్షలో చిరుగింజశప్ప అంశము స్వీకరింపఁదగినదే నాలుకపై బడుటయే తడవు ఆహా! ఏమి అసద్యోమాధుర్యము! పద్యముగూడ అటులే యున్నచో అది ద్రాక్షాపాకము అన్ని రసములకు అన్ని పాకములు నచ్చవు. శృంగారమున కనువై నది ద్రాక్షాపాకము వీరమునకు కదళీవా ము కొండొకచో నారికేళము. బీభత్సభయానకములకు నారికేళపాకము నప్పవచ్చును.

ఈ పాకములను నిర్వచించుట సులభమేగాని ఉదాహరణము లెత్తి చూపుట కష్టము ఒకేకావ్యములో ఏడనెడ ద్రాక్షా కదళి నారికేళ పాకము లుండును. ఒకపద్యములోగూడ సొంత మొకే పాక ముండునని చెప్పుటకు వీలులేదు. దిశ్మా తమగు ఉదాహరణములు చూపనగును.

ద్రాక్షాపాకమునకు ప్రాచీన నవీన కావ్యములనుండి కొన్ని ఉదాహరణ ములు :

ఉ॥ ఇంశలు కన్నులుండఁ దెరువెవ్వరి వేదెడు భూసురేంద్రఁ యే
కాంతిముందు మన్న జవరాద్రనెపందిది వల్కరించులా
గింతియెగాక నీవెరుగవే మునువచ్చిన త్రోవచొప్పు నీ
చింతభయంబు లేడుగ నెల్లదమైతిమెఁ మాటలేటికిన్.¹

ఉ॥ నాయకురారి మాయకదనమ్మున మా పరినాటిపొరుష
శ్రీ యడుగంటి గడ్డి మొరిచెన్ బులిచొరిగదెమీదఁ గెం
జాయమొగానఁ గ్రమ్మ జరిజవమదామణి నాగులేటిపై
వ్రాయుచు మన్న దిప్పటికి బానిశొక్కభావబంధముల్²

ఆ॥ వె భాగవతము తెలిసి పలుకుట చిత్రంబు
కూలికైన; తమ్మిచూలికైన

¹ మనుచరిత్ర (వరూధిని వ్రవరునితో) ² -41

² అందకావ్యముల-తామసః కవి

విబుధజనులవలన విన్నంత కన్నంత
తెలియవచ్చినంత తేటపడుతు 1

కదళీపాకము

కదళియన అరటికండు ద్రాక్షు అప్రయత్నముగా నోటిలో వేసికొనవచ్చును. అరటిపడు ముందు వైతొక్కు నొలిచి పిమ్మట నోటిలో వేసికొనవలె. అయినను ప్రయత్నసౌలభ్యము గమనింపదగినది ద్రాక్షరుచి వేరు. కదళిరుచి వేరు ద్రాక్ష ఎంత ఆపాతమధురమైనప్పటికి-కొంతసేపటికి తీపి మొగముమొత్తవచ్చును. కదళి ద్రాక్షవలెగాక కొంత పంక్తిక్రిందికి ఆగును. కదళీపాకమును సయితము దిజ్ఞాతగమునే ఎన్నవగును.

కదళీపాకమునకు కొన్ని ఉదాహరణములు.

మ విపరీత ప్రతిభాశలేమిటి నుర్వీచాథ! యీ పుత్ర గా
శ్రవరీష్వంగసుఖమ్ము సేకొనుము ముక్తాహారరూపాం
ద్రవరాగప్రసరంబుఁ జందనముఁ జంద్రతోత్సన్నియుం బుత్ర గా
శ్రవరీష్వంగమునట్లు జీవులకు హృద్యంబే కడున్ శీతమే 2

ఇందలి పదగుంఢనములు మాత్రమేగాక అపదములకూర్పు తెలుపు భావములుగూడ కదళీపాక స్ఫోరకములు.

క॥ ఒరు లేయవి యొనరించిన
నరవర! అప్రియము దనమనంబునకగుఁ దా
నొరులకు నవిసేయకునికి
పరాయణము పరమధర్మపథములకెల్లన్ 3

కా విద్యత్సంస్తవనీయ భవ్యకవితావేకుండు విజ్ఞానసం
వద్విఖ్యాతుఁడు సంయమివ్రతర సంతాప్తానుభావుండుకృ
ష్ణదైవపాయనుఁ ధర్మిలోకహితవిష్టం బూవి కావించె ధ
ర్మాదైవతస్థితీతారతాఖ్యమగు లేఖ్యంబైన యామ్నాయమున్ 4

1 వీరనాథాగవతము-వ్రథమస్కంధము-19

2 నన్నయభారతము-ఆదిపర్వము (శకుంతల దుష్కంతునితో) 4-91

3 తిక్కనభారతము-కాంతిపర్వము

4 తిక్కనభారతము-విరాటపర్వము-1-9

కా । నానానేకపయూథముల్ వనములోనం బెద్దకాలంబు స
 న్నానింపం దళలక్షకోటికరిజీనాడుడనై యుండి మ
 ద్దానాంభఃపరిపుష్టచందనలతాంతచ్ఛాయలం దుండలే
 కీనీరాస యిచేల వచ్చితి భయం బెట్లోక దే యాశ్వరా!

నారికేళపాకము

నారికేళమన కొబ్బరికాయ కొబ్బరికాయలోని నీరు త్రాగుటకు, గుంజ
 తినుటకు వలయు విశేషప్రయత్నము ఎల్లరెరిగినదే అట్టిదే నారికేళపాకము
 ఇందు పడినశ్రమకు మించిన ఫలితము దక్కుట గమనింపదగినది నారికేళపాకము
 క్లిష్టతకు పర్యాయపదము కాదు

నారికేళపాకమున కుదాహరణము.

మ॥ ఇది కర్ణాటధరాధృతి నిరభుజాహేవాకలబేధరా
 దుదయోర్విధఃతత్ పితృవ్యక్తితనవ్యోపాయనోష్ఠిషర
 త్నదృగంచత్పదకృష్ణరాయ వసుధాధ్యక్షాదితాముక్తమా
 ల్యదనాశ్వాసము హృద్యపవ్యముల నాద్యంబై మహింబొల్పగున్?

శ్రీకృష్ణదేవరాయలచే రచింపబడిన ఆముక్తమాల్యదలోని పద్యమిది.
 ఈ పద్యతాత్పర్యము : శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కర్ణాట భూరాజ్యభారమును
 స్వీయభుజాహేవాకముచే భరించువాడు. ఉదయగిరిదుర్గాధిపతి - గజపతి
 పితండ్రి-యుద్ధమున ఓడి సరిక్రొత్త కానుకగా సమర్పించిన కిరీటకాంతులు
 సోకిన పాదములు గల ధీరోదాత్తవీరుడు, శ్రీకృష్ణదేవరాయలు రచించిన
 ఆముక్తమాల్యదలోని మొదటి ఆశ్వాసము.

దుర్గమమైన ఉదయగిరిదుర్గమును విజయనగరసేనలు నాలుగునెలలు ముట్ట
 డించి విజయము సాధింపలేకపోవుట, చివరకు శ్రీకృష్ణదేవరాయలు ఒకనాడు
 తాను దుర్గాధిపతి-గజపతిపితండ్రి-శిరము తన్నిగాని స్నానము చేయనని ప్రతి
 బానుట, కాని దుర్గాధిపతి ఓడిపోయి శరణాగతివేడుట-ఆతనిశిరమునకు బదులు
 కిరీటమును తన్ని రాయలవారు ప్రతిన నెరవేర్చుకొనుట-ఈ అద్భుత వృత్తాంత
 మంతయు ఈపద్యమున ప్రసక్తానుప్రసక్తము. ఎత్తిన కత్తి దింపకుండ కటకము
 నుండి కన్యాకుమారివంతు అప్రతిహతముగ దిగ్విజయయాత్ర సాధించిన శ్రీకృష్ణ
 దేవరాయల వ్యక్తిత్వము ప్రతిఫలించు అద్దాలమేడ ఈపద్యము. అయితే ఈమేడ
 చుట్టుచున్న సప్తప్రకారములు అతిక్రమించి లోనికి పోవలసియున్నది. ఇందు
 భావము భాష తొలుత క్లిష్టముగాచున్నను, చివరకు మిక్కిలి మనోజ్ఞ మని
 పించును.

1 పోతనభాగవతము-అష్టమ స్కంధము-72

2 ఆముక్తమాల్యద-1-89

తెనాలి రామకృష్ణుడు శివుని పై చెప్పిన చాటువుమరియుకడదాహరణము.
అంతరాంగము - పయత్నము - తదితర చూచిన శ్రమకు మించిన ఫలము దక్కును
నారితేళ పాకములతో నుండదు - హాసము

క త్వవ్యతి! బాబా: తలపై
పువ్వుల జాబిలి: పల్లవాచట: చేరే
బువ్వల: చూరగ మకుట
కృవ్యతి: అయింగ వల్లి హరుమకు జేరే!

కృవ్య = సాక్షు: పదముల ప్రహంపజాలన పక్షపు - వ్యవభము; బాబా =
వాహనము; జాబిలి: తలపై పువ్వు; పల్లవ-కట్ట-పూము: బూడి (నియంకిత మైన
పనుగుతోలు); చేరే - హోలాహలమే; బువ్వ = అహోము; ఉకుటుకో (మలకక్కా,
= లేనిది-మాయ; అవ్వ: అభిహారుని = మిమళిపునకు, జేతేలు.

లోకోత్తరములైన వ్యవహారములు, చంద్రకేళివిష్ణుము, కృత్తివా
శర్మము, గరళభక్తకర్మము, మాయానీయామకర్మము - ఆ పుష్కలమైన కే
చెల్లించి.

శ్రీ నాథుని పద్యముకడ నారితేళపాకమునకు చక్కని ఉదాహరణ మన
దగియున్నది.

పీ॥ ముక్కుండి రరహామున కనుప్రారంబు
మిన్నేటినిటి ముక్కుచింత
కారణజ్యోత్స్నావహంబునకు వీవు
వయప కుద్రాంతంబున కిహరాష
కల్పకారావరేణు ప్రతివృ దింబు
త్రివశేంద్రకవి కృమేడితంబు
పుండరీకారణ్యమునకు వర్ణాహార
మమృతాంబువిడి కలిధాంతరంబు

గీ॥ గంధపాకపుషారపాణిందమమ్ము
రానవిద్యావిలాస విర్యాధరుండు
మంత్రి యన్నయ్య దేవయ్య మహితయశము
విఖిల దిక్పతిమంతయు విందియుండు.¹

ఇందు అనుప్రాసము, వీవు, అనుభాష, ప్రతివృందము, అప్రేమేడితము,
అధ్యాహారము, అభిధాంతరము, పాణింధమము మున్నగు ప్రాథప్రయోగముల
నెన్న పరిసియున్నది. ఈపద్యమునకు అర్థ మెరుగుట యన్న సాహితీపట్టభద్రుడగు

టయే. ఈ సోపర్నము పెండ్లపూడి అన్నయ్య మంత్రి కీర్తిని సాహితీగత్ పర్యాప్తియు చేయఁజేసెడి. వైవై నున్న వానియందలి కాతివ్యమున కేమిగారి లోలోపలి భావమార్పవము వ్యాధియంగమమైవది.

ద్రాక్షాపాకము, కదిలేపాకము, నారికేళపాకము గాక పరివహించినటు ప్రవచించు పాకములు మరియెందు గలవు. ఒకటి 'పిశాచనారికేళపాకము'. అందరు 'రయ్యప్ప కొబ్బరికాయ' అను నూపు వినియెందురు. అవగా చెక్కిక్కి శ్రమకోర్చి కొబ్బరికాయ కోసి, కీమదీపి వగులగొట్టగా అది గుంజాగారి నీరుగారి లేని రయ్యప్ప కొబ్బరికాయయైనచో; అట్లే కొన్ని రచనలుండునట!

ఇంకొకటి 'పాషాణపాకము'.

కొబ్బరికాయను శ్రమచే వగులగొట్టి శ్రమకు పరివహితము పడయ వచ్చును. పాషాణమా! వగులరు. పోలివ లానిమును లేదు. హృదయముల పరి వగులును గారి అసలు అందిన వగులరు. ఈ రెండు పాకములను పరివహించి తినుములు.

నాయకనాయికా భేదములు

నాయక భేదములు

భారతీయాలంకారికులు నాయకుడు సమస్తకల్యాణ గుణసంపన్నుడు కావలెనని ప్రతిపాదించిరి. ప్రతీచీసాహితీ జగత్తులో-ముఖ్యముగా విషాదాత్మక రూపకములలో-నాయకుడు బహుసద్గుణ సమేతుడై నప్పటికి ఏదోయొక అల్ప దుర్గుణవశమున అవశ్యభవితవ్యమైన దుర్గుణికి పాలిడును.

దశరూపకమందు నాయకలక్షణములు దెల్పు శ్లోకము ఉదాహరింప నగును.

నేతా వివేతో మధుర స్త్యాగీ దక్షః ప్రియంవదః ।
రక్తలోక కుచి ర్యాగీ రూఢవంశస్థిరో యువా ॥
బుద్ధ్యశ్చాహృత్ప్రజ్ఞా కళామానసమన్వితః ।
శూరో దృఢశ్చ తేజస్వీ శాస్త్రవజ్జీశ్చ ధార్మికః ॥

నాయకుడు వినీతుడును, మధురదర్శనుడును, త్యాగియు, దక్షుడును, ప్రియవాదియు, లోకమునకు ప్రేమపాత్రుడును, వాక్పతురుడును, కులీనుడును, స్థిరుడును, యువకుడును, బుద్ధిశాలియు, ఉత్సాహశాలియు, జ్ఞాపకశక్తి గలవాడును, ప్రజ్ఞావంతుడును, కళావిదగ్ధుడును, అభిమానవంతుడును, శూరుడును, తేజస్వియు, శాస్త్రజ్ఞుడును, ధార్మికుడును అయి యుండవలెను.

ధీరోదాత్తుడు, ధీరోద్ధతుడు, ధీరశాంతుడు ధీరలితుడు, అనువారు ఆలంకారికులు పేర్కొనిన కావ్యనాయకులు.

ధీరోదాత్తుడు

అవికర్తనః శూరమా నతిగంభీరో మహాసత్త్వః
స్థేయాన్నిగూఢమానో ధీరోదాత్తో దృఢవ్రతః కథితః¹ ॥

ఆత్మశాఘము లేనివాడు, శూరవంతుడు, గంభీరుడు, బలశాలి; గూఢమాని, దృఢవ్రతుడు అయినవాడు ధీరోదాత్తుడు.

¹ కావ్యాలంకార సంగ్రహవివరణములో ఉదాహృతము-సాహిత్యదర్పణము.

కావ్యాలంకార సంగ్రహమున ధీరోదాత్తుని వర్ణించు ఉదాహరణ పద్యము మనోజ్ఞమైనది.

సీ చరిచీమనేనియుఁ జాఁద్రొక్కగాఁజాలఁ
దేరితి గలిచెనో వై రివరులఁ
గలనైన విజవర్ణనలు సేయ వినఁజాలఁ
దెట్లందుకొనియెనొ కృతించయంబుఁ
జెలువొందు నాకారచేష్ట లెయ్యెడఁ గానఁ
దెట్లు నవ్వునొ యాత్మహితులతోడఁ
బరుషాక్షరంబులు వయకఁ దెక్కొంటు
నెట్లు భర్తించెనో హీనమతులఁ

గీ బరులఁ జేవట్టఁ దెలమిఁజేవట్టి విడువఁ
దలయఁ దేమఱఁ దరినైన నవగుణంబు
లెన్నఁ దోబయనరసఛాత్రీశిలక
మరియ నరలోక భాగదేయమ్ముగాదె. ¹

ధీరోద్ధతుఁడు

ధీరోద్ధతుఁడనగా ధీరత్వముతోపాటు నుద్ధతత్వమును గలవాడు. ప్రతాప రుద్రదీయమున ఆంధ్రభటులు ధీరోద్ధతులుగా వర్ణింపబడిరి.

రేరే! మూర్ఖర! జర్జరోఁసి సమరే లంపాక! కింకంవసే!
వంగ! త్వంగసి కింముదా? బలరజః కాణోఁసి కిం? కోంకణ!
హూణ! ప్రాణవరాయణో భవ, మహారాష్ట్రావరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారో వయ మిశ్యరీ నభిభవంశ్యంద్రక్షమాభృద్భటాః

ఈపద్యమునకు ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము నందలి తెలుగుసేత-

కా॥ ఓరీమూర్ఖర! అజీజర్జరుఁడవై తోవోయి లంపాక! మే
లేరా! కంవము, వంగ! సంగతియ! యౌదే! కాణుఁదో కోంకణా?
వీరా! వీ! వెస హూణ! ప్రాణములకై : వీయెన్ మహారాష్ట్రురా!
వీరాష్ట్రంబిని యాంధ్రయోధు లిని నెంతే సేయుదు ర్గేదలన్ ²

ధీరశాంతుఁడు

సమబుద్ధిభూషణుడు శాంతప్రసన్నుడునగు ద్విజుడు ధీరశాంతుడు.

¹ కావ్యాలంకారసంగ్రహము—2-5

² ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము—శ్రీ చెలమచెర్ల రంగారాధ్యులు
వాటక ప్రకరణము—ప్రతాపరుద్రకళ్యాణము. 3 అం.14వ.

ధీరలలితుడు

రాజకార్యములను దత్తులైన మంత్రులకు వదలి నిశ్చింతగా భోగలాలసుడైన రాజన్యుడు ధీరలలితుడు.

ధీరలలితునకు ఉదాహరణముగ భట్టుమూర్తి రచించిన పద్యము—

ఉ॥ కుంతల గోళ చోళ కురు మూర్జర హూణ శకాది మేదివీ
కాంతులు సంపతంబు విజగద బలశ్రుతిమాత్రభీతులై
యింతుల, రత్నహారముల, నెల్లధనంబుల నిచ్చి కొల్వ వి
శ్చింతతఁ దాల్చి వోదయన్మసింహుడు భోగకళాప్రవీణుడై ¹

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమునందు శ్రీ చెలమచెర్ల రంగాచార్యులుగారిచ్చిన ఉదాహరణము—

మ॥ ఎదురే లేడు ప్రతాపవహ్ని కరిభూమికుల్ వళంబైరి, సం
పదుదారంబగు రాజ్యలక్ష్మివతిదై వంబయ్యె, ద్రోచున్ శివుం
దెదఁ గారుణ్యమునిండ, రు వయువరాజే భారముం దాల్చి, విం
పొదవందేను వృద్ధకాకతివిభుం దోరిం గణాసేవలన్ ²

శృంగార నాయకులు నలుతెఱుగులు దక్షిణుడు, అనుకూలుడు, ధృష్టుడు శత్రుడు, వీరిలో దక్షిణనాయకుడు పేర్కొనదగినవాడు.

దక్షిణనాయకుడు

అనేక నాయకలయందు తుల్యానురాగము గలిగి సంతృప్తలనుగా నేలుకొనువాడు దక్షిణనాయకుడు.

కావ్యాలంకారసంగ్రహముందు ఉదాహృతమైన పద్యము.

ఉ॥ సాగరిమేధరాసతికిఁజారు భుజావరిరంభ మిచ్చె: వా
చీ గగనావలగ్నకును నేర్పుమెయిన్ మొగమిచ్చె: వీర ల
క్ష్మి గజరాజగామిని కి మేయ భుజాంతర మిచ్చె: సంతత
త్యాగి నృసింహభూవిభుడె దక్షిణనాయకుఁ దెన్ని భంగులన్ ³

అల్లి ఒడ్డాణముగాగల భూసతికి కౌగిలి నిచ్చెనట! (శూన్యమధ్యయైన) నరస్వతికి మొగమిచ్చెనట!! గజరాజగామిని వీరలక్ష్మికి భుజాంతర మిచ్చెనట!!! కృతిభర్తయైన నరసభూపాలుడు. అందుచే అనేక నాయకలను సమానురాగముతో లాలింప నేర్చుగలిగిన నరసభూపాలుడు-దక్షిణనాయకుడు.

భారతీయ సాహిత్యమున దక్షిణనాయకుడుగా సుప్రసిద్ధుడు శ్రీకృష్ణుడు.

¹ కావ్యాలంకారసంగ్రహము-2-8

² ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము-1-33

³ కావ్యాలంకార సంగ్రహము-2-11

అది యమునాతీరము ; బృందావనము, శరణ్యోత్సాన్ని విలసితమైన నిండు పున్నమరేయి. రాధ, రాగిణి యను గోపిక శ్రీకృష్ణుని రాకకై నిరీక్షణసల్పుచున్నారు. అంతలో మురళీనాదము. శ్రీకృష్ణుడు పొంచియున్న పొదరింటినుండి వేంచేసి వెనుకనుండి గోపిక రాగిణి కన్నులు మూసి, రాధను ముద్దిడి లాలించును.

రాగిణి :

మురళి మ్రోగించి ఆ జగన్మోహమందు
నెచ్చెరీ : చూచినావుగా వచ్చి యెట్లు
నన్ను లాలించి పోయెనో కన్నుమూసి
అవని నా కంటె ధన్యురాలెవతె గలదు ?¹

అని ఆనందతన్మయత్వముతోఁ బలుకును.

రాధ :

మరిసి పోవుచునుంటివో ముద్దరాల !
ఏల నీ కనుల్ మూసెనో యెరుగ గలవె !
ఏల పిందెతో వండు వాదించవలయు ?
ఎవరి అనుభూతి వారె గ్రహింపవచ్చు?²

అని తానును పరవశత్వముతోఁ బలుకును. నాయకుఁడు అనేకనాయికల యెడ తుల్యానురాగము చూపవచ్చును. ఆ నాయికలుగూడ తుల్య సంతృప్తి లగుట ముఖ్యము దక్షిణనాయకత్వము రాణించుటకు - అటు చాతుర్యము, ఇటు తుల్యసంతృప్తి అవసరము.

నాయికా భేదములు

ఆలుకారికులు ఉదాహరించిన స్వీయ, పరకీయ, కన్య, సామాన్య, ముగ్ధ, మధ్య, ప్రౌఢ మున్నగు నాయికల లక్షణములను ఆ పేరులే తెల్పుచున్నవి. వీరు గాక స్వాధీనపతిక, వాసకసజ్జిక, విరహోత్కంఠిత, విప్రలబ్ధి, ఖండిత, కలహాంతరిత, ప్రోషితభర్తృక, అభిసారిక అను అష్టవిధశృంగార నాయికలును గలరు.

సీ॥ వరుఁడు కైవస మైన వనిత స్వాధీన భ
ర్తృక; ప్రియాగమవేళ గృహముఁ, దనువు
సవరించు వింతి వాసకసజ్జ; పతిరాక
తడవుండ మత్కంఠఁ దాల్చు వింతి

^{1, 2} నృత్యనాటికలు - తోటకాన్నిభిసారిక. రచన : నందూరి శామకృష్ణమాచార్య

విరహోత్కః సంకేత మరసి నాథుఁడు లేమి
వెన నార్తయౌ కాంత విప్రలబ్ధి;
విదుఁ డన్యసతిఁ బొంది వేఁతువ రాఁ గుండు
నవిల ఖండితః యర్క నదిపుఁ దెగడి

గీ॥ యమళయముఁ జెందు నతి కలహంతరితః వి
జేతుఁడు విదేశగతుఁడైనఁ గృతఁ దాల్చు
నతివ ప్రోషితపతికః కాంతాభిసరణ
శీల యథిసారికాఖ్యయై చెలువు మెలయు ।

వై నాయికలందరు వేరువేరు నాయికలు గా నక్కరలేదు. ఒకచో ఒకే నాయిక స్వాధీనపతికగా, మరొకచో వాసకసజ్జికగా భాసింపవచ్చును. కూచిపూడి వారి 'భామాకలాపము'లో ఏకైక నాయిక 'సత్యభామ' ఎడనెడ స్వాధీనపతికగా, వాసకసజ్జికగా, విరహోత్కఃంతితగా, విప్రలబ్ధిగా, ఖండితగా, కలహంతరితగా సాక్షాత్కరించును.

అట్లే పారిజాతాపహరణములోను 'సత్యభామ' ఎడనెడ స్వాధీనపతికగా, విరహోత్కఃంతితగా, విప్రలబ్ధిగా, ఖండితగా, కలహంతరితగా, వాసకసజ్జికగా కన్పించును. పారిజాత కుసుమమును శ్రీకృష్ణుడు రుక్మిణి కిచ్చినసంగతి విని కొపించిన సత్యభామననునయించుటకై ఆమెకు "ఆ జగన్నాటక సూత్రధారి యదునందనుఁ డర్మిలిమ్రొక్కె, మ్రొక్కినన్"—

మ॥ జలజాతాసనవాసవాది మరపూజాభావనంబై తన
ద్వారకాంతాయుధు కన్నతండ్రి శీర మచ్చో వామపాదంబునన్
దొలఁగం ద్రోచె రతాంగిః యట్లయగు నాథుల్ నేరముల్ పేయఁ జే
రలుకం తెందిన యట్టి కాంత బుచ్చిరవ్యాపారముల్ నేర్తురే.¹

కాని, శ్రీకృష్ణుని సాంత్యనము రసికతకు పరాకాష్ఠ.

క॥ నమ భవధీయదాసుని మనంబున నెయ్యిపుంగిన్కఁ బూని తా
చిన యది నాకు మన్ననయ చెల్వగు నీ వదపల్లవంబు మ
త్తనువులకాగ్రకంఠకవికానము నీ మెయి సోకి నొచ్చు నం
చవియెద నర్కమానవుగదా యిఁకనైన వరాళకుంతలా ।²

సత్యభామ తన్నిన, శ్రీకృష్ణున కది మన్ననయట. కాని పాపము! ఆమె సుకుమార పాదములు నొచ్చునని ఆ శ్రీకృష్ణుని బాధ. సత్యభామ పాదతాడ

¹ కావ్యాలంకార సంగ్రహము-2-40

² పారిజాతాపహరణము : నంది తిమ్మన - 1 - 121

³ పారిజాతాపహరణము-1-128

నముచే శ్రీకృష్ణుని శరీరమున పులకాంకురప్రకరములు గ్రమ్మినవి. అవి కంటక ప్రాయములట! శ్రీకృష్ణునికంటె అస్వాధీనపతి యెవరు? కాని, దక్షిణనాయకుడు గద ! అయినను సత్యభామ 'స్వాధీనపతి'యే యైనది !

విప్రలబ్ధి, విరహోత్కంఠిత, ప్రోషితవతిక విరహిణికి పర్యాయములే ! భారతీయ నాహిర్యమున విరహిణికి ఎంతటి ప్రాముఖ్యము లభించినది! ప్రియా గమనము జూగైన- విరహోత్కంఠిత నిరీక్షణ దుర్భరము. ఇక ప్రియుడు సంకేత స్థలమునకు రాకుండ తనను వంచించుటచే స్మరార్థి ననుభవించు విప్రలబ్ధి దురవస్థ వర్ణనాతీతము. విదేశగతుడైన భర్తకొరకు కృశించు లే జవరాలైన ప్రోషిత భర్తృక మానసికావస్థ ఊహించుకొనవలసినదే.

అభిసారిక

అభిసారిక ఆలంకారికుల అభిమాన నాయిక సంకేతస్థలమునకు తెగువరి, తెరువరియై ప్రియాసమాగమమునకై ఏగెడి నాయిక అభిసారిక. చిమ్మచీకటి ఆమెదారి గ్రమ్ముగాక; మెరపుతీగలు దారి చూపింపగలవు!

అభిసారికలలో జ్యోతాన్నిభిసారికను పేర్కొనకతప్పదు. ఆమె వెన్నెలలో విచ్చలవిడిగా విహరించుచు ప్రియాసమాగమమునకు నిర్భయముగా నరుదెంచు సాహసురాలు.

॥ తెల్లని చీరగట్టి వెండి : జడ మల్లెల చెండువెట్టి, వ్రే
పల్లెను వీడినావు, వలవంతలు కమ్మని పిల్లతెమ్మెరల్
పిల్లనగ్రోవి మోవి కమకేడురు వెన్నెల పాలవెల్లి నీ
యుల్లములోన నెట్టి నెర ఉప్పెన రేపినవో వచింపవే ! !

అను పద్యమును జ్యోతాన్నిభిసారికకు ఉదాహరణముగ నెన్ననగుము.

కావ్యదోషములు

ప్రాచీనాలంకారికులు కావ్యము అదోషముగ, సగుణముగ, సాలంకారముగ నుండవలెనని నిర్దేశించియున్నారు. దోష రాహిత్యము కావ్యనిర్వచనమున నవరి హార్యలక్షణముగ పలువు రెన్నియున్నారు.

త ద్విమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన

స్యా ద్వపుః సుందరమపి శ్చిత్రే తైకేన దుర్బలమ్. 1

కావ్యమున నల్పమైన దోషమును గూడ నుపేక్షింపరాదు. శరీర మెంత సుందరమైనను ఒక్కబొల్లి మచ్చచాలు ఆ అందము నంతటిని పాడుచేయుటకు, అని దండి తన కావ్యాదర్శమున నొక్కివక్కించుచున్నాడు. దోషరాహిత్యము వాంఛనీయమే. కాని అది సృష్టిలో సాధ్యము కాదు. ఈ తీవ్రవాదమును అంగీ కరించినచో సుప్రసిద్ధ మహాకావ్యములు సైతము కావ్యములు గాకపోవును. ఏ దోషమును లేనికావ్యము లోకములో లేదు. వానిలో దోషములను మరుగుపరచు మహిమ ఉండుటచేతనే ఆ కావ్యములు యుగయుగాంతరములు నిలిచియున్నవి. అయినను దోషములు ఉపేక్షింపదగినవికా వని అందరు సంగీకరింపవలసిన విషయమే.

కావ్యమునందలి దోషములు మూడు విధములు. 1. శబ్దగత దోషములు.

2. అర్థగత దోషములు. 3. రసాపకర్షక దోషములు.

విద్యానాథుడు (దోషః కావ్యాపకర్షస్య హేతుః) కావ్యాపకర్షమునకు హేతువైనది దోషమనియు, ఆ దోషములు శబ్దార్థగోచరములనియు ప్రతిపాదించెను. శబ్దార్థగతములైన దోషములు ఎన్నదగినవే. వానితోపాటు రసాపకర్షకదోషములను ముఖ్యము లని వేరుగ నుడువనక్కరలేదు. సాహిత్య దర్పణ కారుడు (రసాపకర్షకాః దోషాః) రసాపకర్షకములు దోషము లని ప్రతిపాదించెను. శబ్దదోషములకంటెను, అర్థదోషములకంటెను ముఖ్యార్థహాతి పెద్ద దోషము.

ఆలంకారికులు పలువురు దోషములను పలువిధముల వర్గీకరించిరి. సాహిత్య దర్పణకారుడు పదునాటు పద, వాక్యదోషములను పేర్కొనెను. అవి

1. దుశ్శవత్వము 2. అశ్లేలత (ఇది త్రివిధము) 3. అనుచితార్థము 4. అప్రయుక్తత 5. గ్రామ్యత 6. అప్రతీతత్వము 7. సందిగ్ధత 8. నేయార్థత 9. నిహతార్థత 10. అవాచకత 11. క్లిష్టత్వము 12. విరుద్ధమతికారిత్యము 13. అవిమృష్టవిధేయాంశత 14. నిరర్థకత 15. అసమర్థత 16. చ్యుత సంస్కారత్వము.

పై వానిలో చివరిమూడును కేవల పదదోషములు. తక్కినవి పదవాక్యోభయ దోషములు. అర్థదోషములు ఇరువదియొకటి. అవి—

1 దండి-కావ్యాదర్శములోనిది కావ్యాలంకారసంగ్రహవివరణములో ఉదాహృతము.

1. అపుష్పత్వము 2. దుస్క్రమత 3. గ్రామ్యత 4. వ్యాహతత్వము
5. అశ్లీలత 6. కష్టత్వము 7. అనవీకృతత్వము 8. నిర్హేతుత్వము 9. ప్రకాశిత
విరుద్ధత 10. సందిగ్ధత 11. పునరుక్తత 12. ప్రసిద్ధ విరుద్ధత 13. విద్యావిరుద్ధత
14. సాకాంక్షత 15. సహచర భ్రష్టత 16. ఆస్థానయుక్తత 17. అవిశేషవిశేష
త్వము 18. అనియమనియమత్వము 19. విశేషావిశేషత్వము 20. నియమాని
యమత్వము 21. నిర్ముక్తపునరుక్తత్వము

రసదోషములు పదునైదు అవి—

1. రసమును స్వశబ్దవాచ్య మొనరించుట 2. స్థాయిభావమును స్వశబ్ద
వాచ్యము సల్పుట 3. సంచారిభావమును స్వశబ్దవాచ్య మొనరించుట 4. విరోధి
రసముల కంగములగు విభావాదుల గ్రహించుట 5. అనుభావవిభావముల ఆత్మేషము
6. అనుభావవిభావకష్టకల్పనము 7. అకాండప్రధానత 8. అకాండచ్ఛేదత
9. రసదీప్తిపానాపున్యము 10. అంగరసమును పోషింపకుండుట 11. రసాంతర
వర్జన (అంగరసముకాని రసమును కీర్తించుట) 12. అంగరస విస్తారణము
13. దివ్యాదివ్య ప్రకృతి విపర్యయము 14. అర్థానౌచిత్యము 15. దేశకాలా
ద్యనౌచిత్యము'

ఇవిగాక వేరుదోషములు కనబడినచో వానిని గుర్తింపవలె నని సాహిత్య
దర్పణకారుని పౌచ్చరిక కావ్యదోషములను గూర్చి విద్యానాథుడు వేరుపట్టికల
నిచ్చెను. దోషముల పట్టిక నెవరు సమకూర్చినను, అది అసమగ్రమైన ఆకృతి
గణమే కాగలదు.

దృశ్య కావ్యములు

కావ్యములు శ్రవ్యకావ్యములు, దృశ్యకావ్యములు-అని రెండు విధములు. శ్రవ్యకావ్యములు పురాణేతిహాస ప్రబంధాదులు. దృశ్యకావ్యములు నాటకాది రూపకములు.

సంస్కృత వాఙ్మయమున రూపకసృష్టికి ఎనలేని గౌరవము గలదు. 'నాటకాంతం హి సాహిత్యమ్', 'కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్' వంటి సాహితీసూక్తు లీయర్థమునే ప్రవచించుచున్నవి. సంస్కృతకవులు శ్రవ్యకావ్యరచనలో పరిపక్వత నొందిన తరువాతనే లోకవృత్తాంత దర్శకములైన దృశ్యకావ్యములను రచించి యుందురు.

"కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్" (కావ్యములలో నాటకము రమ్యమైనది) అను సంస్కృత సూక్తి సాహితీప్రియంభావుకుల హృదయములలో నాటకమున కెట్టిస్థానమున్నదో అభివ్యక్తము చేయుచున్నది

శ్రవ్యకావ్యము వినుటకు, చదువుకొనుటకు మాత్రమే ఉపయోగపడును. దృశ్యకావ్యమున శ్రవణేంద్రియముతో పాటు నేత్రేంద్రియముగూడ రసస్నిగ్ధమై సద్యోరసప్రతీతి గల్గించును. ఇక్కడ, మానవమనస్తత్త్వములోని ధర్మ సూక్ష్మ మొకటి అనుశీలంపనగును. వినుట వేరు; చూచుట వేరు. ఒక వృత్తాంతమును వీను లార వివచింపను, గాని కనులార చూచినప్పుడు ఒక దృశ్యము సహృదయులపై చెరిగిపోనట్టి ముద్రవేయుటసహజము. అందువలననే 'కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్' అని అభిజ్ఞాన అభిప్రాయము.

పాశ్చాత్యాలంకారికులుగూడ సాహిత్యప్రక్రియలలో నాటకమునకు - ముఖ్యముగా విషాదాంత నాటకమునకు - మిక్కిలి ప్రాధాన్యమునొసంగి యున్నారు అరిష్టాటిల్ "Tragedy is nobler than romance" (విషాదాంత రూపకము కాల्పనిక కావ్యముకంటె మేల్తరము) అని ప్రవచించెను.

నాటకము సర్వకళాసమాహారము. అందు చతుర్విధాభినయములు మాత్ర మేగాక చిత్రలేఖనము, గానము, శిల్పము మున్నగు కళలును అపరివార్యములు.

సమస్తకళలకు ఆద్యప్రకృతి ఆదిమమానవుని హృదయము. ప్రాక్తన మానవుని హృదయము రసతరంగితమైనపుడు, ఆతడు ఆడుచు పాడుచు చిందులు త్రొక్కెను. ఆ ఆటవికతాండవమును విన్యాసవిశేషాత్మకమైన నృత్యము, తాళ లయాన్వితమైన నాదము, భావార్థసమన్వితమైన శబ్దము అని మువ్విధముల

ప్రస్తురింపవచ్చును. కాలపరిణామక్రమమున విన్యాసవిశేషాత్మకమైన నృత్యము 'నాట్యము', తాళలయాన్వితమైన నాదము 'గానము', భావార్థసమన్వితమైన శబ్దము 'కవిత' అను మూడు కళలుగా అభివ్యక్తమైనది. తిరిగి ఈ మహాకావ్యత్రయము యుగ యుగాంతరముల పిమ్మట నొకచో సంగమించినది నాటక కళయందే. అందుచేత "కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్" అనుట సార్థకమైనదని ఆచార్య పింగళి లక్ష్మీకాంతంగారి వివరణము.¹

నాటకము

"లోకవృత్తాంత దర్శకం నాటకమ్"-నాటకము లోక వృత్తాంతదర్శకము. ఏనాటకమైనను ఈ జగన్నాటకములో ఒక అంతర్నాటకమే. ఈ అనుభూతిని లేకమాత్రముగనైన సామాజికులు పొందగల్గినచో వారు ఆ ఉదాత్తమాత్రమైన జీవన్ముక్తులే. వారు కావ్యపరమావధియైన సద్యోపరనిర్వృత్తి అందుకొని రససాక్షాత్కారము పొందిన వారు కాగలరు.

"ఇందుగలఁడందులేడని సందేహమువలదు". విశ్వస్థ సర్వాంతర్యామి యని వేదాంతుల ప్రవచనము. నాటకకర్త అపరస్పృష్టికర్త. ఆతడు తన నాటక స్పృష్టిలో సర్వాంతర్యామిగా మన్నను "కలఁడు కలఁడనెడి వాఁడు కలఁడో లేఁడో" అనునట్లే తటస్థుడుగా నుండును.

నాటకశిల్పమున ఉత్తమపాత్రచిత్రణము, సజీవపాత్రచిత్రణము ఉండవచ్చును. హృదయంగమమైన సంభాషణప్రాధి యుండవచ్చును. చతుర్విధాభినయ విశిష్టమైన సన్నివేశకల్పనము ఉండవచ్చును. కాని, అంతమాత్రమున అది నాటకము కాజాలదు. నిజమైన నాటకము జగన్నాటకమునకు ప్రతిబింబము కావలెను.

ప్రాచీన నాటకశిల్పమును ప్రస్తురించినచో నాంది-ప్రస్తావన-అంకములు-అర్థోపశేషములు-భరతవాక్యము-పంచసంధులు మున్నగు కొన్ని ప్రధానాంగములను పృథక్ పృథక్ వివరింపవచ్చును. అవి నాట్యశరీరమునకు అవయవములు మాత్రమే. నాటకమునకు ఆత్మ లోకోత్తరమైన-బ్రహ్మానంద సదృశమైన రసమను భరతముని ప్రవచనము చిరస్మరణీయము.

నాంది

నాటకప్రయోగారంభమున యవనికాంతరమున రంగవిహ్వోపశాంతి కై నటినటులు సల్పు మంగళాచరణము పూర్వరంగము. ఈ పూజాంతమున పూర్వ రంగప్రవర్తకుడైన సూత్రధారుడు పఠించు ఆశీర్వాదస్మియారూపమగు శ్లోకమునకు నాంది శ్లోకమనిపేరు. సంతోషార్థము నిచ్చు 'నంద్' ధాతువు నుండి నాంది అనుమాట నిష్పన్నమైనది. నాందియనగా సంతోషప్రదమైనది. అటు నటి నటులను, నాటక కర్తను, ఇటు సామాజికులను సంతోషింపజేయునది గావున

¹ గౌతమవ్యాసముని - ఆంధ్రనాటక పరిషత్తు - అధ్యక్షవన్యాసము.

నాందియని కొందరు అర్థము చెప్పుచున్నారు. “దేవతలను సంహోష పెట్టునదిగావున నాంది” యని యొక మతము. జగద్ధితమైన కార్యము దేవతలకు ప్రీతిఘటించునని ప్రాచీనులనమ్మకము. వినోదమును, విశ్రాంతిని కాఁజేయించి నిత్యజీవితముతో మిక్కిలి పరిశ్రాంతులై డస్సి, రోసియున్న సామాజికులకు నాటకకళ ఆనందామృతమును పంచిపెట్టగలదు. నాటకారంభము నాంది. నందిశ్వరుని పేరుమీద వెలిసినది గావున నాందియని కొందరు. ప్రతిదివసాంతమున ఆదిమనటుడైన నటరాజు నిరాలంబ మైన ఆకాశరంగమున కేళీతాండవతోలుడై వర్తించునని భారతీయ కవి సమయము. ఆ లీలాతాండవతోలునకు తన పీఠము రంగముగా నిలిపినది నందిశ్వరుడు. అందుచే ప్రాతః స్మరణీయుడైన నందిశ్వరుని పేరుమీద నాంది వెలిసినదని కొందరు ప్రవచించుచున్నారు.

ఆలంకారికజగత్తులో “నాంది” యన కావ్యార్థసూచనము. ఈ కావ్యార్థ సూచన సల్పువాడు సూత్రధారుడు. సూత్రధారుడనగా సూత్రమును ధరించు వాడు. సూత్రమనగా కావ్యార్థసూచన సల్పుట యని అర్థము. నాంది అశీర్వాదమస్మి-యారూపమున ఉండవలెనని ఆలంకారికనిర్దేశముగదా! ఇక అందు కావ్యార్థసూచన యెట్లు పొసగును? అను సందేహము రావచ్చును. దానికి “అర్థతశ్శబ్దతో వాపి మనాక్ కావ్యార్థసూచనమ్” (అర్థముచేగాని శబ్దముచేగాని కావ్యార్థసూచన రేఖామాత్రముగ ధ్వనించిన చాలును.) అని ప్రతాపరుద్రీయమున నున్న వాక్యమే సమాధానము. ఉదాహరణమునకు భాసుని స్వప్నవాసవ దత్తలోని నాందిని చూడదగును.

ఉదయనపేందు సవర్ణా వాసవదత్తబలౌ బలస్య స్వామ్
వ్యావతీర్ణపూర్ణైః పసంతకప్రౌ ఖటౌ పాతమ్.

ఇది బలరాముని గూర్చిన ప్రార్థనయైనను ఇందు నాటకమునందలి ఉదయన వాసవ దత్తా పద్మావతీ వసంతకప్రాత్రలు శబ్దతః సూచితములు.

పూర్వరంగ పవర్తకుడైన సూత్రధారుడు నాందీశ్లోకమును పఠించి నిష్క్రమించిన పిమ్మట, ఆకారరేఖాగుణ విశేషములం దతనినే పోలు మరియొక సూత్రధారుడు ఉత్తరరంగప్రవర్తకుడు ప్రవేశించి ప్రస్తావనాధికమును నడపును.

సూత్రధారి

‘సూత్రధారి’కి నాటకకళలో గల విశిష్టత ఎన్నదగినది. వేదాంతులు విశ్వ శిల్పిని జగన్నాటకసూత్రధారిగ నుల్లేఖించిరి. నాటకకళలో సూత్రధారి అపర సృష్టికర్త.

ప్రాచీనాలంకారికులు సూత్రధారి లక్షణములను వివరించిరి. ఆతడు కవి, చందశాస్త్ర పారంగతుడు, నటుడు, నాట్యవిద్యాకుశలుడు, పౌరేషణవిచక్షణుడు, పండితోత్తముడు, సకల విద్యాపారంగతుడు. ఒక్కముక్కలో చెప్ప

వలెననిన 'సర్వజ్ఞాడు' - అయి యుండవలెను.

ప్రస్తావన

ఉత్తరరంగ ప్రవర్తకుడైన సూత్రధారి నటితోగాని, పారిపార్శ్వకునితోగాని కలిసి రంగమున ప్రవేశించి చిత్రోక్తులతో తాము అనాడు ప్రదర్శింపబోవు నాటకమును గూర్చి, కవిగూర్చి, సామాజికులను గూర్చి వివరించును. ఇదియే ప్రస్తావన. ఇందు కవి గోత్రనామాది కథనము, ప్రరోచనము (ఉచ్ఛ్మళీకరణము) ఋతువర్ణనము, పాత్రప్రవేశసూచన అను అంగములుండును.

ఉదాహరణమునకు శ్రీహర్షుని రక్షావళిలోని ప్రస్తావన (ప్రరోచన) చూడరగును.

'శ్రీహర్షో విపుణః కవిః పరిషద ప్యేషా గుణగ్రాహణీ
రోకే హరి చ వత్సరాజచరితం నాట్యే చ దక్ష వయమ్
వస్త్రీకైక మపిహ వాంఛితపరిప్రాప్తేః పదం కిం పునః
మద్యాగ్యోపవయా దయమ్ సముదితః సర్వో గుణానాం గణః'

శ్రీహర్షడా, నిపుణుడైన మహాకవి! పారిషదులా, గుణగ్రహణ పారిణులు! ఇతివృత్తమా, మనోజ్ఞ మైన వత్సరాజచరిత్రము! నాట్యమున మేము దతులము! ఈ మూడింటిలో ఏ యొకటి సమకూడినను నాటకము రక్తికట్ట వచ్చును. ఇప్పుడు అన్నియు నాభ్యావళమున సమకూడినవి. ఇక చెప్పవేల?

ప్రస్తావన మధ్యలో ఋతువర్ణనముండును. నాటకము నందలి ప్రధానరస మైన వీరమునకుగాని శృంగారమునకుగాని నవ్వునట్టి ఋతువునుగూర్చి గానమును చేయవలెను. శృంగార రసానుగుణముగ వసంతఋతువును, వీరరసానుగుణముగ శరదృతువును వర్ణనముసలుపుట కద్దు. ఈ ఋతువర్ణనము సామాజికులను కావ్యేతివృత్తమునకు ఉచ్ఛ్మళులను చేయుటకు ఉద్దేశింపబడినది.

ప్రస్తావనలోని చివరియంశము ప్రభుమాంకనుండు ప్రవ్రథమమున ప్రవేశింపబోవు పాత్రను పరిచయము చేయుట. ఈ పాత్రప్రవేశ సూచనలో ఉద్ఘాత్యకము, అవలిగితము, ప్రయోగాతిశయము, ప్రవర్తకము, కథోద్ఘాతము అనేది ఐదు పద్ధతులు గలవు.

అభిజ్ఞానశాకుంతలమున 'ప్రయోగాతిశయము' కలదు. ప్రయోగాతిశయమనగా ప్రవేశింపబోవు పాత్రను ప్రత్యక్షముగ సూచించుట. శాకుంతల ప్రస్తావనలో నటి ఋతుగానము చేయుచుండగా సూత్రధారి—

తవాస్మి గీతరాగేణ హరితా ప్రకటం హృతః
ఏష రాజేవ దుష్యంతః సారంగేజాతిరంహసా. 1

1 శాకుంతల-అభిజ్ఞానశాకుంతలం-ప్రస్తావన.

“నీ గీతరాగమున లేడిచే ఆకృష్యమాణుడైన ఈ దుష్యంతునివలె అవహృత చిత్తుడనైనాను.”

నవీనులలో తిరుపతివేంకటేశ్వరకవులు వ్రాసిన పాండవజనననాటకమున ‘కథోద్ఘాతము’ హృదయంగమముగ నిర్వర్తింపబడినది. ప్రస్తావనలో సూత్రధారి—

క॥ పారాశర్యముపింద్రుడు

భారతమును వ్రాసె; తెలుగు పరచిరి కవితా

స్వారాజు లొక్క మువ్వరు

వీరిరువురు నాటకముగ వెలయిం. ని రిలన్²

అని చదువునప్పుడు, ‘ఎవడురా పుట్టని విడ్డలకు పేరు పెట్టుచున్నాడు?’ అనుచు తెరలోపలినుండి పరాశర మహర్షి ప్రవేశించుటతో ప్రథమాంక మారంభించును.

అంకము

నాటకమందలి ఇతివృత్తము దృశ్యమనియు, సూచ్యమనియు రెండువిధములు. అందు దృశ్యభాగము అంకములుగా, సూచ్యభాగము అర్థోపక్షేపకములుగా విడివడును. అంకలక్షణము—

ఏకైక దివసం వృత్తమ్ ఏకనేత్రప్రయోజనం

బహుపాత్ర ప్రవేశార్హం అంక మాసన్ననాయకమ్.

వివిధాలంకారికులు చెప్పిన అంకలక్షణము లి నీక్రింది విధముగా క్రోడీకరింపనగును—

(1) అంకము బహుపాత్ర ప్రవేశార్హమై యుండవలెను. (2) ఏకనాయకాశ్రయమై యుండవలెను (3) అంకమునందలి కథ మధురోదాత్త రసభావ నిరంతరమై యుండవలెను. (4) అంకమునందు జరిగెడికథ ఏకైకదివసప్రవృత్తము అనగా ఒకరోజులోపలనే జరిగినరై యుండవలెను (5) అంకమునందు కథ వీజానుగుణముగా విందువ్యాప్తిపురస్కృతమై, నీటిమీది తెలబిందువువలె విస్తరింపవలెను. (6) అంకమునందు దూరప్రయాణము, వధ, రాజ్యదేశాది విప్లవము, యుద్ధము; అనుచితములైన భోజనానులేపన వస్త్రధారణ శయనాలింగన చుంబనాదులు ప్రదర్శింపరాదు.

అర్థోపక్షేపకములు

నాటకములో అంకములు ఏడు నుండి పదివరకు నుండును. ప్రత్యంశము

²తిరుపతి వేంకటేశ్వర కవులు-పాండవజనన నాటకము-ప్రస్తావన

నందును ఒకదినములో జరిగిన కథయే యుండును. అనగా నాటక కథయంతయు పది దినములు దాటరాదని అర్థముకాదు, అంకములందు ప్రదర్శించుటకు వీలు కానట్టి కథాభాగమునంతయు, ఎన్నో వత్సరాలలో జరిగిన సంగతులై నప్పటికి అర్థోపక్షేపకములతో సూచింపనగును. అంకములో ప్రదర్శించుటకు వీలుగాని యుద్ధాదులు అంకములో సూచ్యములు కావచ్చును.

అర్థోపక్షేపకములు—విష్కంభము, ప్రవేశకము, చూళిక, అంకాస్యము, అంకావతారము అని ఐదు విధములు.

సంస్కృతనాటకములలో సంస్కృతమున మాటాడు పాత్రలు ఉత్తమ మధ్యమ పాత్రలు. ప్రాకృతమున మాటాడు పాత్రలు నీచపాత్రలు. ఇందు ఉత్తమ నీచత్వములు భాషాసంబంధములుగాని పాత్రచిత్తవృత్తినిరూపకములు గావని మరువరాదు.

విష్కంభమునకు, ప్రవేశకమునకు ఈర్వభేదము గలదు. ప్రవేశకము నీచపాత్ర ప్రయోజితము, రెండంకముల మధ్యనే వచ్చును. ఇందు ప్రాకృతమున రెండు పాత్రలు ప్రవేశించి వృత్తవర్తివ్యమాణ కథాంశములను సామాజికులకు సూచించి నిష్క్రమించెదరు. విష్కంభము, ఏ అంకమునకు ముందైన ఉండ వచ్చును. అనగా ప్రథమాంకము ముందుండనగును. విష్కంభముతో నారంభించు నాటకములున్నవి. విష్కంభము నందలి పాత్రలు మధ్యమపాత్రలైనచో నది శుద్ధవిష్కంభము నీచ మధ్యమ పాత్రలు రెండును ప్రయుక్తములైనచో అది మిశ్రవిష్కంభము.

అంకాస్యము, అంకావతారము అంకముల చివరనుండును. ఆ అర్థోపక్షేప కము లందలి పాత్రలు తరువాతి అంకమున నున్నచో నది అంకావతారము.

చూళిక యనగా ఆకాశభాషణము. వృత్తవర్తివ్యమాణ కథాంశమును సామాజికులకు తెలుపుటకు సాధనము. పాండవవిజయ మందలి చూళిక ఉదాహరణముగ స్వీకరింపనగును. కురుక్షేత్రసంగ్రామము ముగిసినది. కౌరవులలో మిగిలి నది ఒక్క దుర్యోధనుడు మాత్రమే. భారతీయసంప్రదాయము ననుసరించి యుద్ధము రంగమున ప్రదర్శించుటకు వీలులేదు. అందుచేత చూళిక ప్రయుక్తము.

❖ ఆరని లోతు నీటికొల నక్కట పూచినతమ్మికిన్ విడి

ప్రేరణ రాలిపోయినవి రేకులు తొంబదితొమ్మిదింక నా

నీరజ మందుఁ దా మిగులనే యొకరే పలుకుండెడో! అలం

కారము లొనె యాకొలనుగాని పరోజము—వి భూమికిన్ ¹

అది ఆరని నీటికొలను. అందు శతపత్రమైన పద్మము విరబూచినది. కాని విడిప్రేరణచే ఆ నీరజమున తొంబదితొమ్మిది రేకులు రాలిపోయినవి. ఒకేఒక రేకు మిగులునా? మిగిలినచో ఆ పూవుగాని ఆకొలనుగాని భూమికి అలంకార

¹ తిరుపతివేంకటేశ్వరకవులు - పాండవోద్యోగనాటకము

మగునా?

ఈవద్యము వినిన సామాజికులకు కారవంశమునకు పట్టిన దుర్గతి వెంటనే తాసింతును. దుర్యోధనుడు ఒక్కడే మిగిలినాడనియు అతనికి మృత్యువాసన్న మైనదనియును స్ఫురించును.

నాటకాంతమున అద్భుత రసము ఉండవలెను.

భరతవాక్యము

నాటకము భరతవాక్యముతో ముగియును. భరతవాక్యము విశ్వకళ్యాణో దర్శకమైనది. 'సర్వేజ్ఞాః సుఖినోభవంతు' అను భారతీయసంస్కృతినే ప్రతి భరత వాక్యము ప్రతిఫలించును.

వంచ సంధులు

నాటకమునందలి ఇతివృత్తమును ప్రాచీనాలంకారికులు బీజము, విందువు, పతాక, ప్రకరి, కార్యము, అను అయిదు అర్థప్రకృతులుగా విభాగించిరి. బీజమనగా కథాబీజము. అబీజము నీటిమీది తెల్లబిందువువలె వ్యాపించుట విందువు. కథలో మధ్యకలిసి అంతమువలకు నుండునది పతాక. మధ్యలో వచ్చిపోవు అవాంతరగాథ (రామాయణములో శబరికథ వంటిది) ప్రకరి.

కథా సంవిధానమున ఐదు కార్యావస్థలు గలవు. అవి ఆరంభము, యత్నము, ప్రాప్త్యాశ, నియతాప్తి, ఫలాగమము.

వై ఐదు అర్థప్రకృతులును, కార్యావస్థలై డింటితో క్రమముగా కలియుట వలన వంచ సంధులేర్పడును. వంచ సంధులు క్రమముగా (1) ముఖ సంధి, (2) ప్రతి ముఖ సంధి, (3) గర్భసంధి, (4) అవమర్శ సంధి, (5) నిర్వహణ సంధి.

ఏనాటకమునందైనను, వంచ సంధులను మనము ఊహించుకొనవలసినదే. వానిని దిక్పాత్రముగ నిర్దేశింపనగును. అయినను శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతంగా రన్నట్లు "సంధులు చెడిన నాటకము కీళ్లు సడలినబొమ్మ".

ప్రకరణము

ఈ రూపకమున పది అంకములుండును. శృంగారరసప్రధానము, పస్త్రపు ఉత్పాద్యముగాని, ప్రఖ్యాతముగాని కావచ్చును. నాయకుడు ధీర శాంతుడై యుండవలెను. నాయిక కులుకగాని, వేశ్యగాని కావచ్చును. మాలతీమార్ధము, తరంగదత్తము, మృచ్ఛకటికము సుప్రసిద్ధప్రకరణములు.

భాణము

ఇందు ఇతివృత్తము ఉత్పాద్యము. ఇది ఏకపాత్రాశయము. ఆ ఏకపాత్ర

సమర్థుడు, విద్యావంతుడునై ఆకాశభాషితమున ఇతివృత్తమును నడుపును. ఇందు ముఖ, నిర్వహణసంఘలుండును. గేయాది దశలాస్యాంగములుండును. శృంగార వీరరసములు సూచింపదగును.

ప్రహసనము

ప్రహసనము హాస్యరసప్రధానమైనది. వస్త్రవంక సంధి తదంగ లాస్యాంగముల విషయమున నిది భాణసమము, ఇది శుద్ధము, వికృతము, సంకీర్ణము అని మూడు విధములు. ఈ భేదములు పాత్రలను బట్టి యేర్పడినవే.

దీపము

ఇందు ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతమై యుండవలెను. దేవ, కిన్నర, గంధర్వ, యక్ష, రాక్షస, భుజగ, భూత, ప్రేత, పిశాచాదులగు పదునాల్గు ధీరోద్ధత నాయకులుండవలెను. అవమర్శసంధిగాక మిగిలిన నాలుగు సంధులు, నాలుగంకములు ఉండును. ప్రధానరసము రౌద్రము. అంగరసములుగ మిగిలిన రసములు—హాస్య శృంగారములు తప్ప— ఉండవచ్చును. ఇందు ఇంద్రజాల మహేంద్రజాలాదులు, క్రోధము, అద్భుతము మున్నగు చేష్టలు వర్ణింపదగును.

వ్యాయోగము

ఇది ఏకాంకిక. బహుపాత్రప్రయోజ్యము. ప్రఖ్యాత వస్తుకము. నాయకులు ధీరోద్ధతులు పలువురుండురు. గర్భావమర్శములుగాక మిగిలిన మూడు సంధులుండును. స్త్రీనిమిత్తముకాని యుద్ధము, వర్ణన ఉండవలెను.

నమవకారము

ఇందు ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము; మూడంకములుండనగును; ప్రధానరసము వీరము; కపటము, శృంగారము, ఉపద్రవము ప్రత్యంకమున నుండవలెను. అవమర్శ సంధిగాక మిగిలిన సంధి చతుష్టయముండును. తిరిగడియల కాలములో ప్రవృత్తమైన ఇతివృత్తము ఉండవలెను.

వీధి

ఇతివృత్తము కల్పితము. ఏకాంకిక. ముఖనిర్వహణసంఘ లుండును. ఒకటి కాని రెండుకాని పాత్రలుండును. తెలుగులో క్రీడాభిరామము 'వీధి'కి ఉదాహరణము. అంగరసము శృంగారము. నవరస సంఖ్యితముగా నుండును.

అంకము

దీనికి ఉచ్ఛృష్టికాంక్ష అని నామాంతరము. ఇందు ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము. ప్రాకృతపురుషులు నాయకులు. ప్రధానరసము కరుణము. ఇది సంధి

వృత్తాదులందు భాణతుల్యము.

ఈహామృగము

ఇందలి వస్తువు ప్రఖ్యాత-కల్పిత-మిశ్రము. అంకములు నాలుగు. గర్భావ మర్శములుగాక మిగిలిన మూడు సంధులుండవచ్చును. ధీరోద్ధతులైన నరదివ్యు లలో ఒకడు నాయకుడుగ, మరియొకడు ప్రతినాయకుడుగ నుండవచ్చును. దివ్యస్త్రీబలాత్కారము గర్భితగాథ గాదగును. మృగమువలె, అలభ్యయగు నాయిక రూపకమునకు కేంద్రము గావున ఈ రూపకమునకు ఈహామృగమను పేరు వచ్చినది.

ఉపరూపకములు

దశరూపకములుగాక సంస్కృతవాఙ్మయమున ఎన్నియో ఉపరూపకము లున్నట్లు ఆలంకారికగ్రంథముల వలన తెలియనగును¹. అందు కొన్నిటిని పేర్కొన దగును.

(1) నాటిక (2) తోటకము (3) గోష్ఠి (4) సట్టకము (5) నాట్యరాసకము (6) ప్రస్థానకము (7) ఉల్లాసము (8) కావ్యము (9) ప్రేమఖణము (10) రాసకము (11) సంలాపకము (12) శ్రీగదితము (13) శిల్పకము (14) విలాసిక (15) దుర్మల్లిక (16) ప్రకరణి (17) హాస్తిసకము (18) భాణిక (19) హాసిక (20) వ్యాయోగిని (21) డిమిక (22) కలోత్సాహవతి (23) చిత్ర (24) జగుప్సిత (25) చిత్ర కా(తా)ల (26) డోంబిక (27) పిదగము (28) రామా (మ)క్రీడము (29) రాగ కావ్యము (30) నృత్యపారము (31) భాణము (32) పారిజాతకము (33) నర్తనకము (34) ప్రేరణము (35) కల్పవల్లి (36) మల్లిక.

¹ నాట్యశాస్త్రము- గుప్తభావప్రకాశిక-దా పోదంగి శ్రీరామ అప్పారావు

రస సిద్ధాంతము

విశ్వసాహితీజగత్తులో భారతీయులు కావ్యమీమాంసకు ప్రసాదించిన విశిష్టవివేచన రససిద్ధాంతము.

రసము-నహృదయుడు

రససిద్ధాంతమునకు భారతీయ సంస్కృతికి అవినాశావసంబంధముగలదు లలిత కళానుభూతినిసమగ్రముగ ప్రస్తరించి, వివరించిన విశిష్ట రససిద్ధాంతమునకుదక్కినది ఈ సిద్ధాంతము ప్రపంచమునందలి విద్వాంసులను పలువుర నాకర్షించినది రసమును గూర్చి ప్రాచీనభారతీయాలంకారికులు పలువురు సాంగోపాంగముగ చర్చించి వివిధవాదములను లేవదీసినారు. ఆలంకారికులలో భేదాభిప్రాయములును ప్రాయీకముగ పొడపూపినవి. సంస్కృతాలంకారిక ప్రపంచమున రసప్రకరణము మిక్కిలి గహనమైనదయ్యి హృదయంగమమై జిజ్ఞాసువుల నుట్టుత లూగించును.

రససిద్ధాంతప్రవక్త భరతముని. భరతుడు రసప్రవక్తగ నందికేశ్వరుని పేర్కొనెను. రసశబ్దము వేదవేదాంగ ప్రయుక్తమైనదే. రసో వై సః—అతడు రసస్వరూపుడు-అనునది వేదకాలమునాటి సూక్తి.

రసానందము బ్రహ్మానందసహోదరము; లోకోత్తరచమత్కారభాజనము; విగళితవేద్యాంతరము; అనిర్వచనీయము; వాచామగోచరము-అని పెక్కుభంగుల ఆలంకారికులు వివరించినారు.

శౌకికసంతోషము వేటు; ఆనందము వేటు. మానుషసంతోషానుభూతి కంటె ఎన్నిలక్షలరెట్లో ఆనందానుభూతి గొప్పదని ఆలంకారిక ప్రవచనము.

తైత్తిరీయోపనిషత్తునందలి ఆనందవల్లిలో ఆనందమీమాంస గలదు. మానుషానందమనగా యువకుడు, సాధువు, ద్రధిష్ఠుడు, బలిష్ఠుడైన మహారాజుభవించు ఆనందము. బ్రహ్మానందమనగా ఆనందవల్లి గణితము ప్రకారము—

100 మానుషానందములు	=	ఒకమనుష్యగంధర్వానందము
100 మనుష్యగంధర్వానందములు	=	ఒక దేవగంధర్వానందము
100 దేవగంధర్వానందములు	=	ఒకపితృదేవతానందము
100 పితృదేవతానందములు	=	ఒక ఆజానదేవతానందము

100 ఆజానదేవతానందములు	=	ఒక కర్మదేవతానందము
100 కర్మదేవతానందములు	=	ఒక దేవానందము
100 దేవానందములు	=	ఒక ఇంద్రానందము
100 ఇంద్రానందములు	=	ఒక బృహస్పత్యానందము
100 బృహస్పత్యానందములు	=	ఒక ప్రజాపత్యానందము
100 ప్రజాపత్యానందములు	=	ఒక బ్రహ్మానందము

వైగణితమును బట్టి 100000000000000000000 మానుషానందములు
 (ఒక లక్షకోటి కోట్ల మానుషానందములు) = ఒక బ్రహ్మానందము.

ద్వంద్వ బద్ధమైన ప్రాణికోటిని, వికారమయమైన జీవితమును, అవ్యవస్థితమైన సృష్టిని అనుశీలించి, ఆ అనేకత్వముతో అంతర్వాహినియైన ఏకత్వమును సాక్షాత్కరింపజేసికొని 'జగత్తుమిథ్య, బ్రహ్మ సత్యము' అను అనుభూతిని పొందగలిగిన యోగీశ్వరుడు మాత్రమే ఆ బ్రహ్మానందమును పొందగలడు. రసానందము ఆలంకారిక ప్రవచనము ప్రకారము బ్రహ్మానందసహోదరము. అందుచేతనే "నాన్యషిః కురుతే కావ్యమ్" అని ప్రాచీనభారతీయాలంకారికుల మతము 'అపారే కావ్యంసాపారే కవిరేవ ప్రజాపతిః'. 'ఆనందో బ్రహ్మ' అను ఉపనిషదుక్తి ఇటు అనుసంధేయము.

'A thing of Beauty is a joy forever'. సుందరవస్తు సందర్శనము సంతకానందసంధాయక మనిన అంగ్లకవి కీట్స్ వచనము **తె తీరియోపనిషత్తు లోని అనందవల్లికి సుదూర్వ పరిధ్యని.**

రససిద్ధాంతమునకు సూత్రప్రాయమైన సారాంశసంగ్రహము—కాళిదాసు
శ్లోకము కీట్సుకవి అభిభాషణమునే కాక, రససిద్ధాంతవ్యాదయమును వ్యాద
యంగమముగ సభివ్యక్త మొనరించుచున్నది. దుష్ప్రతుడు రాణి హంసవదిక
పాడిన పాటను వినుచున్నాడు —

అభినవమధురీయస్తవం
తథా పరిచుంభ్య చూతమంజరీమ్
కమలవసతిమాత్రవిర్భుతో
మధుకర విస్మృతోఽస్మేనాం కథమ్ ²

“క్రాంగ్రోత్తతేనెలను ఆరగించుటకు మరగినట్టి ఓ ముమ్మైద కుమారుడా! నీవు అవిధముగా చూతమంజరిని చూపించి ఇప్పుడు కమలమందు అధిపసించి వెనుకటి చూతమంజరిని ఎట్టువిస్మరించితివి?”

¹ మహాకవి కీట్స్ “ఎండమియాన్” తొలివం క్రి

² అధిష్ఠానకాకుంఠలము-అం-5; కో-1.

ఈ పాట విన్న దుస్యంతుడు పొందిన అనుభూతి ఎట్టిది ?

'రమ్యాణి వీక్ష్య మదిరాంశ్చ నిశమ్య శబ్దాన్'
పర్యుత్సుకోఽపతి యత్ సుఖితోఽపి జంతుః
త చ్చేకసా స్మరతి నూన మబోధహ్వర్షమ్
భావస్థిరాణి జననాంతర సౌహృదాని'

'రమ్యాణి వీక్ష్య' అను పై శ్లోక మందలి ఏకదేశమునదే కీర్తనకవి ప్రవచించిన సుందరవస్తుచందర్శనము సంతతానందసంధాయకమను (A thing of Beauty is a joy forever) సూక్తి గళార్థము. కాళిదాసుశ్లోకము రససిద్ధాంతము వతిఫలించిన మాణిక్యమకుటము.

"సుందరరూపములను చూచినప్పుడును, మధురశబ్దములను విన్నప్పుడును సుఖముగా నున్న ప్రాణి కూడ పర్యుత్సుకత్వమును పొందుట సహజము. మనస్సులో సుస్థిరములైన జననాంతరసౌహృదములను అతడు అనుకొనకుండ స్మరించుటయే దానికి కారణము

పై శ్లోకములోని ముఖ్యాంశములను వింగడింపనగును—

1. సౌందర్యచందర్శనము ఒక అపూర్వానుభూతిని గల్పించును.
2. అట్లే మధుర్యశ్రవణమును అట్టి అనుభూతిని గల్పించును.
3. ఆ అనుభూతి పర్యుత్సుకత.
4. సంతోషముతోనన్న ప్రాణికి కూడ ఆ పర్యుత్సుకత కలుగును.
5. భావస్థిరములైన జననాంతరసౌహృదములను ఆప్రాణి అక్షణమున స్మరించుటయే దానికి హేతువు.

పై భావము నేటి మన స్తత్త్వశాస్త్రజ్ఞులు ప్రవచించుచున్నను వైచైతన్యము (sub-conscious) తో సంబంధించుచున్నది అంతేకాక జననాంతరసౌహృదములు అనుటలో ఆ అనుభూతిలో పై కుబుకునవి పూర్వజన్మవాసనలు. 'పునర్జన్మ'—ప్రాచీన భారతీయసంస్కృతికి అపరిహార్యమైన విశ్వాసమగుట ఎన్నదగినది. కాళిదాసు ప్రవచించిన అనుభూతి ఆలంకారికుల రససిద్ధాంతముతో హృదయంగమముగ సంగమించుచున్నది.

పెల్లికవి "our sweetest songs are those which tell us of saddest thoughts" —మన విషాదతరంగితములైన భావములు మధురాతిమధురములైన గేయములుగా పరిధవిల్లునని ప్రవచించెను. 'పర్యుత్సుకో భవతి యత్సుఖితోఽపి జంతుః' అన్న కాళిదాసు వాక్యము పెల్లికవి భావముతో సంబంధించినదే. ఆనందము సుఖదుఃఖాతీతమైనదని భారతీయుల మతము. ఈ రసానందమెట్లు

¹ అదిక్ష్వానశాకుంతలము—అం-5; శ్లో-2.

కలుగును?

లిలితకళానుభూతివేళ, సహృదయుని మనస్సులో లోలోపల నణగియున్న భావము ధరించు విశ్వరూపప్రదర్శనమే రసము. అనగా అన్నిరసములు అందరిలో నుండకపోవచ్చు. ఆ భావము, వాసనారూపమున నిదాణముగా సహృదయునిలో నుండును. అది పూర్వజన్మసంస్కారము కావచ్చును. కొందరకు వీరరసాభినివేశము మెండు. మాటవరుసకు ఒక చమత్కారగాథ ఉదాహరింపవగును. ఆనాడు బొబ్బిలియుద్ధనాటక ప్రదర్శనము ఒక ప్రేక్షకుడు¹ మహోత్సాహముతో రెపరెపలాడుచున్నాడు. ప్రక్కవాడెంత వారించినను, ఆ సహృదయుడు కూర్చుండక “పూనకము” నెక్కించుకొనుచున్నాడు. “ఏమయ్యా! నీకా వీరుల పూనకమెత్తినట్లున్నదే! నీకెందుకు మధ్య ఈ వీరాంగమని” నివారించబూని నాడు ప్రక్కవాడు. ఆ సహృదయుడు “నేను పూర్వజన్మమున బొబ్బిలి వీరులలో ఒకడను. నేను కత్తిధరించి, గుఱ్ఱమునెక్కి ధీరోద్ధతుడనై యుద్ధము చేసినాడ”నని పల్కినాడు “ఒహో—అయితే పూర్వజన్మములో నేనెవరినని సీతీహ. నాకే ఆవేశమును కలుగుటలేదే” అన్నాడట ప్రక్కవాడు సహృదయుని సమ్యక్సమాధానము చూడుడు— “సీవు నాగుఱ్ఱపు కల్లములు పట్టి మాలీసుచేసిన మనుష్యుడవు కాబోలు”. పరిహాసవిజల్పితమైన ఈ సమాధానములో పరమార్థము లేక పోలేదు జన్మజన్మాంతరములలో వాసనారూపముగనైన వీరరసాభినివేశము లేనిచో ఈనాడు సహృదయునకు వీరరసప్రతీతి గలుగదని ప్రాచీనాలంకారికుల మతము రససిద్ధాంతమునకు సహృదయుడే పునాది. యథార్థమునకు కావ్యమీమాంసకును పునాది సహృదయుడే!

యేషాం కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశాత్

విశదీభూతే మనోమతురే

✓ వర్ణనీయతన్మయ్యాఽపనయోగ్యతా

తే స్వహృదయసంవాదభావః సహృదయా²

వివిధకావ్యములను పరిశీలించుటచే, తనమనస్సును తళతళలాడుచున్న అర్థమువలెచేసికొని, కావ్యమునందలి వస్తువుతో తాదాత్మ్యమును బొందగలిగి కవి హృదయముతో శ్రుతిగల్గుకొనగల్గువాడే సహృదయుడు. సహృదయుని హృదయము స్వచ్ఛమై తళతళలాడుచున్న అర్థమైనచో అందు కవిహృదయము

¹ అలంకారికులు నేటి ప్రేక్షకశబ్దమునకు బదులు సామాజికశబ్దమును వాడియున్నారు. ఆనాటివారు, చూచుటకుమాత్రమేకాక వినుటకు వినోదముతోపాటు విజ్ఞాన సముపార్జనకు నాటకప్రసక్త్యమునకుఁబోయెడివారు నేటివారు తామువినదు, ప్రక్కవారినిగూడ విసనీయరు, గావున ప్రేక్షకశబ్దమే సముచితమని చమత్కరింపవచ్చును.

² అభినవగు పురు.

ప్రస్ఫుటముగ ప్రతిఫలించును.

రంధ్రాన్వేషణపరాయణులు (తప్పులనే వెదకువారు.) కావ్యవిమర్శకు పూనుకొనుట శోచనీయమని ఆలంకారికుల మతము. **Never judge a work of art by its defects**— తప్పులను మాత్రమే ఎంచుచు కళానుశీలనము సలుప వద్దని ఆంగ్లమున నొక పౌచ్చరిక కలదు. **You find poetry nowhere unless you have poetry in you**—కవిత్వకై ప్రపంచమునంతయు అన్వేషింపనేల? నీలో కవిత్వ లేనిచో జగత్తులోనే లేదు—అన్న ఆంగ్లవాక్యము మిక్కిలి అర్థవంతము.

రసము యన్నిష్ఠము?

రసమునుగూర్చి, భారతీయాలంకారికులు బహుళచర్చలు నెరపినారు. వివిధమతములు విలసిల్లినవి. భట్టలోల్లటుడు రసము నాయికానాయకాభిప్రాయమున ప్రతిపాదించెను. శ్రీ శంకుమతమున రసము అనుకర్తృనిష్ఠము. ఉదాహరణకు భట్టలోల్లటుని మతమున రసము అభిజ్ఞానశాకుంతలమున శకుంతలాదుష్ఠ్యంత నిష్ఠము. కాని భట్టనాయకుడు రసము సామాజికనిష్ఠ మని నిరూపించెను.

రసము నాయికానాయకనిష్ఠమైనచో — సహృదయుల నెట్లు కావ్యము రంజింపజేయగలదో సుస్పష్టముకాదు.

రసము పటనిష్ఠమైనచో నృసింహపాత్రధారి హిరణ్యకశిపుని రంగస్థలమున వాస్తవముగ చంపనగును.

రసము సామాజికనిష్ఠమగుట చేతనే కావ్యము చిరస్థాయిగ నిల్చి సహృదయుల నానందతన్మయత్వమున ముంచుచున్నది. ఈ మతమే ఆలంకారికులు అధిక సంఖ్యాకులు ఆమోదించినది.

రససంఖ్య

అనంతా వై రసాః— రసములు అనంతములు. యథార్థమునకు ప్రతి భావమును రసమే. ప్రతిరసమును ప్రాథమికదశలో భావమే. వీజము అంకురమై ఆకుతోడిగి మారాకువేసి చెమ్మలతో, కొమ్మలతో మహావృక్షమగు పగిది వీజ ప్రాయమైన భావము రసముగా పరిణతి చెందును.

న భావహీనోఽస్తి రసో న భావో రసవర్జితః
పరస్పరకృతాసిద్ధి స్తయోరభినయే భవేత్¹

భావహీనమగు రసముగాని, రసవర్జితమైన భావముగాని లేదు. అయినను అన్నిభావములకు నిల్చదొక్కుకొని స్థాయిభావములయి రసముగ పరిణమించు శక్తి యుం

¹ డాక్టర్ పోంకి శ్రీరామఅప్పారావుగారి నాటకశాస్త్రము ఆరవఅధ్యాయము పుట-198లో ఉదాహరణము.

డదు. అందుచేతనే అనంతములగు రసములలో కొన్నింటికిమాత్రమే ప్రాముఖ్యము లభించినది. రసములెన్ని? ఆ రసములకు స్థాయిభావములేవి? రససిద్ధాంతప్రవక్త యైన భరతముని అష్టరసములను, వానికి స్థాయి భావములను పేర్కొనెను.

శృంగార హాస్య కరుణ రౌద్ర వీర భయానకాః
 బీభత్సాద్భుతసంజ్ఞాచేత్యష్టౌ నాచ్యేరసాః స్మృతాః.
 రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా
 జగుప్సావిస్మయశ్చేతి స్థాయితావాః ప్రకీర్తితాః¹.

నాట్యమున శృంగారహాస్యకరుణరౌద్రవీరభయానక బీభత్సాద్భుతము లను నెనిమిదిరసములు గలవు. వానికి రతి, హాసము, శోకము, క్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, జగుప్స, విస్మయము అనునవి స్థాయిభావములు భరత ముని శాంతమును విడిచి పెట్టెను.

భట్టోద్భటుడు రసములను తొమ్మిదిగా పేర్కొనెను.

శృంగార హాస్య కరుణ రౌద్ర వీర భయానకాః
 బీభత్సాద్భుతశాంతాశ్చ నవ నాచ్యే రసాః స్మృతాః.
 రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా
 జగుప్సావిస్మయశ్చమాః స్థాయితావాః ప్రకీర్తితాః².

ఈ శ్లోకములో భరతముని పేర్కొనిన అష్టరసములతోపాటు, శాంతము రసముగ, శమము స్థాయిభావముగా పేర్కొనబడినవి

రుద్రటుడు దశమో రసః ప్రేయాన్ (పదియవ రసము ప్రేయస్సు)అని ప్రతిపాదించెను. ప్రేయోరసమునకు స్థాయిభావము స్నేహము.

దశరూపక కర్తయగు భరణ్యుడు నాట్యమున శాంతరసమునకు పుష్టి లేదనెను. ధనికుడునాట్యమున శాంత రసము లేకపోయినను, శ్రవ్యకావ్యమున నుండవచ్చుననెను.

భరతుడు ఋజుమార్గమున శాంతరసము నంగీకరింపకున్నను వక్రమార్గ మున నంగీకరించెనట స్పష్టము అని శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి గారు కావ్యాలంకార సంగ్రహవివరణమున వివరించుచు నిట్లు వ్రాసిరి. “భరతుడు శాంతరసము నంగీకరింపకున్నచో నాట్యము త్రైలోక్యాన కరణమని యెట్లుచెప్ప గలుగును ?

¹ డాక్టర్ పోంకి శ్రీరామ అప్పారావుగారి నాట్యశాస్త్రము ఆరవఅధ్యాయము 182- 83పుటలలో ఉదాహృతము.

² శ్రీ ప. సూ. శాస్త్రిగారి కావ్యాలంకార సంగ్రహవివరణలో ఉదాహృతము.

నానాభావోపసంపన్నం నానావస్థాంతరాత్మకం
 రోకవృత్తానుకరణం నాట్య మేతస్మయాకృతమ్
 — — — — —
 న ప్రదీపానుకరణం నాట్యేఽహ్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితమ్.

అని కదా కలదు! ఇంతేకాక నాట్యాంగముగాని దేదియు లేదని యిట్లుతెలిపెను.

న తద్ జ్ఞానం న త చ్చిల్పం న సా విద్యా న సా కళా
 న స యోగో న తత్ కర్మ నాట్యేఽహ్యస్మిన్ యన్న దృశ్యతే.¹

‘నిర్వేదాదులుగూడ శృంగారాదులవలెఁ బరిపుష్టములైనయెడల రసత్వమును బొందు’నని భట్టలోల్లటుడు తొలుతప్రతిపాదించెను.

రసనా ద్రసత్వ మేతేషాం మధురాదీనా మివోక్త మాచార్యైః
 నిర్వేదాదిష్వపి తన్నికామ మస్తీతి తేఽపి రసః.

‘రస్యమానత్వరూపధర్మమును బురస్కరించుకొని శృంగారాదులకు రసత్వమును నాచార్యులు చెలిపిరి ఆ రస్యమానత్వము నిర్వేదాదులందును గలదు. కావున నవియు రసములే’ అని రుద్రటునివాదము. అభినవగుప్తుడివాదము నంగీకరింపలేదు².

శాంతరసము భరతముని సమ్మతమును వాదమున్నట్లే, సాహిత్యధర్పణకారుడు—

అథ ముసింద్రసమ్మతో వత్సరో రసః.

అని ప్రతిపాదించి వత్సలరసమును భరతమునికి అంగీకారమగునని నుడివెను. భరతుడు—

హాస్యశృంగారయో స్వస్వరితోదాతైః పీఠరొద్రాద్యుత్తేషు ఉదాత్తకంపితైః
 కరుణవాన్మల్యథయాసకేషు అషడాత్తస్వరితకంపితైః వర్తైః సాత్యమువసాదయతి

అనుచో వాత్సల్యమును పేర్కొనె నను సాత్యమును తూపెను. వత్సలతనమువకు స్థాయిభావము వాత్సల్యము.

ఉజ్జ్వలనీలమణికర్త రూపగోస్వామి, పరివ్రాజకాచార్యుడైన మధుసూదన సరస్వతి భక్తిని రసముగా పేర్కొనిరి.

“వృథగేవ భక్తిరసరాజ్ సవిస్తరే జోద్యతే మధురః”

అని రూపగోస్వామి ప్రవచనము. ప్రత్యేకముగా భక్తిరసము మధురము; భక్తి రసరాజమని రూపగోస్వామి వాదము.

రసతరంగిణీకర్తయగు భానుదత్తుడు మాయారసమును పేర్కొనెను.

¹ కావ్యాలంకారసంగ్రహవివరణము 283-84 పుట,

² కావ్యాలంకారసంగ్రహవివరణము 304 పుట,

అసలు ఇన్నిరసములు లేనేలేవనియు ఒకటే రసమున్నదనియు దానికి స్థాయి భావము అనందమనియు కవికర్ణపూరగోస్వామి ప్రతిపాదించెను, స్పటికము జపాకుసుమాది నానాపదార్థముల సంయోగము వలన నొకతటి నెఱ్ఱగా, నొకతూరి పచ్చగాను, నొకతూరి నల్లగా గోచరింపవచ్చును. అట్లే ఒకటేయగు స్థాయి, ఉత్సాహోదులుగా కన్పింపవచ్చునని యతనివాదము.

ఆలంకారికుల వాదములన్నియు సమీక్షించిన పిమ్మట సారాంశముగ నెన్న దగినది:—రసము లనంతములై నను, అందు కొన్ని రసభావములు మాత్రమే స్థాయి భావములుగ నిలిచి రసప్రతీతి కల్పించును. అన్ని భావములకు రససిద్ధి లేదు. కాని, యేభావమైనను, కవి సామర్థ్యమువలన రససిద్ధి గాంచ వచ్చును. ఇది సహృదయ హృదయైకవేద్యము.

ఆలంకారికులు పువ్వురు—

క ధర శృంగారము, హాస్యము,
కరుణము, వీరము, భయానకము, వీరభవం,
ఋతు రౌద్ర, మధురము, శాం
తరసంబును రసము లనఁగఁ దనడుం గృతులన్¹

అను వాదమునే అంగీకరించిరి.

కవి సమర్థుడై నచో ఏ భావమునకై నను రససిద్ధి కలుగవచ్చును. రామా యణమున లక్ష్మణుడు మూర్ఛితుడై నప్పుడు, రాముని భ్రాతృవాత్సల్యము తోటికినలాడెడి శ్లోకము ఉదాహరింపదగినది. సీతారాముల శృంగారము విశ్వమో హనమైనదే, సీతకై సేతువుగట్టి లంకాపురి చేరినాడు వానరసైన్యముతో శ్రీరాముడు. రామరావణయుద్ధము జగత్ ప్రసిద్ధము. అది ఘోరసంగ్రామ భూమి. తమ్ముని, లక్ష్మణుని-యుద్ధభూమిలో మూర్ఛితుని చూచిన శ్రీరాముడు విలపించుటను వాల్మీకి వర్ణించెను—

'దేశేదేశే కళత్రాణి దేశేదేశే చ బాంధవాః

తం తు దేశం న పశ్యామి యత్ర బ్రాతా సహోదరాః²

దేశదేశములలో భార్యలు లభింపవచ్చును. ఏదేశములోనైన బాంధవులుండ వచ్చును. ఒకే గర్భమునుండి ఉద్భవించిన తమ్ముడు ఎక్కడ లభించునని శ్రీరాముడు వాపోయెను. శ్లోకమున వాల్మీకి వాత్సల్యమును రసస్థాయికి తీసి కొని పోగల్గెనను విద్వాంసులున్నారు.

ఇట్లే మృగయాక్షక్రీడాదులును రసములే యని వాదించువారున్నారు. అన్నిభావములకు రససిద్ధి లేదనుట పూర్వపక్షములేని సిద్ధాంతము. అయినను, కవి సామర్థ్యమునుబట్టి రసము కాజాలని భావమునులేదు. న భావో రసవర్జితః అను మాట సత్యము.

¹ కావ్యాలంకార సంగ్రహము-3-8

² రామాయణము—యుద్ధకాండ.

రసస్వరూపము

విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగా ద్రవనిష్పత్తిః¹

విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగమువలన రసనిష్పత్తియగునను భరతముని నిర్వచనము సుప్రసిద్ధము.

విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః
అనీయమాశః స్వాదుత్వం స్థాయితావో రసః స్మృతః²

అని దశరూపకకారుని నిర్వచనము.

కావ్యాలంకారసంగ్రహమున భట్టుమూర్తి రసస్వరూపమును అభివర్ణించుచు తొలుత చెప్పినపద్యము—

క॥ పులకండంబులు గలిపిన
నలువగు సలిలము రసాయనంబగు వగిడిన్
లలితవిభావాదులచే
నలఘుకరస్థాయిభావ మమరున్ రసమై³

పై పద్యమునకు శ్రీ సన్నిధానం సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి వివరణము—

'కండచక్కెఱ కలువఁగా జలము పానకమగు విధమున విభావ, అనుభావ, సంచారి భావములచేఁ బరిపుష్టమై యధికముగా నాస్వాద్యమైన స్థాయి భావము రసము. జలము తన జలరూపముతో నున్నప్పుడెక్కువగా నాస్వాద్యముగా నుండదు. అట్లే సహృదయుల హృదయమున వాసనారూపమున నున్న స్థాయిభావము గూడ నాస్వాద్యముగానుండదు. కాని యాజలము కండచక్కెర, పలకులు, మిరియపుపొడి మొదలగువాని యొక్క కలయికచేఁ జానకరూపమును బొంది కడుంగడునాస్వాద్యమాన మగుచున్నది. అట్లే యా సహృదయుల స్థాయియు విభావ, అనుభావ, సంచారిభావములచేఁ బరిపుష్టమై మిక్కిలియు నాస్వాద్యమగుచున్నది.'⁴

లలితకళానుభూతిలో సహృదయుని హృదయమున అనేకభావములు భాసించును. సూర్యుడ స్తమించెను—అను వాక్యము అనేకులలో అనేకభావముల నుద్బోధించుట సహజము. అందు వాసకసజ్జిక ఆలంబనమైన, సహృదయునిలో శృంగారరసస్ఫోరకమైన 'రతి' యను స్థాయిభావము నిలుచును. నాయకుని రాకకై నిరీక్షణ సహజము. నాయికానాయకులు ఆలంబనవిభావములు; చందోదయ చంద్రికాదులు ఉద్దీపనవిభావాదులు. నాయకుడు వచ్చునా? వచ్చి నాయికను

1. ² సాహిత్య శిల్పసమీక్షలో ఉదాహృతములు

³ తృతీయాశ్వాసము-4

⁴ కావ్యాలంకారసంగ్రహవివరణము-పుట 279

లాలించునా? ఎన్నో భావపరంపరలు. ఇవి సంచారిభావములు. వీనికి వ్యభిచారి భావములనియు (వి + అభిచారి-విశేషముగా చరించుభావములని) పేరు.

తే.గీ.॥ గరిమ నడు రెన్ని గరిసినఁ గప్పికొనుచు
జంధిఁ గనువట్టురీతి సంచారిభావ
సంచయము రెన్ని గరిసిన మించనీక
తాన కనువట్టు భావంబు స్థాయి దలఁచ ¹

సముద్రము నదులనన్నిటిని తనలో నిముడ్చుకొని సుస్థిరమగునట్లు స్థాయి భావము సంచారాది భావసంచయములచే పరిపుష్టమై సుస్థిరముగ నిలుచును.

విభావము

రసోత్పత్తికి కారణమైనది విభావమనబడును.² విభావము అలంబనవిభావ మనియు, ఉద్దీపన విభావమనియు ద్వివిధము.

“అయారసములనుబట్టి ఆయా అలంబనవిభావములు వేర్వేరుగనుండును. సామాన్యముగ శృంగారమున తరుణులగు స్త్రీ పురుషులు, హాస్యమున వికృత వేషభాషాచేష్టలు గలవారు; కరుణమున బంధునాశాదులు; రౌద్రమున అవరాధము చేసినవారు; వీరమున ధిక్కరింపబడినవారు; భయానకమున త్రస్తులగు శత్రులు, తత్కాంతాదులు, బీభత్సమున శవాదులు, అద్భుతమున వేనిని చూచిన ఆశ్చర్యము కలుగునో ఆయా వస్తువులు, శాతమున ప్రపంచమంతయు అలంబన మగును”³

ఉద్దీపన విభావములు, సూక్ష్మరూపమున నున్న అగ్నికణములను గాలి రాజశేసినట్లు స్థాయిభావములను ప్రజ్వరిల్ల జేయును.

ఉద్దీపన విభావములు నాలుగువిధములని ‘శృంగారతిలకమున’ చెప్పబడినది. (1) గుణములు (2) చేష్టలు (3) అలంకారములు (4) తటస్థములు. వీనిని ఉదాహరణకు శృంగారరసపరముగా ప్రదర్శింపనగును. నాయికానాయకుల రూపము, ప్రాయము మున్నగునవి గుణములు. హావభావాదులు చేష్టలు. హార నూపురాదులు అలంకారములు. చంద్ర, మలయమారుతాదులు తటస్థములు.

¹ కావ్యాలంకార సంగ్రహము-తృతీయాశ్వాసము-5

² రసశబ్దమును ఆలంకారికులు ప్రయోగించినవిధము అరయదగినది. రసము స్థాయి భావము యొక్క పరిణామదశ. దానికి వారి సమాధానము - ఓదనం పవతీతివత్ - “అన్నమువండుము” అనుటకద్దు. “బియ్యము వండుము” అనము. అట్లే పరిణామ దశకే అన్వర్థమైన రసశబ్దము ఆరంభదశకు చెందు భావమునకు వ్యాయవ్యముగా ప్రయుక్తము.

³ ఆంధ్రప్రభావద్రవ్యశోభాషణము

ఉద్దీప్తనవిభావము అంగ్లవిమర్శకులు ప్రతిపాదించు సముచితవాతావరణ కల్పనము (atmosphere setting)తో సావదిచును.

కావ్యాలంకార సంగ్రహమున ఉద్దీప్తన (తటస్థ) విభావమునకు ఉదాహరణ ముగ నిచ్చిన పద్యము—

చ॥ చిగురుకటారితోఁ జెఱకుసింగిణితో నలరంపగుంపుతో
నిగవిగమించు చెంగఱవనేజముతో వడిఁ జిల్కఁజేజిపై
మగఁటిమి నెక్కిఁ జూరుఁడయి మారుఁడు కోకిలకంఠకాహుత్
నెగడ లకాంగిపై వెడలె నేడు నృసింహ. యెఱుంగఁజెప్పితిన్¹

విభావమునకు (అలంబనవిభావమునకు ఉద్దీప్తనవిభావమునకును కలిపి) నన్నయ భారతమందలి నలోపాఖ్యానములోని పద్యము ఉదాహరింపనగును—

చ నలదమయఁడు లిద్దఱు మనఃప్రభవానల దహ్యమానులై
సలిపిరి దీర్ఘవాసరనిశిత్ విలసన్నవనందనమ్ములన్
నలినదళఁబులన్ మృదుమృణాళములన్ ఘనసారపాంసులం
దలిరులకయ్యలన్ సలింధారలఁ జూడనచారుచర్యలన్²

అనుభావములు

క్రకేగంటిచూపులు మొదలై కవి శృంగారరసమునకు అనుభావములు.

సాత్త్వికభావములు

క॥ వరగత సుఖదుఃఖాదుల
నరయఁగ భావించి యెట్ల యలరుట సత్త్వ
స్ఫురణము; తదృపభావము
లరయఁగ సాత్త్వికము లయ్యె నవి యెట్లన్నన్³

పరుల కష్టసుఖములను పలుమారు భావించుటవలన సహృదయునిలో ఏర్పడు చిత్తసంస్కారము సాత్త్వికభావము. ఈ భావములు శృంగారరసమున ఎనిమిది—
1. స్తంభము 2. ప్రళయము 3. రోమాంశము 4. స్వేదము 5. వైవర్ణ్యము
6. కంపము 7. వైస్వర్యము 8. అశ్రువు.

సంచారిభావములు

సంచారిభావములకే వ్యభిచారి భావములనిపేరు స్థాయిభావ సముద్రముపై

¹కృతీయాశ్వాసము-33

²అరణ్యవర్ణము 2-24

³కావ్యాలంకార సంగ్రహము-కృతీయాశ్వాసము-36

నిరంతరము లేచిపడెడి కెరటాలు సంచారిభావములు. శృంగారరసమున సంచారి భావములు ముప్పదిమూడు—

- (1) నిర్వేదము (2) గ్లాని (3) శంక (4) అసూయ (5) మదము (6) శ్రమము (7) ఆలస్యము (8) దైన్యము (9) చింత (10) మోహము (11) స్మృతి (12) ధృతి (13) ప్రీతి (14) చాపల్యము (15) హర్షము (16) ఆవేగము (17) జాడ్యము (18) గర్వము (19) విషాదము (20) ఔత్సుక్యము (21) నిద్ర (22) అపస్మారము (23) సుప్తి (24) విబోధము (25) అమర్షము (26) అవహితము (27) ఉగ్రత (28) మతి (29) వ్యాధి (30) ఉన్మాదము (31) మరణము (32) త్రాసము (33) వితర్కము.

వ్యభిచారిభావము ఉదయాద్యుపాధి చతుష్టయము వలన నాలుగువిధము లగుచున్నది— (1) భావోదయము (2) భావశాంతి (3) భావసంధి (4) భావ శబలత.

శృంగార చేష్టలు

- (1) భావము (2) హావము (3) హేల (4) మాధుర్యము (5) ధైర్యము (6) లీల (7) విలాసము (8) విచ్చిత్తి (9) విభ్రమము (10) కింకించితము (11) మోట్టాయితము (12) కుట్టమితము (13) బిబ్బోకము (14) లలితము (15) కుతూహలము (16) చకితము (17) విహృతము (18) హసితము.

పీనిలో భావ, హావ, హేలా, మాధుర్య, ధైర్యములు మానసిక చేష్టలు. తక్కిన లీలాదులు కాయక చేష్టలు. మొత్తము మీద అన్నియు అనుభావములే¹.

1. భావమనగా రసజ్ఞాన యోగ్యత. (ఇది జాల్యయావనసంధిలో ఏర్పడును)

2. అంగవికారము ఒకింత గన్పట్టుభావమే హావము.
3. హావము సుస్పష్టముగ వ్యక్తమగుట హేల.
4. తొడవులు లేకున్నను అందముగనే యుండుట మాధుర్యము.
5. సంప్రదాయము, సౌశీల్యము మున్నగువాని నుల్లంఘింపకుండుట ధైర్యము.
6. నుడులను, నడలను ప్రియుననుకరించుట లీల.
7. నాయకునిసమ్మఖమున నాయకకు కలుగు అంగవికారము విలాసము.
8. అలలి తొడవులతో నున్నను అందముగ గన్పట్టుట విచ్చిత్తి.
9. నాయకాగమనవేళ సంతోషమువలన తారుమారుగా అలంకరించు

¹ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభాషణము-రసప్రకరణము.

కొనుట విభ్రమము.

10. రోషము, దుఃఖము, భీతి, సిగ్గు మున్నగువి కలిసియుండుట తిరికించితము.

11. నాయకుని గుణగణనవేళ నాయక అభిలాష తెల్లమగుట మోటాయితము.

12. కేశాదిగ్రహణము వలన కలుగు బాధను సరకుగొనకుండ సుఖ మనుభవించుట కుట్టమితము.

13. ప్రణయకోపవశమున ప్రియుని గుణగణముల యెడ నైతము అనాదరము సూపుట విభోకము.

14. సుకుమారమైన అంగవిన్యాసము లలితము.

15. సుందర వస్తుసందర్శనాభిలాషము కుతూహలము.

16. వెరపుచే గలత నొందుట చకితము.

17. లజ్జావశమున అదనులో మాటాడలేక పోవుట విహృతము.

18. యౌవనోద్రేకమున నిష్కారణముగ నేర్పడు నవ్వు హాసితము.

రసప్రకరణము నందలి లక్షణములన్నింటిని, - ఆలంకారికులు తమతమ గ్రంథములలో సోదాహరణముగ వివరించియున్నారు అంతేగాక సాహితీ ప్రియంభావుకులు - కావ్యానుశీలనమున సులభముగా లక్షణములకు లక్ష్యములను నిరూపించు కొననగును. ఉదాహరణమునకు - అభిజ్ఞానశాకుంతలము న దుష్యంతుడు శకుంతలను గాంచి 'ఆశ్రమవాసమున నీమె నారచీరలు కట్టుకొన్నప్పటికి సహజసౌందర్యముతో అలరారుచున్నదే' అనును.

సరసిజ మనువిద్ధం శైవలేనాపి రమ్యమ్

పద్యము నాచుతో చుట్టుకొనబడియున్నప్పటికిని అందమైనదే. నారచీరను గట్టినను శకుంతల అందక తైయే—అనునప్పుడు సహృదయులకు శృంగారచేష్టా భేదమైన మాధుర్యము స్ఫురించును. నిజమునకు, కాళిదాసాదుల లక్ష్యములను చూచిన పిమ్మటనే ఆలంకారికులు లక్షణముల నేర్పరచిరను సంగతి విస్మరింపరానిది.

ఆ.వె ప్రౌద్ధగుంతె నంచుఁ బొలతుక చెరినోట

వినెడునంతమాత్ర వేగిరించి

తేలఁదొడుగు గోల కాలియందియలను

గంకణములు పెట్టుఁ గాళ్లకొలిసి.

ప్రియుని రాకకై నిరీక్షించు వానకసజ్జిక ఆ సంబరమున కాళ్లకు ధరింప వలసిన అందెలను చేతులకును, చేతులకు వేయవలసిన కంకణములను కాళ్లకును తొడిగినదట. కావున ఇది 'విభ్రమము'. దీనికి హృదయంగమమైన మరొక ఉదాహరణము రాధాకృష్ణుల శృంగారమును చిత్రించు సంస్కృతచాటువు-

రాధా పునాతు జగదమృతదత్తచిత్రా
మందాన మాకలయతీ దధిరిక్తపాత్రే
తస్యా స్తనస్తబకచంచలలోలదృష్టిః
దేవోఽపి దోహనదియా వృషభం నిరుంధన్.

ఉ॥ తా ధరియించు కంకణవిరానరుణంరుణతోఁ జలించుచున్
రాధిక కవ్వముంగొలిపి త్రచ్చెడి ఆ దధిరిక్తభాండమున్
పాధనమీర పార్ పితుకసాగె వడిన్ వృషభమ్మునిల్చి యా
మాధవదేవుఁ డా విరహమాదురిఁబోచుతఁ బ్రేమజీవులన్ ¹

మన్మథావస్థలు

శృంగారరసము విప్రలంభమనియు, సంయోగమనియు రెండు విధముల ఆలంకారికులు అభివర్ణించియున్నారు. విప్రలంభశృంగారము నాయుకానాయకుల తాత్కాలిక వియోగసూచకము. బీజము తొలుత మొలకెత్తి, పిమ్మట చిగిర్చి, తరువాత పూచి, కడపట ఫలించినట్లు శృంగారస్థాయిభావముకూడ క్రమవరిచామ వికాసముల నొందును. ఆ పరిణామదశలకు మన్మథావస్థలని పేరు. అవి—

1. చక్షుఃప్రీతి, 2. మనస్సంగము, 3. సంకల్పము, 4. ప్రలాపము,
5. జాగరము, 6. కృశత, 7. అరతి, 8. లజ్జాత్యాగము, 9. సంజ్వరము,
10. ఉన్మాదము, 11. మూర్ఛ, 12. మరణము.

ప్రాచీనభారతీయాలంకారికులు విశ్వజనీనమైన శృంగారమును ఒక మధురమనోజ్ఞమంజులకళగా తీర్చిదిద్దినారు. విశ్వసాహితీజగత్తులో ఏవాఙ్మయమునందునను శృంగారరసమును గూర్చిన అనుశీలన ఇంత వైదగ్ధ్యముతో జరుగలేదని చెప్పనగును.

రసాభాసము

ప్రాచీనాలంకారికులు రససునేగాక రసాభాసమును గూర్చి గూడ ముచ్చటించియున్నారు. ఏకత్రానురాగము, తిర్యగ్జంతుగతమైన శృంగారము రసాభాసమేగాని రసము గాదని ప్రాచీనభారతీయాలంకారికుల మతము. మనుచరిత్ర యందలి వరూధినీప్రణయము ఏకత్రానురాగము గావున ఆలంకారికుల మతమున నిస్సందేహముగ రసాభాసము.

కాళిదాసు కుమారసంభవములో మహావృక్షములను ఆలింగనముచేసికొనిన సుకుమారలతాలలనలను వర్ణించెను. తుమ్మెదదంపతులు కుసుమైకపాత్రలో మధుపానమును నల్పినవి. అభిజ్ఞాన శాకుంతలనాటకమున సహకారవృక్షము ప్రక్క

¹ తెలిగు అనువాదము - స్వకీయము.

కణ్వాశ్రమమున మాలతీ లతను నాటినారు. శకుంతల గాంధర్వనిధిని దుష్ట్యంతుని వివాహమాడినది. మాలతీలత పుష్పవతియైన పిమ్మట సహకారమును పెనవేసి కొని కాగిలించుకొనినది. ప్రపంచమందెల్లడ మహాకవులు నై తము తిర్యగ్జంతు గతమైన శృంగారమును అభివర్ణించి యున్నారు. కాళిదాసమహాకవి వర్ణనలు చూడనగును—

మధుద్వితేఘః తునుమైకపాత్రే
వహీ ప్రియాం స్వా మనువర్తమానః
శృంగేణ సంస్పర్శ నిమిలితాక్షిం
మృగీ మకందూయత కృష్ణపారః
దదౌ రసాత్ వంకజరేణుగన్తి
గజాయ గందూషజలం కరేణుః
అర్చోవదు క్తేన విసేన జాయాం
సంభావయామాస రథాంగనామా ।

మగతుమ్మెద పుష్పమను ఏకపాత్రలో ప్రేయసితో పాటు మధుపానము నల్పెను. మగలేడి ఆడులేడిని తనకొమ్ములతో గోకెను. ఆడులేడి ఆ స్పర్శ సుఖమునకు పరవశయై నిమిలితలోచన యయ్యెను. అడేనుగు తామరపూల పుష్పాడిపరిమళముతో గుజాళించు నీటిని తనతొండముతో మగపనుగు నోటి లోని కందించెను. మగచక్రవాకము సగము కొరికి తినిన తామరతూడును ప్రేయసికొసగెను అని వైశ్ణోకముల భావము.

కావ్యము నవరససంభరితమై యుండవలెనని, అంగిరసముగా నొక రసమున్నప్పుడు తక్కినవి అంగరసములుగా నుండదగునని ఆలంకారికుల మతము.

అప్పుడప్పుడు తుల్యప్రాధాన్యము గలిగిన రసములు సంగమించుటచే రస సాంకర్య మేర్పడుటయు కద్దు. శృంగారవీరములు గంగాయమునలవలె సంగ మించిన నాటకములు పెక్కులున్నవి

జ్ఞానసిద్ధాంతము : రససిద్ధాంతము

రసానుభూతి ఆత్మాశ్రయమైన సత్యమా? లేక సర్వసాధారణమై ప్రమాణ బద్ధముగ నిరూపింప దగినదా? ఆలంకారికుల రసమీమాంస యంతయు సహృదయ హృదయైక వేద్యమై ఆత్మాశ్రయమైన రసానుభూతిని ప్రమాణబద్ధముగ కొంతవరకు నిరూపింపవచ్చునని రుజువు చేయుటకే. ఆ అనుభవము ప్రత్యక్షమే గనుక ఆత్మాశ్రయమైనను సత్యమేయని ఆలంకారికులు నిరూపించినారు.

ఈ అనుభూతినిగూర్చి పాశ్చాత్యసాహితీజగత్తులో చర్చించిన ఆలంకారికు లలో ప్రాతఃస్మరణీయుడు అరిస్టాటిల్. అరిస్టాటిల్ 'ట్రాజెడీ' అను విషాదాంత కావ్యమును గూర్చిన చర్చలో ఈఅనుభూతినిట్లు వివరించెను—

¹ తమారసంభవము - ఆకాలవసంతోదయవర్ణనము.

* Tragedy not only rouses these emotions (pity and fear) but also by the way it rouses them effects a Catharsis of emotions.

విషాదాంత రూపకము సామాజికునిలో శోకభయములనేడి భావములను ఉద్రేకింపజేయుచు ఆ వ్యాపారమున వానికి జ్ఞానము గల్గించును.

ప్రామాణికవిమర్శకుడైన క్రొంబీ ఈ అనుభూతిని వివరించెను.
* Aristotle regarded the function of tragedy as something medical; the pity and fear of tragedy were the doses with which the tragic poet homeopathically purges his audience into emotional health. Tragedy certainly does produce an enjoyable and wholesome effect by rousing in us emotions which in real life would be unpleasantly and perhaps dangerously disturbing. Thus the emotions roused by the spectacle of the evil in life are by tragedy deprived of evil effect and even made beneficial. So something like purification (though not exactly in the religious sense) also may be alleged.

“అశుభాంత నాటకప్రయోజనమును అరిస్టాటిల్ కొంతవరకు వైద్యవిధానమునకు సదృశముగాభావించెను. అశుభాంతనాటకకర్త శోకభయములనేడి మందు మోతాదులను హోమియోపతివైద్యుడు రోగికివలె సామాజికున కొనగి, అతనిలోని ఆ శోకభయములను జ్ఞాతమొనర్చి, వైద్యుడు శరీరారోగ్యమును వలె, భావారోగ్యమును చేకూర్చుచున్నాడు. యథార్థజీవితమున విచారపాతువులును, ఆందోళనకరములును అయిన తీవ్రభావములను మనయందు ఉద్రేకింపజేయుచు, అశుభాంతనాటకము సంతోషదాయకము, శుభప్రదమును అగు ఫలమును కలిగించుచున్నది ఈ జ్ఞానమునకు, మతసంబంధమైన పాపక్షయప్రాయశ్చిత్తముతో కొంత పోలిక కలదనియు చెప్పవచ్చును.”

వై సమీక్షవలన అరిస్టాటిల్ కెథార్సిస్ (Catharsis - జ్ఞానసిద్ధాంతము) భారతీయుల రససిద్ధాంతముతో సంబంధించునని తేలుచున్నది.

సత్యహరిశ్చంద్ర నాటకములోని కాటికాపరి రంగమును దీనికి ఉదాహరణముగా గైకొనవచ్చును. చతురంభోధిపరీతమైన భూవలయ సామ్రాజ్యమేలిన సార్వభౌముడు విధినిపర్యయమున, కాటికాపరియైనాడు. శ్రమశాసమున శవము చితిలో కాలుచున్నది.

కా॥ మాయామేయజగంబె నిత్య మని సంతాపించి మోహంబునన్
నా యిల్లాలని నాడు పుత్రుడని ప్రాణంబుండునం దాక యెం
తో యల్లాడిన యా శరీర మిపు డిందున్ గద్దెలన్ గాంచో
నా యిల్లాలును రాదు నా సుతులు తోడైరారు తప్పింపగన్¹

¹ శ్రీబలిశేషల్లి లక్ష్మీకాంతంగారి సత్యహరిశ్చంద్ర నాటకము (శ్రమశాసరంగము).

సామాజికులలో ఈ పద్యము అరిస్టాటిల్ పేర్కొనిన తెథార్సిస్¹ చే భావ
తాళన మొనరించి, భారతీయాలాకారికులు పేర్కొనిన భావితాంతఃకరణ
ప్రవృత్తిని కల్పించును. పాశ్చాత్యులలో విషాదాంత కావ్యములు కొన్ని. భారతీ
యాలాకారికులు — కావ్యము మంగళారంభముగ, మంగళ మధ్యముగ, మంగ
ళాంతముగ ముండెవలెనని అనుశాసించినారు.

కావ్యాంతమున పరితగాని, నాటకాంతమున సామాజికుడుగాని నిర్వేద
ముతో క్రుంగిపోరాదని, అలౌకికానందమును పొంది దివ్యత్వమును కొంత కొంత
తనలో ఆవిష్కరించుకోవలెనని భారతీయాలాకారికుల ఆశయము.

సమస్తభావములు వాస్తవజగత్తును ఆశ్రయించినవే, అయినను వాస్తవజగత్తు
వేరు; రసాత్మకమైన కళాజగత్తు వేరు. వాస్తవలోకమందు పుత్రశోకార్త
నడివీధిలో మృతక శేఖరముపై బడి యేడ్చునన్ని వేశమును తిలకించిన సహృదయుని
గుండెపగులును. అట్టిదృశ్యమునందే హరిశ్చంద్రనాటకమున చంద్రమతి పుత్ర
శోకార్తయై, సర్పదప్తుడై మరణించిన లోహితాస్యునిపై బడి విలపించునపుడు,
సామాజికుని గుండె కరగును అది లౌకికదుఃఖము. ఇది కరుణరసము.

కావ్యము నవరససంభరితమై యుండనగును. అయినను “లోకో భిన్న
రుచిః”. కావున ఆయారసములందు ఆయాసహృదయులకు విశేషమైన ఆభి
ముఖ్య మేర్పడుట సహజము.

శృంగారరసప్రాముఖ్యము

“శృంగార ఏవ ఏకో రసః” శృంగార మొక్కటే రసమని భోజుడు సిద్ధాం
తీకరించెను. విశ్వసృష్టికి ఆధారభూతమును, విశ్వజనీనమును, సకలప్రాణికోటికి
సమానధర్మమును నయిన శృంగారము పలువుర నాకర్షించుట వింతగాదు. ధ్వన్యా
లోకకారుడు-శృంగారమునందును విప్రలంభశృంగారమే మేల్తరమని నిర్దేశించెను.

శృంగారరసికులు నాయికానాయకసంయోగమును జీవాత్మపరమాత్మ
సంయోగముతో పోల్చి, భక్తినిగూడ శృంగారప్రభేదముగనే పరిగణించుచు
న్నారు. కేవల కామోద్రేకమే శృంగారముకాదు. కామాతీతమైన అనుబంధము
పవిత్రదాంపత్యజీవితములో అనిర్వచనీయమైన దివ్యానుసంధానము.

సంయోగశృంగారమునకు దశరూపకములో నిచ్చిన ఉదాహరణము
ఉత్తరరామ చరిత్రములోని సుప్రసిద్ధశ్లోకము ఇప్పట్లున అనుసంధేయము.

వివిశ్చేకుం శక్యో న సుఖమితి వా దుఃఖమితి వా,
ప్రమోహో నిద్రా వా కిము విషవిసర్పః, కిము మదః ।
తవ స్పర్శే స్పర్శే మమ హి పరిమూఢేంద్రియగణో
ఏకార త్తైతన్యం బ్రమయతి సమున్మీలయతి చ ।

¹ భవభూతి : ఉత్తరరామచరిత్ర. అం. 1 శ్లో. 35 సాహిత్యశిల్ప సమీక్షలో
ఉదాహృతము.

‘నీశరీరస్పర్శ కలిగినపుడెల్ల నా యింద్రియములు పరిమూఢము లగుచు న్నవి. నా చైతన్యమును భ్రమింపజేయుచు మూర్ఖులలో ముంచుచున్న యీ వికారము సుఖమో, దుఃఖమో, మోహమో, నిద్రయో, విషప్రసారమో, మదమో నేను చెప్పలేకున్నాను.’

శృంగార రసమునకు రతి స్థాయిభావము. నాయికానాయకులు ఆలంబన విభావములు.

అదృశ్యతరసము

అదృశ్యతరసముకు స్థాయిభావము విస్మయము. అసాధారణ వస్తుసందర్శనము వలన కలుగు చిత్తవిస్తారము విస్మయము. లోకోత్తర వస్తువులు లేదా లోక విలక్షణమైన వస్తువులు ఆలంబనములు. ఆ వస్తుగుణములు ఉద్దిపనవిభావములు.

1. స్తంభము 2. ప్రళయము 3. రోమాంచము 4. స్వేదము 5. చైవ ర్ణ్యము మున్నగునవి అనుభావములు. వితర్కము, ఆవేగము, ఉన్మాదము, హర్షము, ఔత్సుక్యము మున్నగునవి సంచారిభావములు.

పోతనభాగవతములో వామనమూర్తి విశ్వరూపప్రదర్శనము అదృశ్యతరసమునకు ఉదాహరణప్రాయము.

కా॥ ఇంతింతై, పటుఁడింతయై, మతీయుఁ దానింతై. నభోవీధిపై
నంతై, తోయదమందలాగ్రమున కల్లంతై, ప్రధారాళిపై
నంతై, చంద్రుని కంతయై. ధ్రువునిపై నంతై, మహర్వాటిపై
నంతై సత్యవదోన్నతుండగుచు బ్రహ్మాండంత సంచరియై !

వామనుడు వామచుడు గాడు. ఎంతగా ఆతడు ఎట్లు ఎదిగెనో ! నభో వీధిపై మేఘమండలముపై చంద్రునిపై ధ్రువునిపై ... ఆతడు సత్యవదోన్నతుడై నాడట ! అతేగాదు ఆతని పెరుగుదలను ఊహించుకొనుటకు రవిబింబము మొదట గొడుగుగా భాసించినది. క్రమక్రమముగ శిరోరత్నము, కుండలము, గ్రైవేయము, కేయూరము—చిట్టచివరకు పదవీతమైనది ! చూడుడు—

మ॥ రవిబింబం బువమింపఁ దాత్రమగు చత్రంబై, శిరోరత్నమై,
శ్రవణాలంకృతియై, గళాభరణమై, సౌవర్ణ కేయూరమై,
చవిమత్కంకణమై, కటిస్థలి నుదంచద్వంబయై, నూపుర
ప్రవరంబై, పదవీతమై పటుఁడు దాబ్రహ్మాండమున్ నిండుచోన్.²

కాంతరసము

కాంతమునకు స్థాయిభావము శమము శమమన విషయోపభోగ విము

^{1,2} పోతన - శ్రీమదాంధ్రమహాభాగవతము - అష్టమస్కంధము - కావ్యాలంకార సంగ్రహవివరణమున ఉదాహృతములు (443 పుట)

ఖత వలన ఏర్పడిన వై రాగ్యము. 'సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మ', 'సత్యం జ్ఞాన మనంతం బ్రహ్మ' అను జ్ఞానమే శాంతరసపరమార్థము అదియే శమము. అశేషవస్తునిస్సారణ ఆలంబన విభావము పుణ్యాశ్రమ వనవర్ణనములు ఉద్దీపన విభావములు.

సర్వేంద్రియవ్యాపారములు శమించిన పిమ్మట ఏర్పడునది శమము గావున అదియే శుద్ధమైన ఆనందప్రకృతి యనియు, అందుచే అన్నిరసములును శాంతముననే పర్యవసించుచున్న వనియు, కావున శాంతమే ఏకైకరసమనియు వాదించు వారును గలరు.

భయానక రసము

భయానకరసమునకు భయము స్థాయిభావము, భయోత్పాతము గల్గించు నవి ఆలంబనములు ఘోరతర చేష్ట లుద్దీపనములు

వై వర్ణ్యము, స్వేదము, రోమాంచము, కంపనము మున్నగునవి అనుభావములు. జుగుప్స, ఆవేగము, సంక్రాంతము, గ్లాని మున్నగునవి సంచారిభావములు.

భీతస్మరసము

భీతస్మరసమునకు స్థాయిభావము జుగుప్స. అనిష్టవస్తుసందర్శనము వలన కలుగు ఏవగింపు, దుర్గంధము, మాంసము, క్రొవ్వు మున్నగునవి ఆలంబనములు. నిష్ఠివనము, ముఖసంకోచాదులు అనుభావములు. మోహము, అపస్మారము, వ్యాధి, మరణము మున్నగునవి సంచారిభావములు. భీముడు కీచకుని చంపి శవమును, అవయవములును గానరాకుండ మాంసపుముద్దగ చేయుట ఉదాహరణము.

రౌద్రరసము

రౌద్రమునకు క్రోధము స్థాయిభావము. శత్రుకృతధిక్కారమువలన కలుగు మనఃప్రజ్వలనము క్రోధము. ఆలంబన విభావము శత్రువు. శత్రుకృతాపకారములు ఉద్దీపన విభావములు. భూభంగము, ఆవేగము, ఉగ్రత్వము, స్వేదము మున్నగునవి అనుభావములు. కీచకుడు ద్రౌపదిని పరాభవించు సందర్భమున భీముని వర్ణించుచు తిక్కనవ్రాసిన పద్యము ఉదాహరణముగ స్వీకరింపనగును.

చ॥ కమఃగౌని కోవవేగమునఁ గమ్మల విప్పులు రారి నంగము
ల్లనలఁగ సాంద్రమర్మసలిలంబులు గ్రమ్మ విశాంతదంతపీ
డనరట దాఙ్యరంగ వికట భ్రుకుటీ చటుల వ్రవృత్త న
ర్తనఘటనా వ్రతార భయదస్ఫురణా వణిజద్దమూర్తియై ।

వీరరసము

వీరమునకు స్థాయిభావము ఉత్సాహము. ఉత్సాహమనగా లోకోత్తర

¹ తిక్కన : భారతము-విరాటపర్వము-ద్వితీయాశ్వాసము-133

కార్యనిర్వహణకు స్థిరసంకల్పముతో చేయు నిర్విరామప్రయత్నము. ప్రతి నాయకు డాలంబనవిభావము. వాని యుత్కర్ష ఉద్దీపనవిభావము. చాతుర్యము, అమంత్రణము (మిత్రాదులతో నాలోచించుట) మొదలగునవి అనుభావములు. క్రోధము, అభిమానము మున్నగునవి వ్యభిచారి భావములు.

మః తదువృద్ధర్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుర్ సూచుచుండన్ మవో
 ద్దురుదై ద్రౌపది నిట్లు సేసిన బిరున్ దుశ్శాసనున్ లోకీభి
 కరరీలన్ పథియించి తర్విపుల పక్షశ్చైల రక్తైపువి
 ర్జర మురీపతి సూచుచుండ నవి నాస్వాదింతు సుగ్రాకృతిన్¹

అనుచో వీరసము భాసించుచున్నది. ఇందు ప్రతినాయకుడు దుశ్శాసనుడు. లోకోత్తర కార్యనిర్వహణదీక్షతో కూడిన ఉత్సాహము స్థాయిభావమైనది. వీరమును ఆలంకారికులు, దానవీరమని, ధర్మవీరమని, యుద్ధవీరమని, దయావీరమని నాలుగు తెరగులుగ విభజించిరి. నాగానందమున ఆత్మార్పణము గావించుకొనిన జీమూతవాహనునిలో దానవీరమును, బుద్ధభగవానునిలో దయా వీరమును భాసించుచున్నవి.

స్నేహం దయాం తథా సౌఖ్యం యది వా జానకీమపి,
 ఆరాధనాయ లోకీస్య ముంచతో నా స్తి మే వ్యథా² ఇ

స్నేహమునుగాని, దయనుగాని, సుఖమునుగాని, ఆవశ్యకమైనచో జానకిని సైతము లోకారాధనకై విడుచుటకు వెనుదీయనన్న ఆ శ్రీరామునిలో ధర్మవీరము భాసించినది. ప్రాణములను లెక్కసేయక యుద్ధ మొనరించినయుద్ధ వీరము. అట్టియుద్ధవీరమునకు భారతమున యుద్ధపంచక మంతయు ఉదాహరణమే.

కరుణారసము

కరుణారసమునకు స్థాయిభావము శోకము. ఆ ప్రజనవియోగము వలన నేర్పడు దుఃఖాతిశయము శోకము. భవభూతి—

ఏకో రసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదా
 ద్విన్నః పృథ కృపథగి వాక్రయతే వివర్తన్
 ఆవర్త బుద్బుదతిరంగమయా వివకారా
 సంభో యథా సలిం మేవ హి తత్సమస్తమ్³

¹ నన్నయభారతము, సభావర్ణము : 2-233

² భవభూతి ఉత్తరరామచరిత్ర : అం. 1: శ్లో 5.

³ భవభూతి : ఉత్తరరామ చరిత్ర : అం. 3; శ్లో. 42.

కరుణరస మొక్కటియే రసము. జలము సుదులుగా బుడగలుగా కెరటా
లుగా వివిధరూపములతో భాసించునట్లు నిమిత్తభేదమువలన ఆ కరుణమే భిన్న
భిన్నములుగా గోచరించును అని ఉత్తరచామచరిత్రలో ప్రతిపాదించెను.

విప్రలంభశృంగారము కరుణరస ప్రభేదమనియు దానికి పేరు కరుణ
విప్రలంభమనియు కొందరాలంకారికుల మతము. అందు ఇష్టజనవియోగము
చాలును. ఇష్టజననాశము శుద్ధకరుణము. శోచ్యులగు బంధుమిత్రుడు లాలంబన
ముఖ. తత్సంబంధ గృహవాహన, దర్శనామలు ఉద్దీపనములు. దైవనింద,
భూపాతము, ఆక్రందనము, ప్రలాపము, నిర్వేదము మున్నగునవి వృథాచారి
భావములు.

హాస్యరసము

హాస్యరసమునకు స్థాయిభావము హాసము 'స్వభావవిరుద్ధములగు వేష
భాషా చేష్టాదుల వలన మనమునఁ బొడము చిత్తవికారము హాస'మని ప్రతాప
రుద్రీయ నిర్వచనము. హాసమును నిర్వచించుట అంతసులభముగాదు. పరిహాస
రసికులు హాస్యమే ఏకైకరసమని వాదించు వారున్నారు. సదోర్భాసప్రతీతి
ఒక్క హాస్యము వల్లనే సాధ్యమనియు హాస్యమువలన తత్క్షణము జీవన్ముక్తి
ప్రదమైన సద్యః పరనిర్వృత్తి యేర్పడుననియు కొందరి వాదము. వికృతాకారము,
వికృతమైనభాష, వికృతమైన వేషము, వికృత చేష్టలు గలవారు ఆలంబనవిభావ
ములు. వారి చేష్టలు ఉద్దీపన విభావములు. అఘోషకోచము, వదనస్మేరత మున్నగు
నవి అనుభావములు. హర్షము, ఆవేగము, అవహీత మున్నగునవి సంచారి
భావములు.

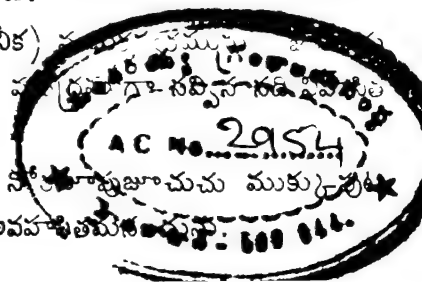
అన్ని రసములలో సులభమైనది హాస్యమే. అన్ని రసములలోకెల్ల కష్ట
మైనదియు హాస్యమే. హాస్యరసములో ఆరు విభేదములను ఆలంకారికులు
గుర్తించినారు. ఉత్తములకు స్మితహాసితములు, మధ్యములకు విహాసిత, అవహాసిత
ములు, నీచులకు అవహాసిత అతిహాసితములు గలుగునని ఆలంకారికు లనినారు.

“కొలదిగా చెక్కిళ్లు వికసింపఁజేసి మృదువుగా గటాఙములను నిగుడ్చుచు,
దంతములు వెలికిఁగనరాని చందమున నవ్వి నచో నది మధురమైన హాసము. దీనికి
స్మితమనిపేరు.

లెస్సగా మొగము, కన్నులు, చెక్కిళ్లును వికసింపఁజేసి కొలదిగా దంత
ములు గనవచ్చునట్లు నవ్వి నది హాసితమనబడును.

కంతగతము కాగానే (వెలుపలికి రానీక) నవ్వును గాననవ్వునగు వివేచిత
ముఖరాగమును జూపుచు నోరగంటఁ జూచుచు నవ్వును గాననవ్వునగు వివేచిత
మనబడును.

భుజములును, శిరస్సును గదలునట్లును, నోరొప్పుజూచుచు ముక్కునవ్వును
ములను లెస్సగా వికసింపజేయుచు నవ్వి నది అవహాసితమనబడును.

తగినంత కారణము లేకయుఁ గలిగినదియుఁ గన్నీరు వెలువరించుచు, భుజములును, వెండ్రుకలును నదరిపోవునట్లు చేయునదియు నగు నప్పు అపహాసిత మనబడును.

స్థూలమైనదియుఁ, గన్నులచుండి బాష్పపూరమును ప్రవహింపఁజేయు నదియు దొక్కలదురునట్లు జేయునదియు నగు నప్పు 'అతిహాసిత'మనబడును!."

అలంకారికులు నవ్యులలో నెన్నిభేదములు గుర్తించినారో! అదృశ్య దశనమైన (అనగా దంతములు కనిపించని) నవ్వే మధురమైన స్మితమనుమాట సహృదయులు విస్మరింపరానిది.

తిక్కన భారతమున ఎన్నోవిధములైన నవ్యులను ప్రయోగించెను. హాస్యము ఉద్భవించు తీరు అరయదగినది. అది శబ్దముచే ఉద్భవింపవచ్చును; సన్నివేశము వలన ఉద్భవింపవచ్చును. వాచ్యమైన హాస్యము కంటె శ్లేషవిరువు వలన కంటె, సన్నివేశకల్పన వలన జనించు హాస్యము ఉత్తమోత్తమ మని విజ్ఞుల అభిప్రాయము. ఉదాహరణమునకు మహాభారతములోని గృధ్రజంబుకోపాఖ్యానము గైకొనదగును. పుత్రశోకార్తులైన దంపతులు శృశానమున బాలకుని మృత కళేబరమునుంచి విలపించుచుందురు అది కరుణారసాన్నితమైన ఘట్టము. కాని అచ్చట చేరిన గృధ్రము సూర్యాస్తమయ మగులోపరి ఆ దంపతులను, బంధువులను అచటినుండి తరలింపజూచును. అప్పుడు తా నా శవమును భక్షింపవచ్చును. ఇక రాత్రియగు వరకు వారున్నచో నక్క శవభక్షణ చేయవచ్చును. గృధ్రజంబు కములు రెండును దంపతులకు లోకవృత్తము, వేదాంతము ఎంతెంతయో బోధ సల్పును ఆ శవభక్షణము అటు గ్రద్ద-ఇటు నక్క చెప్పు వేదాంతముల వర మార్గము. కరుణారసాంతర్గతమగు హాస్యము మిక్కిలి విలువైనది. నవ్విసవ్వింతుట తేలిక. అది చవకబారుహాస్యము.

"నిజమైన హాస్యరసమునందలి ప్రత్యక్షరము వెనుక వేడికన్నీటిబిందువులు మారువేషములో దాగియుండును" అనుమాట మరువ రానిది. నా ప్రగతిగీతము లలో సునిశితహాస్య మట్టికోవకు చెందినది.

అ॥వె. దీన సేవ చేయు దేశభక్తు దొకడు

ఐక్యచిక్కుపేదచాని గాంచి

ఎన్నికలకుముందు ఎక్కెక్కియేడ్చెరా

రమ్యహాసలో రమకృష్ణ.

కన్నీటితో తడిపిన నవ్వు నిజమైన హాస్యము కావచ్చును. హాస్యరసస్ఫూర్తికి అనేకోదాహరణములు గలవు తిరుమలదేవరాయలు ఏకాక్షుడు. అతనిపై రచితమైన చాటువు ఉదాహరింపనగును. రాణిని గూడినచో ఆతడు పరమేశ్వరు

కావ్యలంకారసంగ్రహవివరణము-తృతీయాశ్వాసానుబంధము.

డాక్టర్ నందూరి రామకృష్ణమాచార్య : తిక్కనభారతదర్శనము-తిక్కన నవ్వులు.

డట-లేనిచో శుక్రాచార్యుడట. ఉన్న ఒక్కకన్నుగూడా లేనిచో ధృతరాష్ట్రుడట.

కం॥ అన్నాతిఁ గూడ హరుఁడవు
అన్నాతిని గూడకున్న అనురగురుఁడ వీ
వన్నా తిరుమలరాయా!
కన్నొక్కటి కందుగాని కౌరవపతివే!

తిరుమలరాయలు + రాణి = పరమేశ్వరుడని ప్రశంసించినను అది హాస్యము కాకపోదు.

కావ్యాలోకము

ద్వితీయ ఖండము

అలంకార శిల్పము

అలంకారములు - ప్రస్తావన

అలంకారములు—అను మాటకు అందమైన ఆభరణవిశేషములు (నగలు, సొమ్ములు) అని వ్యవహారభాషలో అర్థము సుగమము. కావ్యమీమాంసలోగూడ అలంకారములన కావ్యశరీరమునకు అందము చేకూర్చు రచన లని అర్థము.

భామహుడు అలంకారములు కావ్యశరీరసౌందర్యమును పెంపొందించునని చెప్పటయేగాక, అలంకారములే కావ్యరచనకు అపరిహార్యములైన అలంబనము లనియు ప్రతిపాదించెను. సౌందర్య మలంకారః అను వామనుని సూత్రము సుప్రసిద్ధమై, అలంకారిక మీమాంసకు అద్యప్రకృతిగా అవతరించినది. సౌందర్యా రాధనవలన సంక్రమించు రసానందతన్మయత్వమే లలితకళలకు అంతరాత్మ కావున, భామహుని ప్రతిపాదనతో అలంకారికపరిభాషాసంప్రదాయమున సర్వ జనామోదముపడిసిన ఉక్తివై చిత్రితోపాటు సాహితీప్రియంభావుకులకు అనుభవ పునరుక్తమైన సౌందర్యదిదృశ్యకూడ అంతర్లీనమైయున్నది. భామహుడు రూపకాద్యలంకారములచే అలంకృతముగాని కాంతాముఖమెంత సుందరమైన దైవను ప్రకాశింపదని చెప్పెను.

అలంకారసంప్రదాయమువారు కావ్యమున కలంకారములే ప్రధానములని చెప్పుదురు. అతిప్రాచీనాలంకారికు లీ మతమువారే. వీరి మతమున రసము, ధ్వని అలంకార విశేషములు మాత్రమే.

అలంకారికమతసమన్వయము

శ్రీ కొమఱ్ఱాజు వేంకట లక్ష్మణరావుగారు ప్రాచీనాలంకారిక మతముల సమీక్షించి క్రింది సమన్వయమును నెలకొల్పినారు—

“ధ్వని ఉత్తమకావ్యమునకు ప్రాణమువంటిది. అదిలేనిది ఉత్తమ కావ్యము కానేరదు. కావ్యమున కాత్మ రసము, శబ్దార్థములు శరీరము. ఓటో మాధుర్యాదిగుణములు శౌర్యాదులవంటివి. అలంకారములు హారములవంటివి. రసము అంగి. శబ్దార్థము లంగములు. మాధుర్యాదిగుణము లెప్పుడును రసమును విడుచునవిగావు. అనగా రసమున్నచోట నవి యుండును ; అవి యున్నచోట రసము పుట్టును. అలంకారము లట్టివిగావు. ఇవి అంగద్వారమున మాత్ర మొకప్పుడు రసమును అభివృద్ధిచేయును ; ఒకప్పుడు చేయకపోవచ్చును.

రసమును ఉత్కర్షింపజేయనపుడు అలంకారములు కేవలము ఉక్తి వైచిత్ర్య పర్యవసాయములగు నుండును. ఇది కావ్యప్రకాశకర్త మమ్మటుని మతము (12వ శతాబ్ది). దీనినే ఏకాక్షరకారుడు (13వ శతాబ్ది), ప్రతాపరుద్రీయకారుడు (14వ శతాబ్ది), అప్పయ్య దీక్షితులు (16వ శతాబ్ది), జగన్నాథ పండితరాయలు (16వ శతాబ్ది) మొదలైన వారందరు ఒప్పుకొనిరి. ఇదియే యాధునికాలంకారికుల మతమని చెప్పవలసియున్నది. ధ్వనియెద్ది? అలంకారమెద్ది? రసమనునది కావ్యమునకు నాస్కాగ తీసికొనవలెను. ఉత్తమకావ్యము ధ్వని ప్రధానము. ఎందు వాచ్యార్థమునకంటె వ్యంగ్యార్థ మెక్కువ రమణీయముగ నుండునో అది ఉత్తమ కావ్యము. ఎందు వ్యంగ్యార్థము వాచ్యార్థమునకంటె నధికరమణీయముగ నుండదో అది మధ్యమకావ్యము. దీనినే గుణభూతవ్యంగ్య మందురు. ఎందు వ్యంగ్యార్థ ముండదో, ఉండినను స్పష్టముగ నుండదో యది అధమకావ్యము. శబ్దార్థ చిత్రాదు లిట్టివి. కావున నలంకారములలోఁ జేరిన చిత్రకావ్యము వీరి మతమున నధమము. ఎందువలన? ధ్వనిలేదు గనుక. ఇది ఇట్లుండ కొన్ని అలంకారములలో ధ్వని కనబడుచున్నది. కొన్ని ధ్వని భేదములలో అలంకారములు కానవచ్చుచున్నవి. కావున రెండుపక్షముల వారికిని వాదవివాదములు జరిగి తేలిక దేమనగా వాచ్యార్థమును కొంతవరకును పరిత్యజించుటయే 'ధ్వని' యొక్క విశేషము. అది వస్తురసాల కార ధ్వనులు అని మూడు విధములు. ఈ మూడు విధముల ధ్వనికిని వాచ్యముతో పనిలేదు. వాచ్యార్థమువలన అలంకారము సిద్ధించెనా యది 'అలంకార'కోటిలో చేరును. అనగా అది అలంకారధ్వనికాదు. అలంకారమే ; వ్యంగ్యార్థమున అలంకారము సిద్ధించెనా అది ధ్వనిగాని అలంకారము గాదు. వలయునెడల దానిని అలంకార ధ్వని యనుదు గాని అలంకార మనవలదు!! ఉపమాద్యలంకారము లన్నియు వాచ్యార్థమువలన సిద్ధింపవచ్చును ; వ్యంగ్యార్థము వలన సిద్ధింపవచ్చును. కాని ధ్వనివాదుల మతమున మొదటిదానిని మాత్ర మలంకార మనవలెను. రెండవదానిని 'ధ్వని' అనవలెను.¹

కావ్యశిల్పమున అలంకారములకు గల స్థానము సహృదయులు గుర్తింప దగినది. అలంకారములు ఆభరణప్రాయములు. అవి లేకపోయినను రసము ఉద్భవింపవగును. రసస్ఫూర్తికి అలంకారములు దోహదము కల్పింపవచ్చును. సౌందర్యము లేనిచో ఆభరణములు నిష్ప్రయోజనము లైనట్లే, రసపుష్టిలేని కావ్యమునకు అలంకారములు శోభను చేకూర్చలేవు. అంతేగాక సహజసౌందర్యమున్నచో అలంకారము లేల? అలంకారములు సహజసౌందర్యమును అతిశయింపజేయవచ్చును. అంతేగాక అలంకారాతిశయము కొండొకచో, సహజ సౌందర్యమునకుగూడ కృతకత్వము నాపాదించి ఏవగింపు గల్గింపవచ్చును. అందుచే అలంకారములు చక్కగా వ్రయు క్తములైనప్పటి శోభనిచ్చుననుమాట మరువరాదు లక్ష్య లక్షణములతోగూడి, కేవలాలంకారమయమైన అలంకార

¹అంధ్రవిజ్ఞాన సర్వస్వము - అలంకారములు.

సంగ్రహము కావ్యము కాజాలదు. అట్లు, కవి అనిర్వచనీయమైనదానిని, వాచామగోచమైనదానిని, మాటలలో చెప్పలేనిదానిని మాటలలో చెప్పవలసి యుండుట కవితాకళలో స్వయంవ్యక్తమగుచున్న ఒక విచిత్రవిరోధాభాసము. అందుచేత అలంకారములు శబ్దాంతశక్తిలను పెంపొందించు మహనీయసాధనములని మరువరాదు.

అలంకారములు, శబ్దాలంకారములని అర్థాలంకారములని ప్రధానముగా రెండువిధములు. ఉభయాలంకారములని మూడవతరగతిని గూడ కొందఱు పేర్కొనిరి కాని అన్ని అలంకారములును శబ్దాలంకారములే. అయినను ప్రాధాన్యవివక్షచే శబ్దాలంకారములని, అర్థాలంకారములని చేసిన విభజన అధిక సంఖ్యాకులు ఆమోదించినది.

శబ్దాలంకారములు

1. అనుప్రాసాలంకారము

హల్లులపునరుక్తి అనుప్రాసాలంకారము. అనగా వచ్చిన హల్లే తిరిగి వచ్చునట్లు రచించుట. అనుప్రాసము శ్రవణేయమనుట అనుభవపునరుక్తము. రచనకు అత్యంతము. ధ్వని ప్రధానమైన కవితవలన రసప్రతీతి కలుగని అలంకారికులందరు ముక్తకంఠముతో చాటియున్నారు. అంతేగాక అనుప్రాసప్రలోభము రచనలో రసస్ఫూర్తికి అంతరాయము కల్గించునని అలంకారికుల భావము. అయినను పలువురు తెలుగుకవులు అనుప్రాసలాలనులు మహాకవులైన వారలును, రచనను రసవంతముగ ధ్వనిప్రధానముగ తీర్చిదిద్దినవారును - కావ్యచిత్కముగ అనుప్రాసలాలనుకు లోనైనవారే. అయితే సమ్యక్ప్రయోగములైన అనుప్రాసాలంకారము రసపుష్టి కల్గించునదే యను వాదముగూడ కొందఱాలంకారికులు ప్రతిపాదించియున్నారు. అనుప్రాసమునకు ప్రాచీనకావ్యములందు అనేకోదాహరణములు లభించును.

- (1) చ॥ అదిఁ జవి కాంచె భూమిసురుఁ డంబరచుంచి శిరస్సరజ్జరీ
వదిలముహూర్ముహూర్త దభంగ తరంగ మృదంగ విస్వన
స్ఫుట నటనామరూప వరిపుల్ల కలాప కలాపి జాలమున్
గటక చరత్కరేణు కరకంపితపాఠము శీతలైలమున్¹
- (2) మ॥ వనికాః చూచితె మాల్యవంతముఁ బ్రభావంతంబు, నానామణి
జనకోదంతి సానుకాంతము, మరుత్ సఁపూర్ణ చంద్రాననా
జనకేశీ వద చంద్రకాంతము, నభింబాధ కృత్కూట వ
ర్ధన దుర్ధాంతము, సర్వవృత్త కథా ప్రాగ్వర్ణితోదంతమున్²
- (3) మ॥ ప్రణతుర్ సేయుచుఁగాంచెఁ గుంభజుఁడు రోహిణిముద్రతోఁగూడి, ద
క్షిణ కైలాసము, నందికాహరకృతశ్రీ పాదుకాన్యాసమున్,
మణి మంత్రోషధి వాసమున్, భవమహామాయా వివర్యాసమున్,
గణనాతీత సతీవిలాసము, సమగ్రశ్రీ సముల్లాసమున్³

¹ మనుచరిత్ర-2-3

² తెనాలిరామకృష్ణకవి పాండురంగ మాహాత్యము 1 - 130

³ భూర్జటికవి శ్రీ కాళహస్తి మాహాత్యము - 1 - 109

(4) కనన్ మధద్రకున్ సమంబుగాఁగ నే మృగిఁ బో

కనన్ : నిజంబుగాఁగ నే జగంబునందుఁ జూచికా

కనన్ : దదీయ వర్ణనీయ హావభావ ధీ వయః

కన న్మనోజ్ఞరేఖ లెన్నగాఁదరంబె గ్రక్కనన్¹

చేకానుప్రాసము

“వలుకుఁగమ్మదనము నెఱింగిన విద్వాంసులు చేకులనబడుదురు. అట్టి వారికి ఇష్టమైనది గావున దీనిని చేకానుప్రాసమందురు. ఇందు రెండేసి వ్యంజనముల జంటలు వ్యవధాసము లేకుండగ ఆవృత్తములు గావలెనని సంఖ్యానియమము గలదు”

చేకానుప్రాసమునకు కావ్యాలంకార సంగ్రహమునందలి ఉదాహరణము —

స్ఫురత్ కృపాబల ప్రతాపభూతి దైర్య భూభరా

ర్పిరంగదానబుద్ధి వైఖరిన్ హరిన్ హరిన్, సుధా

హరున్ హరున్, గిరిన్ గిరిన్, మహానయన్ నయన్ రమా

గురున్ గురున్, జయింతువోఁ దగున్ నృసింహభూపరా!²

ఇట్ల స్వరవ్యంజనములు రెండింటి కావృత్తి యుండుటచే నిది యమకోడాహరణమని కొందఱి అభిప్రాయము.

వృత్త్యనుప్రాసము

ఒకహల్లుగాని, పెక్కుహల్లులుగాని పలుమారులు ప్రయుక్తములగుచో నది వృత్త్యనుప్రాసము. ఇందు సంఖ్యానియమములేదు. చేకానుప్రాసమువలె అవ్యవహితముగ నుచ్చరింపబడవలెనను నియమమును లేదు. ఉదాహరణమునకు—కమలాలోలుడు—ఇందు లకారము ముమ్మారు ప్రయుక్తము. వృత్త్యనుప్రాసమునకు భాగవతములోని సుప్రసిద్ధపద్యము ఉదాహరణముగ స్వీకరింపవగును.

క॥ అడిగెదనని కడువడిఁజను

నడిగినదను మగుడ నుడుగఁడని నడ యుడుఁగున్

వెడ వెడ చిడిముడి తడఁబడ

నడుగిడు నడుగిడు జడిమ నడుగిడు నెడలన్.³

వృత్తియనగా నియమితవర్ణములం దుండునట్టిదియు, రసవిషయకమైనట్టిదియు నగు రచన. అట్టి వర్ణరచనకు సంబంధించినది గనుక నిది వృత్త్యనుప్రాసమని పేరు తెక్కినది.

¹ విజయవిలాసము - 1 - 97. పంచచామర వృత్తము

² ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము - పుట 410

³ కావ్యాలంకార సంగ్రహము - 4 - 74. పంచచామర వృత్తము.

⁴ శ్రీ మదాంధ్ర మహాభాగవతము - 8 - 103.

“ఓజఃప్రకాశములైన వర్ణములుగల వృత్త్యనుప్రాసమునకు 'పరుష'యని పేరు. దీనినే గౌడిరీతి యందురు. ఇతరవర్ణములుగల వృత్త్యనుప్రాసము కోమలి యనబడును వామనుడు దీనిని పాంచాతీరీతి యనెను. దీనినే గ్రామ్య యని కొందఱుందురు.”

తెలుగుచందస్సులోని ప్రాసము అనుప్రాసాంతర్భాగమనుట సుగమము.

అంత్యానుప్రాసము

అనుప్రాసాలంకారము పాదాంతముల నున్నచో నది అంత్యానుప్రాసము. ఉదాహరణములు:—

- (1) క: అనుదిన సంతోషణములు
జనిత శ్రమశాప దుఃఖ సంతోషణముల్
తనయుల సంతాపణములు
జనకులకుం గర్హయుగళనద్యుషణముల్.¹
- (2) కూచిపూడి ఆ గహారం :
మేముందేదే ఒకవారం :
తులమున బ్రాహ్మణవారం :
వివసించేది కృష్ణాతీరం :
కోరేది మీ మెడలోని చంద్రహారం !²
- (3) సీ: లలనాజనాపాంగ వలనావస దనంగ
తులనాభిశా భంగదోఃప్రసంగ
మలసానిల విలోల దళసాసవ రసాల
పలసాదరకుకాలవసవికాల
మరిసీ గమదనీక మరిసీకృతధునీక
మరిసీ సుఖిత కోకకులవదూక
మతికాంతసలకాంత లతి కాంతర వికాంత
రతికాంతరణకాంత సుశమ కాంత
మకృత కామోద కురవకా వికల వకుల
ముకుల సకల వనాంత ప్రమోద చరిత
కలిత కలకంఠ కులకంఠ కాకరీ వి
భాసురము పొల్పుమధుమాస వాసరంబు.³

¹ శ్రీ కొ. వే. లక్ష్మణరావుగారు.

² శ్రీమదాంధ్రమహాభాగవతము-7-140.

³ కూచిపూడి భాగవతుల వచనగీతము.

⁴ పసుచరిత్ర - 1-128.

ఈ సీసపద్యమున ప్రతిపాదమునందును నాలుగు అంశానుప్రాసము లున్నవి.

లాటానుప్రాసము

ఒక్క అర్థము గలి పదములు తాత్పర్యభేదము కలుగునట్లు పున రావృత్తములయినచో లాటానుప్రాసము. ఉదాహరణమునకు—

కమలాక్ష నర్పించు కరములు కరములు

శ్రీనాథు పర్జించు జిహ్వ జిహ్వ¹

ఇచ్చట మొదటి కరములకు జాతివాచకమైన చేతులని, రెండవ కరములకు యోగ్యమైన చేతులని అర్థము. ఇట్లే రెండు జిహ్వలకును అర్థవై శిష్ట్యము గమనింపదగును.

అనన్వయాలంకారమునకును లాటానుప్రాసమునకును గలి భేదసామ్యములు అనుశీలింపదగును. 'రాముడు రాముడే' అను వాక్యమునందలి రాముడు - రాముడే యన అనన్వయసామాన్యుడని అర్థము స్ఫురించును. మొదటి రామునకు రెండవరామునకు ఒకటే అర్థము. ఇది అనన్వయము. రాముడు దాశనిధియే యన్నను అర్థభేదము రాదు. కాని లాటానుప్రాసమున మొదటిపదమే పునరావృత్తము కావలెను. తాత్పర్యభేదము కలుగవలెను. అనన్వయాలంకారమున రెండు పదముల సమానార్థకత ముఖ్యము. లాటానుప్రాసమున - రెండుపదముల సమానోచ్ఛారణము ముఖ్యము.

2. యమకాలంకారము

స్వరవ్యంజన (అచ్చుల మరియు హల్లుల) సముదాయ పానరుక్త్యము యమకాలంకారము. అసమార్థకములయిన సమానవర్ణముల యేకక్రమము ఆ వృత్తియమకమని కావ్యప్రకాశకారుని మతము. ఉదాహరణము—

ఆ వై విఃవికాయము కాయంబు మంచి పోరాడుచున్నది.

ఇందు మొదటి కాయము 'నికాయశబ్దము' లోనిది. రెండవకాయమునకు శరీరమని అర్థము.

చేకవృత్త్యనుప్రాసములందు హల్లులసామ్య మున్న చాలు. అచ్చుల సామ్య మానుషంగికము. యమకమున అచ్చులు మరియు హల్లులు రెండింటి సామ్యమును ఆవశ్యకమే. లాటానుప్రాసమున ఏకపదము లేకార్థమున భిన్న తాత్పర్యముతో వచ్చును. యమకమున నేకశబ్దములు భిన్నార్థమున రావలెను. పూర్వలాక్షణికులు విహరింపఁగల యమకములను పేర్కొనియున్నారు. యమకము పాదయమకమనియు, పాదభాగయమకమనియు రెండు విధములు. పాదయమకము పదకొండు విధములు

¹ శ్రీ మదాంధ్ర మహాభాగవతము - 7 - 169.

1. ముఖ 2. సందంశ 3. ఆవృత్తి 4. గర్భ 5. సందప్ట 6. పుచ్చ
7. పంక్తి 8. యుగ్మక 9. పరివృత్తి 10. సముద్గక 11. మహాయమకములను
యమకములు ప్రసిద్ధములు.

క॥ ఔరా : యోజన్యపాల భు

మారా : మను మదనసమరమాధుర్యదనై

దీరా : నృసింహ కూడితి

మా రామను మదనసమరమాధుర్యదనై¹

ఇందు ద్వితీయ చతుర్థ పాదములు సమములు. కావున దీనిని సందప్ట
యమకముగ భట్టుమూర్తి చేర్చొనెను.

నాలుగు పాదములను సమానమైనచో నది పంక్తియమకము. ఇట్లే
అనేకములైన ఉదాహరణముల నెన్నవగును.

సీ॥ తనభవ్యధామంబు తనభవ్యధామంబు

కరణి మిత్రోన్మేషకరము గాగె²

ఉ॥ లింగ విషిద్ధ్యగల్గుల చెలింగని మేచకకంధరుం ద్రిశూ

లిం గని సంగతా? లపిలింగని కర్దమ దూషితన్ మృతా

లిం గని కృష్ణచేయి హలింగని వీలకచన్ విదాతృ నా

లిం గని రామలింగకలింగని కీర్తి హసించు దిక్కులన్³

ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమునందు యమకము ఆదిమధ్యాంతయమకము
లని త్రిధా విభక్తము.

3. ముక్తపదగ్రస్తాలంకారము

ముక్తపదగ్రస్తమును శబ్దాలంకారములలో నొకటిగ లాక్షణికులు ఎన్ని
నారు. ముక్తమనగా విడిచిపెట్టిన పదమును గ్రస్తమనగా తిరిగి పట్టుకొనుట.
ఇది పునరుక్తిగాని, శబ్దప్రయోగపాహుళ్యముగాని గాదు. ఇందు ప్రయో
గించినపదము అర్థపుష్టితో సాంతమైనపదప తిరిగి అదేపదము సార్థకముగ
నారంభము కావలెను.

వలుపురు తెలుగుకవులు ప్రయోగించిన ముక్తపదగ్రస్తములను
సహృదయులు మురిసిపోవుచు మాటిమాటికి చదువుకొనుట కద్దు. ముక్తపద
గ్రస్తమునకు మనుచరిత్రమునందలి ఉదాహరణము—

¹ కావ్యాలంకార సంగ్రహము - 4-80

² వసుచరిత్ర - 6 - 103

³ చాటువు

పి. తీర్థసంవాసు లేతెచినారవి విన్న
 నెదురుగా నేగు దవ్వెంతయైన
 ఏగి తత్పదముల కెఱిగి యింటికెదెచ్చు
 దెచ్చి సదృశి నాతిథ్యమిచ్చు
 విచ్చి యిష్టాన్న సంతృప్తులగాఁ జేయు
 జేసి కూర్చున్నచోఁ జేరవచ్చు
 వచ్చి యిద్దరగల్గి పనధి వర్వత సరిత్
 తీర్థమాహాత్యముల్ దెలియ నడుగు
 నడిగి యోజనవరిమాత మరయు నరిసి
 పోవలయుఁ జూడననుచు నూర్పులు విగుర్చు
 ననుదినము తీర్థ సందర్శనాభిలాష
 మాత్యనుప్పొంగ నత్తరుణాగ్నిహోత్ర

ము క్తపదగ్రస్తము యమకములో సంతర్భూతమైనదే.

మ. దృఢదాహాబంధీమ ! భీమ సమం ప్రేంజియ శ్రీపతి
 బ్రధిమా దౌకితహమ : భూమహిత తూర్వధాన దత్తేశధా
 క్కధమత్కార వినామ నామకతన క్లామ్యన్మహా ధిల్లికా
 గధరాదాద్యరిధామ ! ధామగరిమ గ్రస్తగ్రహాదీశ్వరా !

4. చిత్రాలంకారములు

పద్యవర్ణములు పద్యము, చక్రము, సర్పము మున్నగు ఆకారములు వచ్చు
 నట్లు కూర్చబడెనేని చిత్రాలంకారమగును. పద్యబంధాదులు అక్షరములతో
 చేయు సాముగరిడిలుగాని, యందు కవిత్వ మేముండునని మూతిముడుచువారు
 లేకపోలేదు. యమకమునందును చిత్రకవితయందును సాధారణముగ రసపుష్టి
 కనుపించదు- అని ఏకావళిలో విద్యాధరుడు ప్రవచించెను.

నాగబంధము

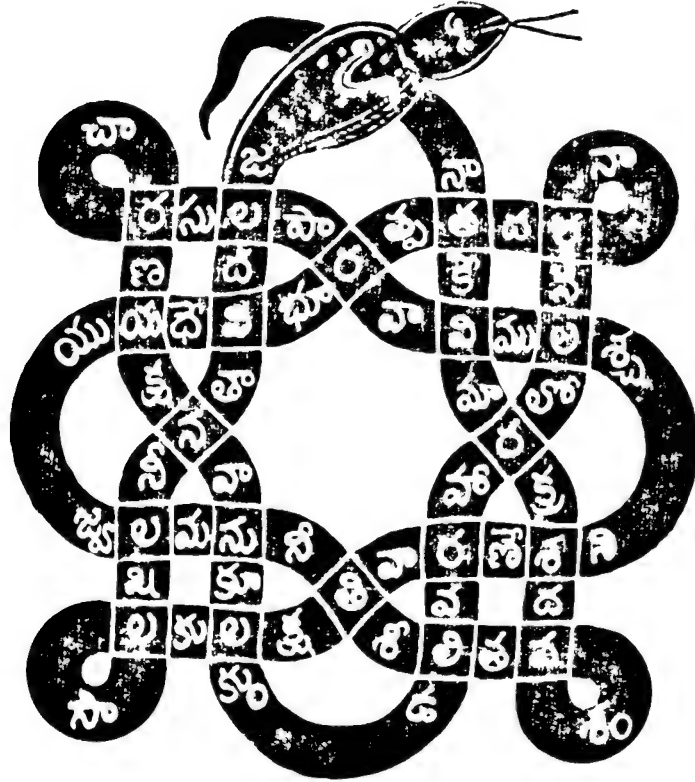
“ముక్కుతిమ్మనార్య ముద్దుపలుకు” అని కవితామాధురికి పేరుమోగిన
 నంది తిమ్మనగూడ పారిజాతముల నడుమ చివరకు కొన్ని నిర్గంఢకుసుమములఁ
 జేర్చెను. అట్టివానిలో ప్రసిద్ధమైన నాగబంధమునిట ఉదాహరింపదగును. ఈ
 చంపకమాలా పద్యమున నాగబంధమెట్లుమరియున్నదో చిత్రపటమున పరిశీలింప
 దగును.

చ॥ జలదవితాన నీల ఖలపాల కులక్షతి వారణేశ ని

శృల మునివారిపాల సుర చారణ యక్ష నవానుకూల కుం

డలి వరహారలోల నల నారద తత్పర భూవిధేయ యు

జ్వల మను నీతిశీలిత వశంవద శక్రరమా నికేతనా !

నాగబంధము

అర్థాలంకారములు - వివిధాలంకారికుల మతములు

శబ్దార్థాలంకారముల వైశిష్ట్యము

శబ్దాలంకారములకంటె అర్థాలంకారములే కావ్యమునకు ఎక్కువ ఉత్కర్ష కల్పించునవని పలువురు అలంకారికులు తలపోసియున్నారు. రమణీయార్థ ప్రతిపాదకత్వము శబ్దాలంకారములందు కొఱవడుటచే వానికి కావ్యత్వసిద్ధిని పండితరాయలు అంగీకరింపలేదు.

అర్థాలంకారములకంటె శబ్దాలంకారములే మిన్నయనువారున్నారు. శబ్దాలంకారములు సద్యోరసప్రతీతికి హేతువులని కొందరి అభిప్రాయము. అర్థాలంకారములు అర్థప్రతీతియైన పిమ్మటగాని చిత్తము నాకోర్చింపఁజాలవు. శబ్దాలంకారములు సంగీతమునకు దగ్గరచుట్టములు; ఆపాతమధురములు. అర్థాలంకారములు సాహిత్యశాంధవములు; ఆలోచనామృతములు.

అలంకారములు భాషతో పుట్టినట్టివే. లలితకళలన్నిటిని అంతరాత్మయని చెప్పదగిన సౌందర్యమే అలంకారములు ఆద్యప్రకృతి. భాష ప్రయోజనమేమి? వక్తభావములను శ్రోతలకు అందించుటయే. అందు ఆప్రయోజనమే ప్రాధాన్యము వహించినచో అది వ్యావహారికమైన సాధారణకళ. ఆ భాష వినసొంపుగ నున్నచో, సౌందర్యమే ప్రాధాన్యము వహించినచో అది సాహిత్యమగును. అలంకార రచనమన్న సౌందర్యస్ఫోరకమైన ఆహార్యధారణమే.

క్రాంతదర్శియైన ప్రతిభాశాలి తన మనోనేత్రముతో దర్శించినదానిని కవనములో, శిల్పములో, చిత్రలేఖనములో ప్రదర్శించుటకు యత్నించుట సహజము. ఉత్తమోత్తమకవిత్వ యైనను ఆ క్రాంతదర్శనమునకు ఒక నీడ, క్రీ నీడ మాత్రమే. శిల్పపరిధి పరిమితము. అట్లే చిత్రలేఖనము. అలంకారములు - ఆ పరిమిత పరిధిని విస్తృత మొనరించుటకు సాయమొనర్చగలవు.

అరణ్యములో పంచపాండవులమధ్య నడచుచున్న ద్రౌపది యథార్థమునకు వర్ణనాతీతవస్తువు. కాని కవి, ఆమె అయిదు కొండల మధ్య త్రుళ్లింతలాడుచున్న నదీ సుందరి అని అభివర్ణింపగనే సాహితీప్రియంభావుకుని మనః

ఫలకముపై ఆ చిత్తరు వేర్పడి మాటలు చెప్పలేని - అనుభవై కవేద్యమైన - రసప్రతీతిని కల్పించుట సహృదయగమ్యము. శబ్దాలంకారములుగూడ నాద ప్రస్తారమున అనిర్వచనీయమును అనుభవ సిద్ధము చేయుటకు తోడ్పడును.

సంస్కృతవాఙ్మయము : అలంకారములు

సంస్కృతమున అలంకారములు ఋగ్వేదములందలి ఋక్కులలోగూడ కన్పించుచున్నవి. ఋగ్వేదములో ఉపమ, రూపకము, అతిశయోక్తి అలంకారములు గలవు.

మహాభారతము నందును రామాయణమునందును హృదయంగమములైన అలంకారములు పెక్కు గలవు. పాణినీయమునందు ఉపమాన - ఉపమేయ - సామాన్య పదములు ప్రయుక్తములు నిరుక్తమునందు యాస్కాచార్యుడు ఉపమాలంకారప్రస్తావము తెచ్చి అశ్వినీదేవతలను దొంగతలతో పోల్చుట వీచోపమ యని తర్కించెను. అగ్నిపురాణమున అలంకారములు సోదాహరణముగ వివరింపబడినవి.

భాసుని నాటకములలో అలంకారములు కొల్లలు. కాళిదాసు కావ్యములు అలంకారఖనులు. “ఉపమా కాళిదాసస్య” — ఉపమా అలంకారము కాళిదాసుచేతిలో సిద్ధిపొందినది. కాళిదాసు ఉపమాలంకారమునేగాక ఉత్పేక్ష, రూపకము మున్నగు అనేకాలంకారములను ప్రయోగించియున్నాడు. కాళిదాస మహాకవి చేతిలో ఉపమాలంకారముతోపాటు సిద్ధిపొందిన అలంకారము అర్థాంతరన్యాసము.

అలంకారముల సంఖ్య

భరతుడు నాట్యశాస్త్రమున నాలుగు అలంకారములను చెప్పెను. యమకము అను శబ్దాలంకారముతోపాటు భరతముని పేర్కొనిన అర్థాలంకారములు— 1. ఉపమ 2. రూపకము 3. దీపకము.

దండి సంకీర్ణముగాక 34 అర్థాలంకారములను చెప్పెను. మమ్మటుడు సంకర సంస్కృష్టముగాక 56 వరకు అర్థాలంకారములను నిరూపించెను. విద్యా నాథుడు 66, చంద్రాలోకకర్త జయదేవుడు 100, కువలయానందకారుడైన అప్పయ్య దీక్షితులు 124 అర్థాలంకారములను నిరూపించిరి.

అలంకార లక్షణగ్రంథములు

కావ్యమీమాంసకై ఉద్భవించిన లాక్షణికగ్రంథములలో అలంకార చర్చ ప్రాయికముగ నొక ప్రకరణమగును. కేవల మలంకారముల మీమాంసకొరకే ఆవిర్భవించిన గ్రంథములలో రాజానకరుయ్యక కృతమైన ‘అలంకార సర్వస్వము’ మిగుల ప్రామాణిక గ్రంథము. ఈ గ్రంథమునకు జయరథుడు టీక వ్రాసెను. సముద్రబంధుని టీక మరియొకటి కలదు.

అప్పయ్యదీక్షితులవారి 'కువలయానందము' కూడ కేవల మలంకారముల కొరకే పుట్టిన గ్రంథము. విశ్వేశ్వరవండిత విరచితమైన అలంకార శాస్త్రము గూడ కేవలము అలంకారముల గూర్చిన గ్రంథమే. జయదేవుని చంద్రాలోకమును అలంకారశాస్త్ర గ్రంథమే.

తెలుగులో మొదట కావ్యమీమాంసపై గ్రంథము వ్రాసినవాడు విన్నకోట పెద్దన. 14 వ శతాబ్దివాడు. ఇతని కావ్యాలంకార చూడామణికి దండి కావ్యదర్శము మాతృక. పిమ్మట పేర్కొనదగిన గ్రంథము - కావ్యాలంకారసంగ్రహము. దీనికి నరస భూపాలీయమను నామాంతరము గలదు. ఇందు కావ్యమీమాంసతోపాటు అలంకారప్రకరణ మున్నది. దీని కర్త భట్టుమూర్తి. ఇతడే రామరాజభూషణుడని విమర్శకులు నిరూపించినారు. దీనికి మాతృకలు పకావళియు ప్రతాపరుద్రీయమును. జయదేవుని చంద్రాలోకములోని ఐదవ మయూఖము నాధారముగగొని 18 వ శతాబ్ది వాడయిన అడిదము సూరకవి ఆంధ్ర చంద్రాలోకము రచించెను. ఇందు 100 అర్థాలంకారములు గలవు. టి. ఇ. శ్రీనివాసాచార్యులుగారు సాహిత్య చింతామణి లేక అలంకారశాస్త్ర సంగ్రహము రచించిరి. శ్రీ వీరేశలింగముగారి అలంకారసంగ్రహమునకు మాతృక చంద్రాలోకము.

అలంకార వర్గీకరణము - వివిధమతములు

వక్రోక్తి వాక్కున కలుకారత్వమును కల్పించును. వక్రోక్తి వలననే అంతట అర్థము శోభావంతమగును. కవులు యత్నించి దీనిని సాధింపవలెను. ఇది లేనిది ఏ అలంకారము సిద్ధించును? అని భావించునని వాదము. మమ్మట్లు డలిశయోక్తియే సర్వాలంకార బీజప్రాయమని వచించెను. అలిశయోక్తికిని వక్రోక్తికిని మమ్మటమతమున భేదములేదు.

రుద్రటుని వర్గీకరణము

తొమ్మిదవశతాబ్దినాటి రుద్రటుడు అలంకారములను 1. వాస్తవము 2. శౌచమ్యము 3. అలిశయము. 4. శ్లేషము అని నాలుగు విధముల విభజించి అలంకారము లన్నియు నీ నాలుగింటిలో అంతర్గతములని ప్రతిపాదించెను.

- (1) ఎయ్యది అర్థమును బలపరచి స్వరూపమును ఉద్బుదున్నట్లు చెప్పినో అది వాస్తవము లేక స్వభావోక్తి.
- (2) ఎందు వస్తు స్వరూపము చక్కగ దెబ్బ నిమిత్తము దానితో సమానమైన వస్తువును వక్త చెప్పినో అది శౌచమ్యము (ఉపమ).
- (3) ఎందు నర్థము లోకములోనిదానికి విలక్షణముగ అతీతముగ నుండునో అది అలిశయము (అలిశయోక్తి).
- (4) ఎందు ఏకార్థముగల పదములచే ఒక్క వాక్యమునకు రెండర్థములు సంక్రమించునో అది శ్లేషము.

రుద్రుడు అలంకార వర్గీకరణమును శాస్త్రీయముగా చేసినవారిలో ప్రథముడు. అతని వర్గీకరణముననుసరించి అర్థాలంకారములు అన్నియు నాలుగు వర్గములు

- (1) వాస్తవ వర్గము—సహోక్తి, సముచ్చయము మొదలగునవి. ఇవి 28.
- (2) జౌహవ్య వర్గము—ఉపమ, ఉల్లేఖ మొదలగునవి. ఇవి 21.
- (3) అతిశయవర్గము—విభావన, తద్గుణము మొదలగునవి. ఇవి 12.
- (4) శ్లేషవర్గము—శ్లేష, విరోధాభాసము మొదలగునవి. ఇవి 12.

మొత్తము 88. వై నాలుగువర్గములు అలంకార ప్రపంచమునకు నాలుగు దిక్కులుగా భాసించుచున్నవి.

రుద్రుని వర్గీకరణము

అలంకారసర్వస్వకారుడగు రుద్రుడు అర్థాలంకారములను 7 ప్రధాన వర్గములుగా విభజించియున్నాడు.

అవి-

- (1) సాదృశ్యవిచ్ఛిత్తి—ఉపమ మొదలగునవి.
- (2) విశేషణ విచ్ఛిత్తి—సమాసోక్తి మొదలగునవి.
- (3) గమ్యార్థతావిచ్ఛిత్తి—పర్యాయోక్తము మొదలగునవి.
- (4) విరోధ విచ్ఛిత్తి—విరోధము మొదలగునవి.
- (5) శృంఖలావిచ్ఛిత్తి—కారణమాల మొదలగునవి,
- (6) న్యాయవిచ్ఛిత్తి—కావ్యలింగము మొదలగునవి.
- (7) గూఢార్థపరతావిచ్ఛిత్తి—సూక్ష్మము మొదలగునవి.

వీనిలో మరల ఎన్నో ఉపభేదములనుగూడ రుద్రుడు పేర్కొనెను. రుద్రుని అనంతరకాలమందలి అలంకారికులందరును-విద్యాధర విశ్వనాథాదులు -ఈ వర్గీకరణమును అనుసరించిరి.

విద్యానాథుని వర్గీకరణము

ప్రతాపరుద్రీయకర్తయగు విద్యానాథుడు - విద్యానాథుని అనుసరించిన భట్టమూర్తియు ఈ వర్గీకరణము ఆధారముగా అర్థాలంకారములను తిరిగి క్రింది విధముగా వర్గీకరించిరి-

1. సాధర్మ్యమూలకములు—

- (i) భేదప్రధానసాధర్మ్యము గలవి-దీపకము, తుల్యయోగిత, నిదర్శనము, దృష్టాంతము, ప్రతివస్తూపమ, సహోక్తి, ప్రతీపము, వ్యతిరేకము.
- (ii) అభేదప్రధాన సాధర్మ్యముగలవి - రూపకము, సందేహము పరిణామము, భ్రాంతిమంతము, అవహ్నుతి.
- (iii) భేదాభేద ప్రధాన సాధర్మ్యముగలవి - ఉపమ, ఉపమేయోపమ, అనన్వయము, స్మరణము.

2. అధ్యవసాయ మూలకములు—

అతిశయోక్తి - ఉత్పేక్ష

3. విరోధమూలకములు—

విషమము - అసంగతి - చిత్రము - అతద్గుణము - అన్యోన్యము-భావికము - విశేషము - వ్యాఘాతము.

4. వాక్యన్యాయ మూలకములు—

సముచ్చయము - వికల్పము - పరిసంఖ్య - యథాసంఖ్యము - అర్థాపత్తి.

5. లోకన్యాయ మూలకములు—

పరివృత్తి - ప్రత్యసీకము - తద్గుణము - సమాధి - వినోక్తి - సమము - స్వభావోక్తి.

6. తర్కన్యాయ మూలకములు—

కావ్యలింగము - అనుమానము - అర్థాంతరన్యాసము.

7. శృంఖలా వైచిత్ర్య మూలకములు—

కారణమాల - ఏకావళి - మాలాదీపకము - సారము.

8. అవహ్నావ మూలకములు—

వ్యాఙ్గోక్తి - వక్రోక్తి - మీలనము.

9. విశేషణ వైచిత్ర్య మూలకములు—

సమాసోక్తి - సరికరము.

ఉపమ, అనన్వయము, ఉపమేయోపమ, ప్రతీపము

1. ఉపమాలంకారము

“ఉపమైకా శైల్యాపి సంప్రాప్తా చిత్రభూమికా భేదాన్
రంజయతి కావ్యరంగే నృత్యంతీ తద్విదాంచేతః”

ఏకైకనర్తకి రంగస్థలమందు భిన్నభిన్న చిత్ర విచిత్ర భూమికలు దాల్చి వివిధవేషధారిణియై సామాజికులను అలరింపజేసి నృత్యము చేయునట్లు ఒక్క ఉపమాలంకారమే కావ్యరంగస్థలమున అనేకాలంకారములుగా ఉద్భాసించుచున్నదని అప్పయ్యదీక్షితులుగారి అభివర్ణన

అలంకారికులు - ఎందరో మేధావులు - సౌందర్యమీమాంస సాంగోపాంగముగా సల్పి ఎన్నో కక్ష్యలుగ, కక్ష్యాంతరములుగ అలంకారములను విశ్లేషించియున్నారు. అలంకార జగత్తును ఏకైకకక్ష్యగ వింగడింపవలెనన్నచో పట్టమహిషీత్యము ఉపమాలంకారమునకే దక్కుట తథ్యము.

ఒక వస్తువును మరియొక వస్తువుతో పోల్చి చెప్పుట ఉపమాలంకారము.

ఉదాహరణమునకు—

ఆ వయస్వినిముఖము చంద్రలింబమువలె అందముగా నున్నది.

ఆరు వాక్యమును పరిగ్రహింపవచ్చును. ఇందు నాలుగు భాగములున్నవి.

1. ఉపమేయము—అనగా వర్ణ్యవస్తువు. ప్రస్తుతము, ప్రకృతము నై నది విషయము.

2. ఉపమానము— ఉపమేయమును దేనితో పోల్చుచున్నామో ఆ వస్తువునకు ఉపమానమని పేరు. అవర్ణ్యము, అప్రస్తుతము, అప్రకృతము నై నది విషయము.

3. సమానధర్మము—ఉపమేయమునందును, ఉపమానమునందును గలపోలిక.

4. ఉపమావాచకము— సమానధర్మమును సూచించు శబ్దము.

పై ఉదాహరణమున వయస్వినిముఖము - ఉపమేయము. చంద్ర బింబము - ఉపమానము. అందము - సమానధర్మము. వలె - ఉపమానాచకము.

ఉపమాలంకారము - అలంకారికులు

ఉపమాలంకారలక్షణము లనేకలాక్షణికు లనేకవిధములఁ జెప్పి యున్నారు.

దేశకాల క్రియాదులచే వేరైన ఉపమానమునకును ఉపమేయమునకును గుణలేశము చేతనైనను సామ్యము చెప్పబడినయెడల ఉపమాలంకారము అని భావించుచు ప్రవచించెను. కాలాదికముచే భిన్నములగు ఉపమానోపమేయములను రెండు శబ్దములకు గల మనోహరమైన సాధర్మ్యము ఉపమ అని ఉద్భవించుచు వచ్చెను. ఎంతమాత్రము సాధర్మ్యము గోచరించినది ఉపమ అని దండి వచించెను గుణలేశమువలన ఉపమానముతో ఉపమేయమునకు సామ్యము గల్పించుట ఉపమ అని వాచుచుని అభిప్రాయము. భేదముగల పదార్థములకు సాధర్మ్యము చెప్పట ఉపమ అని మమ్మటుని ప్రవచనము. ఉపమానోపమేయముల సాధర్మ్యమునందు భేదాభేదములు సమానముగనున్న ఉపమ అని రుద్రయ్య కుని అభిప్రాయము. వాక్యార్థమునకు నుపస్కారమును సుందరమునునైన సాధర్మ్యము ఉపమ అని జగన్నాథపండితరాయల అభిప్రాయము. సహజముగ, ఉపమేయముకన్న భిన్నమై రసికసమ్మతమైనట్టిదియు, అప్రకృతముతో ప్రకృతమునకు గుణక్రియారూపములగు ధర్మములతో దేనినిబట్టియైనను పోలికను ఒకతూరి మాత్రమే వాచ్యముగ చెప్పునది ఉపమ అని విద్యానాథుడు వివరించెను.

క॥ గుణధర్మకర్మముల మ

ర్పణ మయ్యెడు వస్తువునకుఁ బరువడిఁదుల్య

ప్రణయనముఁజేయు నెయ్యది

గణుతింతురు దాని నుపమగా బహువిధులన్

అని విన్నకోట పెద్దన వివరించెను.

సీ॥ ఉత్ప్రేక్షవలె నసిద్ధోపమకా కన

న్వయము కై వడి నభిర్నుంబుగాక

హీనోపమయుఁబోలె నిల నహృద్యముగాక

యువమాన మనమమై యుండెనేని

శ్లేషంబువలెఁ బదశ్లిష్ట మాత్రముగాక

సార్వమైయల రూపకాదులక్రియ

వ్యంగ్యంబుగాక సామ్యము వాచ్యమగునేని

నొవమ్యము ప్రతీప మట్లుదలఁప

తే.గీ॥ క్రమ వివర్యాస సహితంబుగాక యున్న
నలరు నుపమేయకోపమ యట్లు సామ్య
ధర్మమిరుమాటు వరుసలఁ దడవకున్న
నుపమయగు దీని భేదంబు బుగ్గడింతు —

అని కావ్యాలంకార సంగ్రహమున (5-7) భట్టుమూర్తి వివరించెను. అలంకారికుల నిర్వచనములన్నియు సమీక్షించిన పిమ్మట - ఉపమాలంకారము నకు ముమ్మటని నిర్వచనము (సాధర్మ్య ముపమా భేదే— భేదమున్న వానికి సాధర్మ్యము చెప్పినది ఉపమ అని) అంగీకరింపనగును. ఉపమ సర్వాలంకార బీజమని వామన మతము. సాదృశ్య గర్భములైన వన్నియు ఉపమాభేదములే యని కొందరి మతము.

ఉపమాభేదములు-దండి

ఉపమాలంకార భేదములను అలంకారికులనేకులనేక విధముల వివరించిరి. దండి సమానధర్మభేదమునను బట్టి ఉపమను రిది విభాగములుగ వింగడించి సోదాహరణముగ నిరూపించెను.

- (1) ధర్మోపమ :
ఓ ముద్దరాల ! నీ అరచేయి పద్మమువలె నెట్లుగ నున్నది.
- (2) వస్తూపమ :
నీ ముఖము పద్మమువలె నున్నది.
(ఇందు సమాన ధర్మము ప్రతీయమానము).
- (3) విపర్యాసోపమ :
నీ ముఖమువలె అరవిందము వికసించి యున్నది.
(దీనిని కొందరు అలంకారికులు ప్రతిపాలంకారమనిరి).
- (4) అన్యోన్యోపమ :
నీ ముఖము పద్మమువలెను, పద్మము నీ ముఖమువలెను ఉన్నది.
(దీనిని ఉపమేయోపమ యని కొందరాలంకారికుల వ్యవధేశము).
- (5) నియమోపమ :
నీ ముఖము కమలమునే పోలుచున్నది. మరి దేనిని పోలదు.
- (6) అనియమోపమ :
నీ ముఖము పద్మమును అనుకరించుచున్నది. దానిని అనుకరించు మరి వేరు వస్తువులుండుగాక.
- (7) సముచ్చయోపమ :
కాంతిచేతనేగాక అప్లోదకరత్వమున గూడ నీ ముఖము చంద్రుని బోలును.

- (8) అతిశయోపమ :
నీ ముఖమును నీ యెడనే చూచినాను. చంద్రుని ఆకాశమందే చూచినాను.
- (9) ఉత్ప్రేక్షితోపమ :
ఈమె ముఖశ్రీ నా యందే యున్నదని చంద్రుడు గర్వపడ నక్కరలేదు. పద్మమునందుగూడ నది కలదు.
- (10) అదృతోపమ :
పద్మము విశ్రాంతనయనమైన యెడల నీ ముఖశ్రీని బొందవచ్చును.
- (11) మోహోపమ :
కృశాంగి ! చంద్రునిఁజూచి నీ ముఖమునుకొని దానివై పునకు బోయినాను.
- (12) సంశయోపమ :
ఇది లో.ల:దిరుగుచున్న శ్రమరములు గల పద్మమా ! లోలేక్షణములు గల నీ ముఖమా ? యని నా మనస్సు డోలాయనూన మైనది.
- (18) నిర్ణయోపమ :
చంద్రునిచేతను నిగ్రహింపబడిన పద్మముయొక్క కాంతి చంద్రునకు సిగ్గు కల్గించునదిగ నుండదు. ఇట్టి కాంతిగలది గావున ఇది నీ ముఖమే.
- (14) శ్లేషోపమ :
నీ ముఖము పద్మమువలె శిశిరాంశుప్రతిస్పర్ధియు, శ్రీ గలదియు, సురభిగంధియు నగును.
- (15) సమానోపమ :
ఈ ఉద్యానమాలి బాలికవలె సాలకానన శోభిని.
సాల + కాననశోభిని - సాలవృక్షములతోకూడిన అడవితో శోభించునది.
స + అలక + అననశోభిని - ముంగురులతోడి ముఖముతో శోభించునది.
- (16) నిందోపమ :
కమలము పరాగపూర్ణము ; చంద్రుడు ఊయశీలుడు. నీ ముఖము వానితో సమానమైనను వానికంటె ఉత్కర్షకలిగినది.
- (17) ప్రశంసోపమ :
బ్రహ్మకు పుట్టినిల్లయిన పద్మమును, శివునిచే శిరస్సున ధరింపబడిన చంద్రుడును నీముఖముతో సమానములు.
- (18) ఆచిఖ్యాసోపమ :
నీ ముఖము చంద్రునితో సమానమని నేను ప్రతిపాదించుచున్నాను. అది గుణమో ! దోషమో !
- (19) విరోధోపమ :
శతవ్రతము - శరచంద్రుడు - నీ ముఖము - ఈ మూడునుపరస్పర విరోధము కలవి.

- (20) ప్రతిషేధోపమ :
కళంకియు, జడుడును అగు చంద్రునకు నీ ముఖముతో స్పర్శవహించు శక్తిలేదు.
- (21) చాటూపమ :
నీ ముఖము మృగేక్షణాంకితము, చంద్రుడో మృగాంకుఁడు; అయినను నీతో సమానుడేగాని అధికుడుగాడు.
- (22) తత్త్వాభ్యాసోపమ :
ఇది పద్మము కాదు; ముఖమే! ఇవి తుమ్మెదలు కావు; కన్నులే!
- (23) అసాధారణోపమ :
చంద్రారవిందముల కాంతి నతిక్రమించి నీ ముఖము తనకు తానే సాటి యాయెను.
- (24) అభూతోపమ :
నీ ముఖము, ఒక చోటను సంగ్రహించి రక్షించబడిన అన్ని పద్మముల కాంతిపుంజమువలె శోభించుచున్నది.
(దీనిని ఉత్పేక్షగ కొందరు భావింతురు).
- (25) అసంభావితోపమ :
నీ ముఖమునుండి కఠినవాక్యములు వచ్చుట చంద్రబింబమునుండి విషము వచ్చుటవలెను, చందనమునుండి అగ్ని వచ్చుటవలెను ఉండును.
- (26) బహూపమ :
చందనోదక చంద్రాంకు చంద్రకాంతాదికమువలె నీ స్పర్శ అధికతీతలముగ నుండును.
- (27) విక్రియోపమ :
తన్వంగి! నీ ముఖము చంద్రబింబమునుండి త్రవ్వి తీసినట్లు, పద్మగర్భము నుండి లాగి తీసినట్లు నున్నది.
- (28) మాలోపమ :
సూర్యునియందు ఎండవలెను, పగటియందు సూర్యునివలెను, ఆకాశము నందు పగటివలెను, విక్రమము నీయందు లక్ష్మిని గూర్చెను.
- (29) వాక్యార్థోపమ :
ఒక వాక్యార్థమును మరియొక వాక్యార్థముతో పోల్చిన నది వాక్యార్థోపమ. ఇది రెండు విధములు— 1. ఏకేవశబ్ద ఘటితము 2. అనేకేవ శబ్ద ఘటితము.
- (i) చంచల నేత్రములు కలదియు, ఆవిర్భవించిన దంతకాంతికలదియునగు నీ ముఖము శ్రమద్భృంగమును, ఈషల్లత్య కేసరమునగు పంకజము వలె దోచుచున్నది.

- (ii) తామరతీగవంటి యాతన్వంగియొక్క పద్మమువంటి మోము మధు కరమువంటి నాచే మరలమరల త్రాగబడెను.
- (80) ప్రతిపస్తాపము :
పుట్టిన రాజులలో నీవంటివాడు లేనేలేడు. పారిజాతమువంటి పాదపము రెండవది లేదుగదా.
- (81) తుల్యయోగోపమ :
ఓన్మపా! ఇంద్రుడు స్వర్గరక్షణకు, నీవు భూరక్షణకు మేల్కొని యుందురు. అతనిచే అసరులు, నీచే గర్వితులు చంపబడుదురు.
- (82) హేతుపమ :
రాజా! కాంతిచే చంద్రుని, తేజస్సుచే సూర్యుని, ధైర్యముచే సముద్రుని అనుకరించుచున్నావు.

ఉపమాలంకారము-రూపాంతరములు

ఉపమైకాశై లూషి సంప్రాప్తా చిత్రభూమికా భేదాన్
రంజయతి కావ్యరంగే నృత్యంతీ తద్విదాం చేత !

“ఉపమ ఒకనటి. అదియే చిత్రవిచిత్రములైన వేషములను ధరించి కావ్య రంగమున లాస్యమాడుచు కావ్యవేత్తల మనస్సును రంజిల్లజేయుచున్నది.”

ఒక్క ఉపమాలంకారమే, అవోర్యభేదమున నానాలంకారములుగా) భాసించునని అప్పయ్యదీక్షితులుగారి అభిప్రాయము. ఎట్లనగా—

- (1) ఉపమ :
ముఖము చంద్రునివలె నున్నది.
- (2) ఉపమేయోపమ :
ముఖము చంద్రునివలె నున్నది; చంద్రుడు ముఖమువలె నున్నాడు.
- (3) అనన్వయము :
ముఖము ముఖమువలె నున్నది.
- (4) ప్రతీపము :
చంద్రుడు ముఖమువలె నున్నాడు.
- (5) స్మరణము :
చంద్రునిఁజూడ ప్రియాముఖము జ్ఞప్తికి వచ్చెను.
- (6) రూపకము :
ముఖమే చంద్రుడు.
- (7) పరిణామము :
ముఖచంద్రునిచే దాపము శబ్దించును.

(1) కావ్యాలంకారసంగ్రహవ్యాఖ్యలో ఉదాహరణము - అప్పయ్యదీక్షితులకృతమగు శ్లోకము.

- (8) సందేహము :
ఇది ముఖమా ? చంద్రుడా ?
- (9) శ్రాంతిమంతము :
చంద్రుడని చకోరములు నీముఖము వై పునకు పరుగులిడుచున్నవి.
- (10) ఉల్లేఖము :
చంద్రుడని చకోరములు, కమలమని తుమ్మెదలు నీ ముఖమును ఆశించుచున్నవి.
- (11) అపహ్నుతి :
ఇది నీ ముఖముగాదు ! చంద్రుడే !
- (12) ఉత్ప్రేక్ష :
ఇది చంద్రుడుకాబోలు !
- (13) అతిశయోక్తి :
ఇది చంద్రుడే
- (14) తుల్యయోగిత :
నీ ముఖముచే చంద్రకమలములు జయింపబడెను.
- (15) దీపకము :
రాత్రులందు చంద్రుడును, నీ ముఖమును ప్రకాశించుచుండును.
- (16) ప్రతివస్తూపము :
నీ ముఖమునందే నేను ఆనందము ననుభవించును. చంద్రునియందే చకోరములు ఆనందము ననుభవించును.
- (17) దృష్టాంతము .
ఆకాశమునందు చంద్రుడు ! భూమిపై నీ ముఖము !
- (18) నిదర్శనము :
నీ ముఖము చంద్రకాంతి వహించుచున్నది.
- (19) వ్యతిరేకము :
నీ నిష్కళంకముఖము చంద్రుని మించెను.
- (20) సహోక్తి :
నీ ముఖముతో గలసి రాత్రి చంద్రుడు శోభించును.
- (21) సమానోక్తి :
నీ ముఖము స్మితచంద్రికలతో, దిలక కళంకముతో శోభిల్లుచున్నది.
- (22) శ్లేషము :
నీ ముఖము అబ్జతుల్యము.
(అబ్జ = చంద్రుడు; వద్మము)

(23) అప్రస్తుత ప్రశంస :

నీ ముఖమునెదుట చంద్రుడు వెలవెలజారుచున్నాడు.

పై ఉదాహరణములనుబట్టి, ఉపమాప్రాశస్త్యమేకాక వివిధాలంకారముల అంతస్తత్త్వముకూడ నెరుగవచ్చును.

లుప్తోపమాభేదములు

ఉపమాలంకారమున అవయవములగు ఉపమేయము, ఉపమానము, సమాన ధర్మము, ఉపమావాచకములలో నేదేని లోపించిన నది లుప్తోపమ యగును.

నాలు గంగములు ఒకసారి లోపించుట జరుగదుకదా! ఇక 1. ఉపమానలుప్త 2. ధర్మలుప్త 3. వాచకలుప్త 4. ధర్మవాచకలుప్త 5. ధర్మోపమానలుప్త 6. వాచకోపమేయలుప్త 7. ధర్మోపమానవాచకలుప్త అని లుప్తోపమ ఏడు విధములు.

ఉపమానలుప్త

లోకోత్తరమైన వర్ణమును, పరిమళమును గల చంపక పుష్పమా! నీకు ఏది సమానమో మే మెరుగము.¹

ఇందు ఉపమానము లుప్తము.

ధర్మలుప్త

నీ ముఖము చంద్రునివలె నున్నది
ఇందు సమానధర్మము చెప్పబడలేదు.

వాచకలుప్త

అతడు నలాభిరాముడు.

అనగా నలునివలె అందమైన వాడు. 'వలె'- ఉపమావాచకము లుప్తము.

ధర్మవాచకలుప్త

శత్రురాజుల మనోరాజ్యశతము చేతగూడ దురాక్రముడైన యీ రాజ కుంజరుడు యుద్ధప్రవృత్తుడయ్యెను.

ఇందు రాజ కుంజరశబ్దము ఉపమితసమానము. ఇందు వాచకము, ధర్మము లోపించినవి.

ధర్మోపమానలు ప్త

మధువనమునంతయు గాలించితిని. చెట్ల నన్నింటిని చూచితిని. కాని
ఓ సమాకారమా ! నీవంటి చెట్టుమాత్రము కనుపింపలేదు.¹

ఇందు ఉపమానము కనుపింపలేదు. సమానధర్మము చెప్పబడలేదు.

వాచకోపమేయలు ప్త

కాయజవల్లభాయిత—

ఇందు కాయజవల్లభ— ఉపమానము. ఉపమావాచకము, ఉపమేయము
లుప్తములు. కాయజవల్లభాయిత అనగా తనను కాంతిచే రశ్మిదేవిగా ప్రకటించు
కొన్నరమణి అని అర్థము.

ధర్మోపమానవాచకలు ప్త

ఆమె భీతహరిణేక్షణ.

ఆమె భయముచెందిన లేడికన్నులవంటి కన్నులు గలిది అని అర్థము.
ఇందు నయనచాంచల్యము — సమాన ధర్మము లోపించినది. విభీతహరి
ణేక్షణ ఉపమేయవరము. ఉపమానము లేదు. ఉపమావాచకము లోపించినది.

సర్వవస్తు విషయోపమ

తే॥ గీ॥ ఉర్వి దివి వోరైఁ దనరారు ; నోరుగల్లు
క్రొలు నమరావతీ నగరంబురీతి ;
వీరులరి దేవతరి భంగిఁ బ్రథ వహింతు
వీరరుద్రుండు హరిమాడ్కి వెంయు సిరుల²

మా లో ప మ

(1) తెల్లకలువ రటుల, మల్లెల భంగియు
హరుని మాడ్కిఁ దళకునరములట్లు
పెండికొండ పోల్కి వెలివెల్లి రీతివి
వ్రథఁ దలిర్పు రుద్ర స్వచ్ఛయశము³

¹ రసగంగాధరము

² ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము పుట 454

³ ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము పుట 454

మాలోపమకు తిక్కన భారతములోని ఉపమానములు—

(?) పీఠ కడుబెట్టిదంటగు గాలికేఁ గూరిన

మహావీయసార భూరుహము పోల్కిఁ

బ్రదిల కిరాత మార్గణములఁ ద్రెళ్లిన

రాజిత వన్యచారణము మాడ్కిఁ

గల్పాంత వాయునతి స్ఫురణంబున

వివిరిపోయిన మహార్ణవము కరణిఁ

గాల పర్యయమునఁ దూలి మేదివి మీఁదఁ

బడిన పూర్ణేందు బింబంబు వగిదిఁ

దుఃస్థుడై యుండియును నొప్పు దొరుగ కున్న

యన్నరేళ్వరుఁ గమగొని యడలు నెడల

తోడ మేకులు దూలఁగఁ దొట్రు వడుచుఁ

జేరి యాతని చుట్టు నాసీనులై రి.¹

ఒకే ఉపమేయమునకు అనేకోపమానములు చివ్విత మైనచో అది మాలోపమాలంకారముగ ప్రసిద్ధము.

ముఖపద్మముల సాదృశ్యము

సుందరీ ముఖమునకు పోలిక యైన పద్మము ఉపమానములలో మిక్కిలి ప్రాచీనమైనది. అయినను అందలి ఉపమానము నిత్యప్రత్యగ్రముగా గోచరించు నది. నన్నయ భారత మందలి పద్మ మిందు కుదాహరణముగా స్వీకరింపదగును.

ఋష్యశృంగుని కడకు ఒక లేజవరాలు వచ్చి వెళ్లినది. అతడు తన తండ్రితో చెప్పినమాట—

ఉ॥ నన్నును గొఁగిరించుకొని నా వదనంబునకున్ నిజాస్య మా

సన్నముఁజేసి యొక్క మృదుశబ్దము సేసె మనోహరంబుగా

నెన్నడు నట్టి శబ్దము మువీళ్వర ము న్నివి యే నెఱుంగ న

య్యన్నున బ్రహ్మచారి ముఖమంబురుహంబు సమంబు చూడఁగన్

ఆ జవ్వనిని గూడ లింగభేదము నెఱుగని ఆ ఋషికుమారుడు (ఋష్య శృంగుడు) బ్రహ్మచారి యనియే అభివర్ణించుచున్నాడు. ఋష్యశృంగుని నోట వెడలిన “అయ్యన్నున బ్రహ్మచారి ముఖ మంబురుహంబు సమంబు”

అన్నమాట అలంకార ప్రపంచమునకు జీవనాడి. నన్నయగారి ఆ అంబురుహములో, సృష్టిలో మొట్టమొదట వికసించిన తొలి పద్మముయొక్క సౌందర్య సౌకుమార్యములు నిక్షిప్తములై యున్నవి.

అలంకారాభాసములు

అన్ని అలంకారములకు మూలమైన ఆద్యప్రకృతి సౌందర్య ప్రదీప్తియే. ఉపమానోపమేయములుగా భాసించునవి ఉన్నంతమాత్రమున అలంకార ప్రకర్ష యేర్పడదు. కావున అలంకారాభాసములను అలంకారములుగా నెన్నరాదు.

“కంచర గాడిద గాడిద వంటిది” అనిన ఉపమయనియు; “బాహ్లికుడు గోవు” అన రూపకమనియు “మొద్దా - మనుజుడా” యన సందేహము అనియు; “ఇది వెండి” యని ముత్యపు జీప్సరు జూచి భ్రమపడిన భ్రాంతిమంతము అనియు; “ఇది వెండికాదు” అనిన - అపహ్నుతియనియు; “బలిసిన దేవదత్తుడు పగలు భోజనముచేయడు” అనిన పర్యాయోక్తియనియు; “వీడు ఆ దేవదత్తుడు” అనిన స్మరణము అనియు, “వారువారు వారివారి గృహములకేగిరి” అనిన యథా సంఖ్యము అనియు; “కొడుకుతో కలిసి తండ్రి వచ్చెను” అనిన సహోక్తి యనియు; “వాడు లేకుండ వీడు వెళ్ళెను” అనిన వినోక్తి యనియు తలంప రాదు. ఇట్టివి అలంకారాభాసములేగాని అలంకారములు గావని ప్రాచీనాలంకారికులు చేసిన పౌచ్చరిక విస్మరింపరానిది.

2. అనన్వయాలంకారము

జక వస్తువు నిరుపమానమని చెప్పటకు ఆ వస్తువును ఆ వస్తువుతోడనే పోల్చిన అనన్వయాలంకారము. దండి మతమున నిది యుపమాభేదమే గాని ప్రత్యేకాలంకారము గాదు.

గగనం గగనాకారం సాగరస్సాగరోపమః

రామరావణయోధ్యుద్ధం రామరావణయో రివ

ఆకాసము ఆకాసమువలె నున్నది. సాగరము సాగరమువలె నున్నది. రామ రావణయుద్ధము రామరావణ యుద్ధమువలెనున్నది-అనిన అనన్వయమే. అనన్వయమునకును లాటానుప్రాసమునకును గల భేదము ప్రకరణాంతరమున సమీక్షితము.

3. ఉపమేయోపమాలంకారము

రెండు వస్తువులు పరస్పరముతప్ప అసదృశములని వర్ణించుట ఉపమేయోపమ. దండిమతమున నిది ఉపమాభేదము.

ఉదాహరణములు—

- (1) సజ్జనుల మనస్సు మేఘోదకమువంటిది; మేఘోదకము సజ్జనుల మనస్సు వంటిది.

(2) మన్మథుడు చంద్రునివలెను, చంద్రుడు మన్మథునివలెను విరహుల కాధిం
చుటయందు దడులు¹

(3) క॥ శరణాగత భరణంబున
నరసింహుని సాటివచ్చు నరసాహసుఁడీ
నరసింహుఁ డితవి కెన యా
నరసింహదెకాక యితర నరులకు వశమే²

4. ప్రతిపాలకారము

ఉపమేయమె చాలును ధర

మవమానందేం : యనగ నొనరుఁ బ్రతీపంబు

అని భట్టమూర్తి కావ్యాలంకార సంగ్రహము (5-178)లో అభివర్ణించెను.

ప్రతిపాలకారము ఉపమాలంకారమునకు ప్రతిద్వంద్వి. చంద్రాలోక
ములో ప్రతీపము 5 విధములుగా విభక్తము.

- (1) ఉపమానమునకు ఉపమేయత్వ కల్పన.
- (2) ఉపమేయ తిరస్కారము.
- (3) ఉపమాన తిరస్కారము
- (4) ఉపమాన అనిష్పత్తి.
- (5) ఉపమాన కిమర్థత.

ఉదాహరణములు—

ఉపమానమునకు ఉపమేయత్వకల్పన

ఉదాహరణము—

పద్మములు నీ కన్నులతో సమానములు.

కన్నులు వర్ణ్యములైనను ఇచ్చట ఉపమానములైన పద్మములనే వర్ణ్య
ములుగా మార్చి కన్నులకు ఉపమానత్వము కల్పింపబడినది. కనుక ఇది
ప్రతీపము. ఇచట ఉపమేయత్వ కల్పన విశేషము.

ఉపమేయ తిరస్కారము

ఉదాహరణము —

ఓ మొగమా ! కాంతియందు నిన్ను బోలినవాడు చంద్రుడున్నాడు.
ఏల గర్వపడెదవు ?

¹ ఆంధ్రచంద్రాలోకము - సూరకవి.

² నరసభూపాలీయము-వంచమాశ్వాసము - 32

ఉపమాన తిరస్కారము

ఉదాహరణము—

ఓ మృత్యువా! నీతో సమానములైన కాంతాజనములు కలరు.
క్రౌర్యదర్పము నీ కేల?

ఉపమాన అనిష్పత్తి

ఉదాహరణము—

ఓ కాంతా! పద్మము నీ మొగముతో సమానమైనదట! ఇది నిజము
కాదు. అపవాదము.

ఉపమాన కీమర్థత

ఉదాహరణము—

ఉపమానమువలన ప్రయోజనమేమి? ఈయువతి ముఖము చూచిన
పద్మమెందుకు? చంద్రుడెందుకు?
ప్రతీపమునకు ప్రాచీన కావ్యములందలి ఉదాహరణములు—

- (1) మ॥ అలరుందీగలు, పూవుగుత్తులు కురంగాలోకముల్ వల్లవం
బలు వందానన మధ్యముల్ మధుకరంబుల్ బింబముల్ దాడిపీ
ఫల వీణాదులు నద్రీజాపయవ సౌభాగ్యంబుతో నీడు రాఁ
గలవో; లేవో; యటంచుఁ జూచుగతి నా గ్రావంబునం ద్రిమ్మరున్!

పై పద్యములో పరమేశ్వరుని పర్వతవిహారవర్ణన మున్నది. అందు
పార్వతీ సౌందర్యసౌభాగ్యమభివర్ణితము. ఉపమేయములకు ఇచ్చట ప్రాధాన్య
వివక్ష లేదు. ఉపమానములే వర్ణ్యములైనవి గావున ఇది ప్రతిపాలంకారము. ఇందు
ఉత్పేక్షగూడ తిలతండులన్యాయమునకలిసియున్నదనుట సుగమము.

రూపకము, పరిణామము

5. రూపకాలంకారము

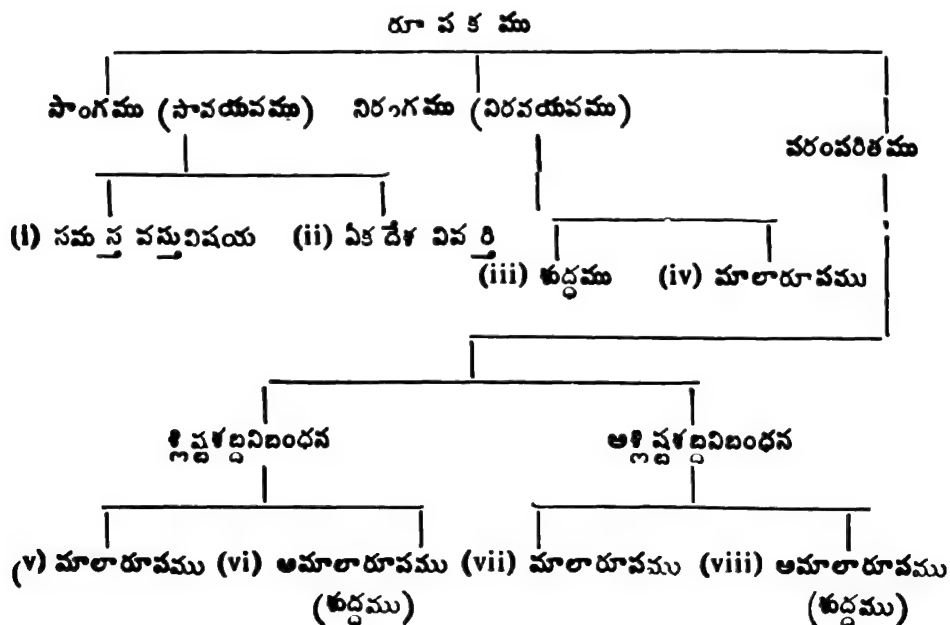
ఉపమానోపమేయములకు అభేదమునుగాని, తాద్రూప్యమునుగాని నిరూపించుట రూపకాలంకారము. కాని ఈ యైక్యముచే ఉపమేయము కప్పబడదు. ఈ అలంకారమందు ఉపమానము తన రూపమును ఉపమేయమున కొసంగును. కావున రూపకమయ్యెను. సందేహము, అపహ్నుతి, భ్రాంతిమద తిశయోక్తులయందు ఉపమేయము కప్పబడుచు. వానికి రూపకమునకుఁ గలి భేదము అరయదగినది.

ఉదాహరణము—

అనీతి యను వృక్షమును చేదించుటకు ఇంద్రియనిగ్రహము గండ్రగొడ్డలి.

రూపక భేదములు

మమ్మటుడు రూపకమును కింది విధముగ వింగడించియున్నాడు—

వై భేదములకు కొన్ని ఉదాహరణములు—

భుద్ధనిరవయవ రూపకము

బుద్ధి యనునది దీపము. దానిచే నంతయుఁ బ్రకాశవంతమగును. బుద్ధిలేమి చీకటి రాత్రి; అందు నేమియుఁ గానరాదు¹

సావయవ రూపకము

రాత్రియను లేజవరాలు వెన్నెల యను చీరను, చుక్కలను వగలను, చీకటులను వేసలిని ధరించి శోభించుచున్నది.

పరంపరిత రూపకము

అపత్సముద్రమును చాటుటకు ధైర్యమనునది పెద్ద నావ. అపత్తుసముద్రమగుటచే ధైర్యము నావయగుట అపరిహార్యము.

నిరవయవమాలారూపకము

ఉ॥ విద్య విగూఢగు వ్రమగు విత్తము రూపము పూరుషాకిన్
విద్య యశస్సు భోగకరి విద్య గురుండు విదేశబంధువున్
విద్య విశిష్టదైవతము విద్యకు పాటిదనంబు లేదిలన్
విద్య నృపాలపూజితము విద్య నెఱుంగవివాడు మర్త్యుడే²

మాలాపరంపరితరూపకము

ఉ॥ కుముదవనాకిన్ బిరుపు, కోకములాటకు నిల్పు, దిగ్విదూ
సమితికిఁబూత, మేఠ నవళాబచకోరకరాజి కిందుకాం
తములకు ద్రావకంబగుచు దర్పకశాస్త్ర విరూపితోషద
క్రమములఁ బిందువెన్నెలలు గాపె ధరాస్థలి మోహనంబుగన్³

అశిష్టమాలాపరంపరిత రూపకము

సీ॥ వైరి భూపాలక ప్రాణావహరణోత్త
దాహ భుజంగ విస్ఫార జిహ్వ
బిందర్పితరాతి వనపాటనక్రియా
ప్రచలి తోజ్జ్వలిత ప్రబలవాత్య
గర్విత వరరాజ కటక దాహోద్భూత
శౌర్యోగ్ర దహన విస్తార ధూమ్య
జయరమా సుందరీ సరసవిలాస న
రసచారిత భూలతామకర్తి
ప్రముదితోర్వి మయూరీ వివాస యష్టి
విశ్వ భవనార్గళియుఁగాఁగ వెలయునట్టి
ఉదలతఁగేఁగిరించి, కదనభూమి
క్రీడల న్నయ్య కాకతితేఁడు సతము⁴.

¹ రసగంగాధరము

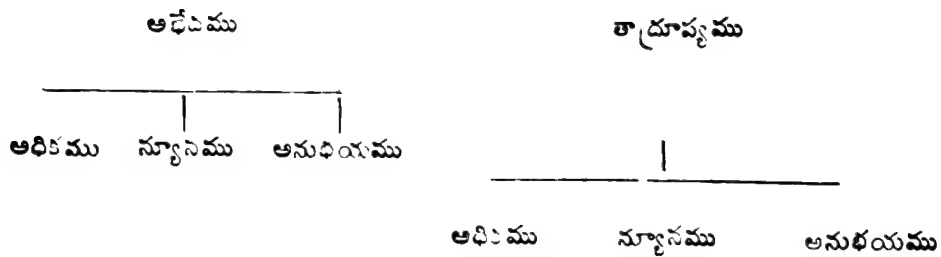
² భర్తృహరిసుధాపితము - ఏనుగు లక్ష్మణకవి-సీతీతకము - విద్యుత్ వద్దతి-16

³ ధూర్జటి : శ్రీ కాళహస్తి మాహాత్యము-ద్విరీయాశ్వాసము - 135

⁴ అంధ్ర ప్రభావరుద్ర యశోభూషణము - 488 పుట.

రూపకమును ఆరు విధములుగా చంద్రాలోక కర్త వింగడించెను

రూపకము

పై ఆరు విధముల రూపకమునకు చంద్రాలోకకారు డిచ్చిన ఉదాహరణములు—

అధికాభేదరూపకము

శివుడు సమదృష్టిని స్వీకరించి విశ్వమును రక్షించుచున్నాడు.
న్యూనాభేదరూపకము

తృతీయ నేత్రము వినా ఈనడు శంభుడే !
అనుభయాభేదరూపకము

ఉదాహరణలో పుష్పమును దహించిన ఈతడు సాక్షాత్తుగా ధూర్జటియే !
అధికతాద్రూప్యరూపకము

ఈ ముఖచంద్రుడు కళంకియగు చంద్రుని అతిశయించుచున్నాడు.
న్యూనతాద్రూప్యరూపకము

ఈ సాధ్వి సుధాసాగరమున జనింపని అపరలక్ష్మి
అనుభయతాద్రూప్యరూపకము

ఈ ముఖచంద్రునిచేతనే నేత్రానందము లభించుచుండగా ఇక చంద్రుడెల ?

6. పరిణామాలంకారము

పరిణామాలంకారమునకు ఆంధ్ర చంద్రాలోకము చెప్పిన లక్షణమిది—

తే గీ॥ విషయ విషయాత్మతను గ్రహియాస్వీకృతమైన

నదియు పరిణామమనగఁ బఱ్యాతికెక్కు¹

సంస్కృత చంద్రాలోకమున “పరిణామః క్రియార్థశ్చ ద్విషయా విషయాత్మనా” అని యున్నది

విషయ (ఉపమానము) విషయ (ఉపమేయ) తాదాత్మ్యమును బొంది క్రియతోగూడి యుండినదై న పరిణామాలంకారము.

¹ ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - 6

ఉదాహరణము—

తే గీ, అవనిలోనఁ బ్రసన్నేక్షణాంబుజముల
నాయతేక్షణ చూచెడి ననగ శర్య'

“ప్రసన్నేన దృగ్జ్ఞేన వీక్షతే మదిరేక్షణా”-అని దీనికి మూలము చూచునది అంబుజముకాని నేత్రము గాదు. అంబుజమెట్లు స్వయముగా చూడ గలదు : కావున అంబుజము నేత్రముగా పరిణమించెనని చెప్పవలయును విషయ విషయతాపరిణామము నొంది క్రియావిశిష్టమైయున్నది. కావున నిది పరిణామాలంకారము. కొందరు అలంకారికుల మతములో పరిణామాలంకారము రూపక ప్రభేదమే.

పరిణామాలంకారమునకు ప్రాచీనకావ్యముల దలి ఉదాహరణములు —

- (1) మ॥ ఉదయగ్రావము పానవట్ట మలిపేకోద్రవాహంబు వా
ర్చి ధర ద్వాంతము ధూపధూమము జ్వలద్దీప్త ప్రథారాళి కౌ
ముది, తానివహంబు లగ్నితసుమంబుల్ గాఁ దమోదూర సౌ
ఖ్యదమై శీతగఢ స్తిమింబ శివలింగం బొప్పెఁ బ్రాచీదిశన్¹

ఇందు విషయ - (ఉపమానము) విషయ - (ఉపమేయ) తాదాత్మ్యమును బొందినది. చంద్రబింబము శివలింగముగా పరిణమించుట సుగమము.

- (2) క॥ నై రింపసకుల కౌఁగిటఁ
దేలుటకై దివికి నేగు దృప్తాదులకున్
నీలాల నిచ్చెనాయెను
నీలాలిక హేతి యొబన్యవనరసింహ !²

“స్వర్గలోకమునందలి స్త్రీలను అనుభవించుటకై దివి కేగు నీ శత్రురాజు లకు నీ ఖడ్గము నీలమణిమయమైన నిచ్చెనయైనది” - అని కవివర్ణన. ఇచట - ఉపమానోపమేయముల తాదాత్మ్యము నరయునది.

¹ అంద్రచంద్రాలోకము-గీ

² శ్రీ కాళహస్తి మాహాత్మ్యము - 2 - 133

³ తావ్యాంకార సంగ్రహము 5-51

7. ఉత్పేక్షలంకారము

ఉత్పేక్షలంకారమునకు లక్షణమును కావ్యలంకారసంగ్రహమున (5-62) భట్టుమూర్తి కింది విధముగా చెప్పెను.

క॥ ఉపమేయమునకుఁ గలిగిన
యువమాన గుణక్రియాదియోగముచే నా
యువమానమె యని తలఁచిన
నపు డది యుత్పేక్ష యయ్యె; నదియును ధరణిన్.

ఉపమానగతములైన గుణక్రియాదుల సంబంధముచే ఉపమేయమును ఉపమానముగానే సంభావించుట ఉత్పేక్ష ఉపమానము సుప్రసిద్ధమైనది యగు నేని యది ఉపమాలంకారమనియు అట్లుగాక అది అప్రసిద్ధము, కవికల్పితము అగునేని ఉత్పేక్షయనియు ప్రతాపరుద్రీయకర్త అభిప్రాయము.

ఉదాహరణమునకు—

చీకటిని చక్రవాకియొక్క విరహోగ్నినుండి పుట్టిన పొగయని తలంచెదను¹

ఇచ్చట చీకటి ప్రస్తుతము (విషయము); పొగ అప్రస్తుతము (విషయి) నల్లగ నుండుట, దృష్టిప్రతిరోధము కలిగించుట మొదలైన అప్రస్తుతమైన పొగయొక్క ధర్మములు (విషయ మందు) చీకటియందు నున్నవి.

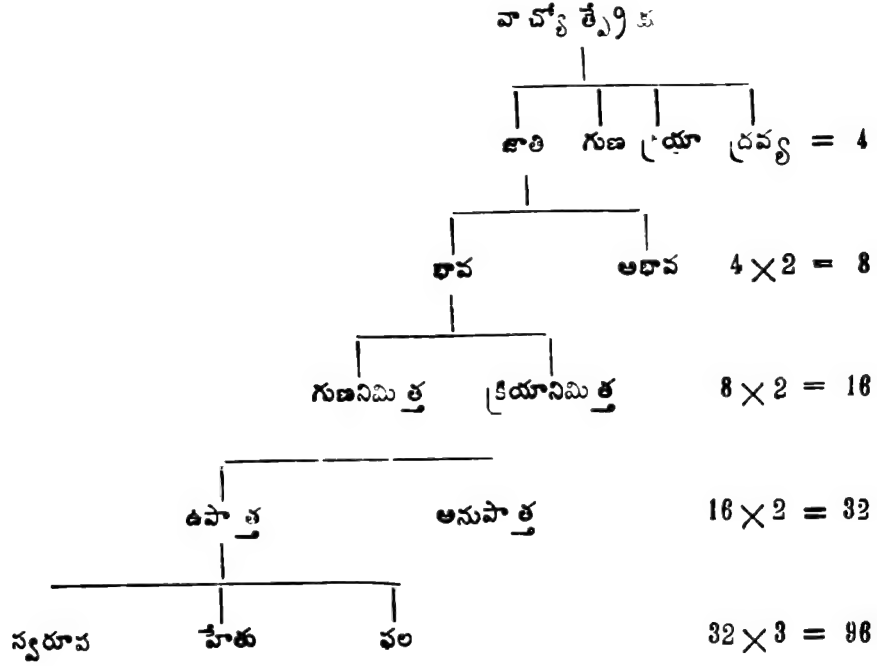
ఉత్పేక్ష వాచ్యమనియు, ప్రతీయమాన (గమ్య) మనియు రెండు విధములు ఉత్పేక్షావాచకములైన తలఁచెద, అనునట్లు మున్నగు ఊహకు సంబంధించిన పదములు ప్రయుక్తములైనచో నది వాచ్యోత్పేక్ష. లేనిచో ప్రతీయమానోత్పేక్ష.

అభేద ప్రాధాన్యాలంకారములలో రూపకాదులు ఆరోపగర్భము లనియు ఉత్పేక్షాతికయోక్తులు అధ్యవసాయ గర్భములనియు “అలంకారసర్వస్వ” మతము. అభిన్నముగఁ ప్రతిభాసించుట అధ్యవసాయము. ఇది సిద్ధమనియు సాధ్య

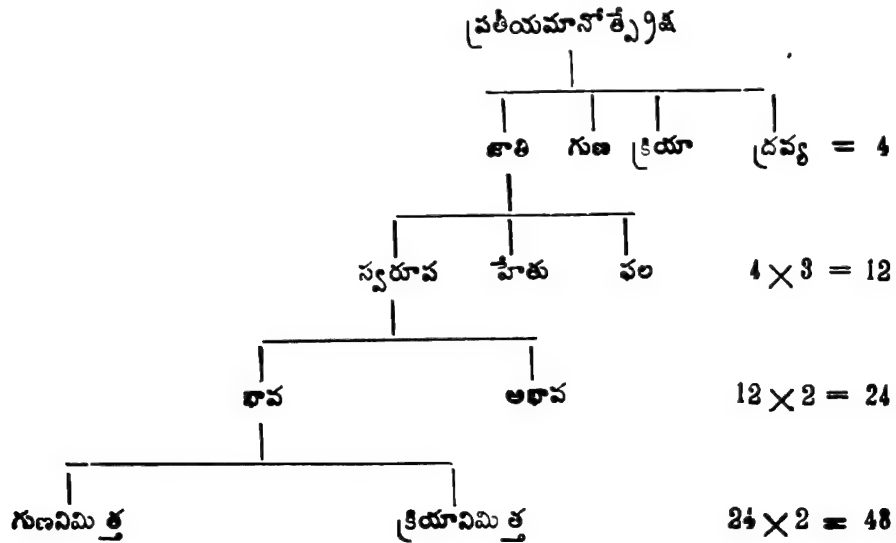
¹ చంద్రాలోకము

మనియు ద్వివిధము. ఎచ్చట విషయికి అసత్యతాప్రతీతి కలదో అది సాధ్యము. ఇది అతిశయోక్తిలో నుండును. ఎచ్చట అసత్యమైన విషయికి సత్యతాప్రతీతి యుండునో అది సిద్ధము. అది ఉత్పేక్షలో గోచరించును.

అలంకార సర్వస్వములో ఉత్పేక్ష అనేక విధముల విభజింపబడినది—

పై పట్టికలో జాతికత్యకు వలెనే తక్కిన మూడు గుణక్రియా ద్రవ్య కత్యులకును అవే ప్రభేదములు గలవు కావున వాచ్యోత్పేక్షలు వెరసి 96.

ఇట్లు వాచ్యప్రతియమానోత్పేక్షలు రెండును కలిసి $96 + 48 = 144$ భేదము లేర్పడినవి.

కావ్యాలంకార సంగ్రహమునందు వాచ్యోత్పేక్ష 56 భేదములనియు గమ్యాత్పేక్షతో కలిసి 100 తొబడియాటనియు చెప్పబడినది.

“ఇందు నేబదియాటు భేదములు బొల్పు వాచ్యోత్పేక్షకుం గొన్ని నామధేయంబు లెఱింగించెద పబదియాటు భేదంబులకు నుదాహరణంబు లొనరించినఁ జాలనగు నను భయంబున దిశ్శాత్రముగ లక్ష్యంబులు నిరూపించెద”

అని భట్టమూర్తి దిశ్శాత్రముగ కొన్ని ఉదాహరణములను మాత్రమే నిరూపించెను. చంద్రాలోకమున స్వరూప, హేతు, ఫలోత్పేక్షలని ఉత్పేక్షా భేదములు చెప్పబడినవి.

స్వరూపోత్పేక్ష

వస్తువు కానిదానిని వస్తువుగా చెప్పట వస్తూత్పేక్ష లేక స్వరూపోత్పేక్ష.

ఉదా : భూమిని కొలుచు కొలబద్దయో అనునట్లు హిమాలయములు వ్యాపించియున్నవి.

హేతుత్పేక్ష

హేతువు కాని దానిని హేతువుగ గ్రహించుట హేతుత్పేక్ష.

ఉదా : గాంధీమహాత్ముని హత్యచే జాతీయదుఃఖమును చూడలేక యనగ సూర్యుడస్తమించెను.

గాంధీ హత్య సాయంసమయమున జరిగినది అది సూర్యాస్తమయ సమయము. సూర్యాస్తమయము గాంధీమహాత్ముడు జీవించియున్నను తప్పదు. కాని హేతువు కానిదానిని హేతువుగా పేర్కొనుటచే నిది హేతుత్పేక్ష.

ఫలోత్పేక్ష

ఫలము కానిదానిని ఫలముగా పేర్కొనుట ఫలోత్పేక్ష.

ఉదా : ఓ పడతీ నీ పదముతో నైక్యము పొందుటకు పద్మము నీటి యందు తపమాచరించుచున్నది.

పద్మముయొక్క జలావాసమునకు కామినీ పద్మైక్యము ఫలము కాదు.

ఉత్పేక్షాప్రభేదములకు నరసభూపాలీయమునందలి ఉదాహరణములు మచ్చునకు కొన్ని—

క్రియాహేతుశ్లేష

చ॥ మొగము ముడించెఁ గచ్చవము, మో మఱవాంచె భుజంగవుంగవుం
దగము చలింపఁగా వెఱచె, నాదివరాహము మోరత్రోపునం
దెగువఁబయోధిఁజొచ్చె సుదతీమకరాంక నృసింహభూవ ! నీ
జగదభినంద్య భూభరణశక్తి కృతాభివంబుచేఁబరెన్ !

నరసభూపాలుని భూభరణశక్తిచే గలిగిన పరాభవముచే కాబోలు అది కూర్మము మొగము ముడుచుకొన్నది అదిశేషుడు తలవాలైనను. కులపర్వతము కదలలేకపోయెను. అదివరాహము మోరతోసికొనుచు సముద్రము దూరెను.

ద్రవ్యస్వరూపోశ్లేష

నీ సఠరెకా నొకకొంత చాచు పొరుషం
కాయుధ పీఠి యింతైన రేడు
జననమెంచినఁబ్రదోషంబుపాలెట, మా
టికిఁ బట్టినట్టి చోటికిని జేటు
నెఱిఁగిన్నవాని తెన్నికిగాని తన బల్మి
దేవీషి గన్నను నోరు దెఱచుకొనుట
పాటంపనోరి బొట్టాటమే వడిగాని
మోరాజిలో బుసకొట్టుచుంట
కొదవఁదనకంచుఁ గ్రమ్మట మదితుండైన
యల్ల నరసింహుఁడును బోలె నసమసమర
సృమరమోర ప్రతాపుడై చెలఁగుదొర
సరసగుణహార ! యోబయనరసధీర !

అలనాటి నరసింహోపతాపముతోఁ గల లోపములు సవరించుకొనుటకో యన విష్ణువు తిరిగి నరసభూపాలుడయ్యెను.

స్వభావోక్తి, యథాసంఖ్యము

8 స్వభావోక్త్యలంకారము

వస్తువులయొక్క విశిష్ట ధర్మమును ఉన్నది ఉన్నట్లుగా వర్ణించుట స్వభావోక్తి. దీనినే పూర్వాలంకారికులు 'జాతి'యనిరి. కావ్యాలంకారసంగ్రహము(5-112) నందు స్వభావోక్తి లక్షణ మిట్లున్నది—

క। సహృదయ హృదయంగమమై
మహి మన్నది మన్నయట్లు మాటల తేటల్
బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన
మహితోక్తియే జాతియయ్యె మహినెట్లన్నన్.

ఉదాహరణములు—

- (1) చ॥ కొమరునగర్జితములు గొండిలిసల్ప మదాంబుదార గం
దము దిగజాత మస్తకము మాటికిఁదూర కరంబనాడఁ బా
దములను మూడు మోపి యిందాపునఁగొందొక రీతి విల్పు నా
సమద గజేంద్రమున్ గనుచు సంతసమొందును తేడు విత్యమున్.¹
- (2) కా॥ వాలారుంగొనగోళ్ల వీవలసతన్ వాయంపుచో నాటకున్
మేళంబైన వివంచి నిన్నమొదలున్ వీవంటమింజేఁ యా
యాలాపంబె యవేళఁ బల్కెడుఁ బ్రభాతాయాత వాతాహతా
లోల త్రంతుల మేళవింపఁగదవే లోలాక్షి దేళాక్షిన్.²

పై పద్యమునందలి భావమిది—

విరహిణియైన వరూధిని నిన్న నాటకు మేళవించిన వీణను నేటి ఉదయము వరకు స్పృశింపక ఉపేక్షించినది. అది ఇప్పుడు ప్రత్యూషపవనాంకురములచే తీగలు కదలి 'అవేళ' యందును ఆ యాలాపమే చేయుచున్నది ... లోలాక్షి వరూధిని వాలారుంగొనగోళ్లతో వీణతీగలను ఉదయకాలమున పాడుకొను

1 ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము - పుట 488.

2 మమచరిత్రము 8-57.

‘దేశాక్షి’ రాగమునకు అనువుగా మేళమివ వలెనట. ఈ సన్నివేశము నందలి సహజసౌకుమార్య సౌందర్యములు ఈ పద్యమున స్వభావోక్తిగ వెల్లివిరియుట గమనింపదగును.

(3) ద్వి తొడకోడి కనువిచ్చినిలిచి మైవెంచి
జలజల బెక్కలు పడలించి నీలి
గ్రక్కున కాల్వల్లి పంతులు కిచ్చి
ముక్కున నీతెలు జక్కొల్పి రరుపు
వోకంచి మెడసాచి నీక్కి మున్నూచి
కొక్కారో కుట్టని కూయ మున్నె 1

(4) చ గగనము నీరుబుగ్గ తెనగా జడివట్టిరనాళ్లు భార్య క
నొగసొరకుండ సారితెడపుంబొరియల్ చవులించివండ న
య్యగపలముంచి పెట్టు గలమాన్నము నొల్పిన ప్రప్పు నాలుగేన్
బొగిపిన కూరలున్ వడియముల్ వరుగుల్ పెరుగున్ పుత్రష్టన్..

(5) ఉ చక్కెరబొద్దు నాప్రళము చందముఁ దెల్పితి నింతెకాకి నీ
చక్కదనంబుఁగన్న నిమ్మంబయిన న్నిలుబోప శక్తిమే
యక్కునఁ జేర్చుచు దయనానతి యీదలపంచె, సంతలో
ఎక్కడనుండి వచ్చెఁ దరళేశ్వరుకున్ నునుసిగ్గు దొంగలల్ 3

(6) నీ కమనీయ కమనీ కిల్లో నీధుంఁ
గదలు రాయంచల కుంయొప్పు
బహుపుష్ప వల్లవ ప్రసర చిత్రములై
తనరారు చిరులతా చతులసొప్పు
మకరంద గుహాని ముదిలీలంబులై
క్రాలెడి యెందే టిముల యులిపు
పరిపక్వమంజుల ఫలా సోస్థితిములై
వరుకు రాచిలుకల పటురవంబు
ప్రియుడు వేటువేటఁ ప్రీతిమైఁ జాపుచుఁ
జెప్పుచును జనంగఁ జిగురుఁబోడి
గుచు వినుచు నిర్వికార పల్లవము
పార నతని తెలుగు నరయుచుండె 4

1 పాల్కురికి సోమన - ప డితారాధ్యచరిత్రము.

2 ఆముక్తిమాల్యద.

3 విజయ విలాసము 1-189.

4 ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ-భారతము-అరణ్యవర్ణము -212

- (7) సీ॥ వెలవెలఁ బారుచు వెగదొందుఁ బెవివుల
 తడియార నెరియుఁ దల్లిడిల్లు
 జల్లన నంగంబు లెల్లనిండఁ జెమర్చుఁ
 బదములుఁ గదిములు గుదియొడ కు
 హృదయంబు లటలట నదిరి గ బెడకులు
 దీనిచ్చువుల మోముఁ దేసి చూచు
 నెలు గు గదిదిఁ దొట్టిల నేడ్చు విదుమని
 ప్రార్థి చు మాట గీడ్పాటు దోప
 నిష్కళత శుభ్రహేమంబు నిర్మలజ్జ్వ
 లాష్ట్ర వైడూర్యములుఁ దురిగాధ్య రితిము
 గుటి దళిమొ నొఁయూరుఁ బురుము సొచ్చి
 నపుడ యిచ్చెని నీని నాన్తి డగుచు 1

9. యథాసంఖ్యాలంకారము

దీనికి క్రమాలంకారమని పిర్కాబునైనామము. ఉద్దేశ్య పదార్థములను ఒక
 అనుపూర్విలో క్రమబద్ధ మొనరించుచు యథాసంఖ్యాలంకారమని.

ఉదాహరణములు—

(1) రాజా! విక్రమము చేతను విరమముచేసెను విలాసము వీరను శత్రువు
 లకును, విద్వాంసులకును అంగరంగు తాపము, తనివీ, మోహము పెంచుచు
 నీవొక్కడవే ముత్తైరగులవారి మనస్సునందున్నావు

- (2) తే గీ॥ కరవుచే నీటిచే మోహింపచేర
 బదుకు మృగమీన పల్లిన ప్రసరమునకు
 శబరకై పర్వతాచరి జనులు జగని
 కారణములేని పావరు గారె తలవ 2

- (3) మ గతిమధ్యస్తర కుంతంస్తట పీఠగర్వదుర్వార యీ
 కతిచే మానమె యూహయ్యెనిది నిస్సాంపుఁ బ్రాణ బుధా
 య్చ శిగుల్గదని రోసి యాప్యవలి వాయందూపుఁ గ్రొమ్మంట కా
 హతియౌ బద్ధి మృగేక్షకుంభి చమయూధంబునేణంబులున్ 3

1 తిక్కన-భారతము-విరాటపర్వము-ఉత్తర గోగ్రహణము.

2 భర్తృహరి సుభాషితములు ; ఏనుగు లక్షణరవి-నీతిశతము-దుర్జయపద్యతి-50.

3 తెనాలి రామకృష్ణరవి - పాండురంగ మాహాత్యము 3-86

8

ఆక్షేపము, విరోధాభాసము

10 ఆక్షేపాలంకారము

అభిమతార్థమును ప్రతిషేధముతోఁ గలిపి వర్ణించినచో అది ఆక్షేపాలంకారము. ఉదాహరణములు—

(1) చంద్రుడా! నీ దర్శన మిమ్ము అటుగానియెడల నా ప్రేయసి యున్నది లెమ్ము

ఇందు ముందు చంద్ర దర్శన మభిలషించినటుల గానిపించి పిమ్మట ఉదాసీనత వహించుట స్వవచోవ్యాఘాతము గనుక ఆక్షేపాలంకార మని దీనికి పేరు వచ్చినది.

అలంకార సర్వస్వమతమున నిషేధమాత్రము అలంకారము కాజాలదు. ఆ నిషేధ మాభాస మైనప్పుడే ఆక్షేపాలంకారము కాగలదు.

(2) ఓ ప్రియుడా నీవు దేశాంతరమునకు బొమ్ము! నీవు పోయిన నేమి, నే నక్కడ జన్మించి నీకు ప్రేయసిని కాగలను.¹

11. విరోధాభాసాలంకారము

స్థూలదృష్టికి పరస్పర విరుద్ధమైన భావములుగా గోచరించి సూక్ష్మ దృష్టితో మరల అనుశీలించిన ఆ వైరుద్ధ్యము సమసిపోవునెడల అది విరోధాభాసాలంకారము. ఉదాహరణములు—

(1) క॥ అతిలోక సమీక జయో

న్నతిచే ధర్మజాన కిం పొనర్చుచు వినయా

న్యతుఁడై సమస్త జన స

మృతుఁడై నరుడుండె నిటుల మానుషచర్యన్²

ఇచ్చట నరుడు అను పదమునకు మనుష్యుడు అని అర్థము చెప్పినచో ఏర్పడిన విరోధము అర్జునుడు అను అర్థాంతర స్ఫూర్తిచే సమసిపోవును. అందుచే ఇది విరోధాభాసాలంకారము.

¹ చంద్రాలోకము - 32

² విజయవిలాసము - ప్రథమాశ్వాసము - 95

(2) నీ ధారాధరంబయ్యుడనరు నీ కౌక్షేయ
మననవాహినికి జీవనదమయ్యె,¹

ఓ రాజా ! నీ కత్తి ధారాధరమయ్య (మేఘమైనప్పటికి) శత్రుసేనలకు
జీవనము (నీరు) నిచ్చునదికాదు.

ఇందు కన్పించు వైరుధ్యము : ధారాధరము (= మేఘము) ఎట్లు అజీవ
నదము (= నీటినీయనిది) అయ్యెను? అను శంకచే ఉద్భవించును. ఆ
శంకను పరిహరించునది శ్లేషార్థమే. కత్తి (= ధారాధరము=వాడి అంచుగలది)
జీవనమును ఈయలేనిది, మృత్యువు నిచ్చునది అజీవనదము అగుట సుగమమే.
విరోధాభాసములు బహుళముగా శ్లేషసంస్లిప్తములు.

(3) అమృతకోత్పవ మజ ప్రధానమగుట విబుధసభంబోలియు మహాసురో
దారంబును, తమోవికృతి విధేయంబగుట విధుమి-బంబునుం బోలియు,
దారావియోగ ముదితంబును, బహుళధ్వని పరీతంబగుట తక్కువిత్వంబునుం
బోలియు నసాధు పర్ణ సందాధ బంధురంబునయ్యె²

¹ కావ్యాలంకార సంగ్రహము - 5 - 125

² తెనాలి రామకృష్ణకవి - పాండురంగ మాహాత్మ్యము-నిగమ శర్మోపాఖ్యానము 3-78.

విధాన, అసంగతి, చిత్రము

12 విభావనాలంకారము

కారణము లేకుండగనే కార్యము గలిగిపట్టు వర్ణించుట విభావనాలంకార మగును. ఆంధ్రచంద్రాలోకములో చెప్పిన లక్షణమిది—

తే. గీ॥ కారణములేక కార్యంబు గలుగ జెప్ప
నది విభావన మనంగ ప్రభా సిగాంచు
దరుణిలాజెరిసానిపి ప్రియులుగా
యరుణములు నీదు చరణంబు న్నయట్లు ¹

విభావనాలంకారమునకు ఉదాహరణములు—

(1) వనితా! లాఠూరము పూయకపోయినను నీ చరణములు అరుణములుగా నున్నవి.

(2) ఓ మన్మథుడా! నీ బాణములు పువ్వులై నను లోకములన్నిటిని జయించుచున్నవి.

(3) శంఖమునుండి వీణాగవ మధ్యవించుచున్నది. (సుందరాంగియొక్క శంఖమువంటి కంఠమునుండి శ్రావ్యమైన సంగీతము వినవచ్చుచున్నది).

(4) ఆ తన్వినీ శీతాంశుకిరణములు తపింపజేయుచున్నవి 'ఆమె విరహిణి'.

(5) నీ నలినాలేని వెన్నెలలు రా తులులేని
తలలు, లలిలేని కోరికములు,
కొలనులేని నితాబ్దములు, స్వాతిచిన్నులు
లేని ముత్యము, లేలులేని మరుపు
లలరు వెలుగులేని వెలిమిబ్బులు, హిమాద్రి
లేని మంచులు, వార్తిలేని సుధలు,
గనిలేని వజ్రముల్ గంధాద్రిలేని గం
ధములు, దారములేని తారవిరతు

తే. గీ॥ లోర : నీ కి ర్తిరులు మహానుభావ!
రావణాకార కారుణ్యభాసమాన
మానకురురాజ రాజన్యమకుట నిహిత
చరణరాజీవ : యోబభూవరన్యంహ ! ²

¹ ఆంధ్రచంద్రాలోకము

² కావ్యాలంకార సంగ్రహము 6-135

(6) చం॥ జడభరింప రింగజాని జంపరు, పూయరు బూదిపూత మై,
నడుగరు భిక్ష, కట్ట రిజినాంబుముల్, చరియింపబోరు పే
రడవుల, నగ్గిరింగ్ర మహిమాతిశయంబింక నేమి నెప్పుడున్
బడయుదు రూరకుండియును బ్రాణులు చిత్రముగా శివర్యమున్¹

13. అసంగత్యలంకారము

కార్యకారణములు భిన్నస్థలములందు, లేదా విరుద్ధ స్థలములందు గోచరించినచో అసంగత్యలంకారము అంద్రచంద్రాలోకములోని లక్ష్యలక్షణములు—

తే గీ అవు నసంగతి కార్యహేతువుల కతి వి
రుద్ధతయు భిన్నదేశ రూపమైన
వనధమ్ములు విషముద్రావంగఁ బిడి
కామినులు మూర్ఖచెందిన్ కరిణిశర్య²

“జలధరములు విషము ద్రావినవి పథికాంగనలు మూర్ఖిల్లిరి” అను ఉదాహరణములో కారణము జలధర విషపానము కార్యము పథికాంగనల మూర్ఖ కార్యకారణములు భిన్నదేశములందున్నవి. అయినను విషమనగా నీరు. మూర్ఖిల్లుట అను మాట మోహపావశ్యమును సూచించును. వర్షాగమమున పాంథస్త్రీ మోహము చెందినారను అర్థము గ్రాహ్యము.

14 చిత్రాలంకారము

అపేక్షించిన ఫలమునకు విరుద్ధముగా గన్పించు యెన్న మొనర్చుట చిత్రాలంకారము. ఉదాహరణము—

నమున్నతిని పొందగోరు సజ్జనులు వినమ్రులై యుందురు.
ఇందు కోరినఫలితము ఉన్నతి చేసిన యత్నము నమ్రత [వంగుట].

¹ దూర్జటి-శ్రీ కాళహస్తి మాహాత్మ్యము 1-103

² అంద్రచంద్రాలోకము-37

అన్యోన్యము, ఉల్లేఖము

15 అన్యోన్యాలంకారము

రెండు వస్తువులు పరస్పరాశ్రయముచే శోభించునట్లు వర్ణించుట అన్యోన్యాలంకారమగును. దీనికి చంద్రాలోకమండలి ఉదాహరణము—

రాత్రిచే చంద్రుడు శోభిల్లుచున్నాడు. చంద్రునిచే రాత్రి శోభిల్లుచున్నది.

16 ఉల్లేఖాలంకారము

ఒక వస్తువు నిమిత్తవశమున పలువిధముల భాసించుట ఉల్లేఖము.

ఉదాహరణములు—

(1) అతడు వాక్కులందు బృహస్పతి; కీర్తియందర్జునుడు; చాపమున భీష్ముడు.

(2) ఆతనిని మహిళలు మనస్థులిగను, యాచకులు కల్పితరువుగను, శత్రువులు యమునిగను జూతురు.

మొదటి ఉదాహరణమున భావించువారు పలువురు. రెండవదానిలో ఒకడే పలువిధముల భావించును ఎత్తైన నుల్లేఖమే.

(3) మ॥ రవిబింబంబువమింపఁబాత్రిమగు చక్రంబై శిరోరత్నమై
శ్రవణాలంకృతియై గళాభరణమై సౌవర్ణ కేయూరమై
చవిమత్తకంకణమై కటిస్థలినుదంచద్దంబయై నూపుర
చవరంబై పదపీఠమైవటుండు దా బ్రహ్మాండమున్ నిండుచో! ¹

(4) ఉ॥ కాముక హృద్దధింగలఁచు కవ్వము; బువ్వము దేవకోటికిన్
వ్యోమపథంబు తేనెపెరకొప్పెడు వర్షము, మవ్వముత్పల
శ్రీమతికిన్, జకోరమహిషి మధుసాగిఁబ్రోచునన్నమై
యామవతీశ వింబముదయాచల మెక్కిఁ బ్రణాళిపెక్కువన్

¹ పోతన భాగవతము

² దూర్జటి శ్రీ కాళహస్తీమాహాత్యము 4-82

(6) సీ తెలఁగులనున్న తంగెటిజాన్ము గృహమేధి
 యజమాను దంకిస్థితాపేటి
 వండినపెరటికల్పము వాస్తవ్యుండు
 దొడ్డిఁబెట్టినవేల్పుగిడ్డి కాపు
 కడలేని యమృతంపు నడదావి సంసారి
 సవిధమేరుగుగఁబు భవనభర్త
 మరుదేశవధమధ్యమవ్రవ కలవతి
 యాఁటికొదవు సన్యము కుటుంబి

తే గీ: బధిర వంగ్వంధభిక్షక బ్రహ్మచారి
 జటిపరివ్రాజకాతిథిక్షవణకావ
 దూత కాపాలికాద్యనాథుఁడగు
 భూసురోత్తమ గాఢస్వమునకుఁబరియే !

ఈ పద్యమునందు గృహస్థునియొక్క ఘనత నిరూపింపబడినది ఒక్క-
 గృహమేధియే - అంకితార్థపేటిగ, పెరటికల్పకముగ పలువిధములుగ ఉల్లే-
 ఖంపబడినాడు గావున ఉల్లేఖము

(8) కా దేవబ్రాహ్మణ భక్తప్రోవు ప్రియఁ కృత్వంబుకాణాచి, వి
 ద్యావైదుష్యము దిక్కు, ఛిమునకున్ దార్కాణ, మర్యాదకున్
 తా, వౌచిత్యము జీవగర్జ, హితశిష్టవాత సంతోషణ
 శ్రీ వక్త్రాంగి, యజాతశత్రుఁడు మహాభృన్మాత్రుఁడే చూడఁగన్.¹

(7) క బాణుఁడవి కవులు; మురజి
 ద్బాణుండవి చిమతభూమిపాయరు సుమనో
 బాణుఁడవి సతులు దలఁపుదు
 రేణాంకసమాను నోబిక్లేంద్రనృసింహన్.²

¹ మనుచరిత్రము 1-88

² విజయవిలాసము - 1 - 85

³ కావ్యలంకార సంగ్రహము - 5 - 81

11

అపహ్నుతి

17 అపహ్నుత్యలంకారము

ఓ ఉపమేయసుగాదని యిది
ఉపమానమే యరగ నెంతయు నపహ్నుపమా
నపుడిది ప్రాగారోపము
నపహ్నవా రోపమును చలాదియైయ్యెన్ !

విషయమును (ఉపమేయమును) నిషేధించుచు సామ్యముచే దానియందు
విషయిని (ఉపమానమును) ఆహ్వానించుట అపహ్నుతి.

ఉదాహరణములు—

(1) ఇది ముఖమా ? కాదు చంద్రచింబము !

(2) మ॥ గురుచక్రప్రభగాని శౌర్య పహంకూర బుగా దిందు భా
స్వర కీర్తిద్యుతిపంక్తిగాదు గిదిశాంచత్పాంచజన్య ప్రభా
భరమా గాః నటుగాన విశ్వభజన ప్రారంభముంగోరి యీ
నరసేంద్రాకృతి నుచ్చవించె గమలానాథుడు విశ్వంభరన్.²

(3) సీ॥ ఇంద్రచావంబు గాదిది మోళితలమున
సపరిందు బల్లిపించు బుగాని
బిదుర ఘోషంబు గాదిది పాంచజన్య సం
జాత గంభీర ఘోషంబు గాని
ఆశ్రయించిన బలాకావళి గాదిది
హారి ముక్తాహార యష్టిగాని
ఇది కోలమెఱుగుగాదుదిరి బంగారంపు
బసిమి గ్రమ్మెడు వచ్చవట్టుగాని

తే గీ వృష్టికాదిది కరుణాంబు వృష్టిగాని
నీలమేఘంబు గాదిది నీలవర్ణ
దౌగ నామోల ప్రత్యక్షమయ్యె ననుచు
హర్ష పులకిత తనువయ్యె నెవ్వరూటి.³

¹ నరసభూపాలీయము - 5-58

² కావ్యాలంకార సంగ్రహము - 5-59

³ తెనాలి రామకృష్ణవి-పాండురంగ మాహాత్మ్యము - 4-31.

- (4) ఉ॥ ఇతరు కన్నులుండ తెరువెవ్వరివేదెడు భూసురేంద్ర! ఏ
కాంతమునందు నున్న జవరాండ్ర నెవంబిడి వల్కరించు లా
గింతయ కాక నీవెరుగవే మును వచ్చిన దారి చొప్పు నీ
కింత భయంబు లేకడుగ నెల్లదమైతిమి మాట లేటికిన్.¹

అపహ్నుత్యలంకారము మూడు విధములు :— 1. ప్రాగారోపము
(ఆరోపించి నిషేధించుట), 2. అపహ్నవారోపము (నిషేధించి ఆరోపించుట),
3. చలాది పదప్రయోగము (నెపమువెట్టి నిషేధించుట).

ఉదాహరణములు—

ప్రాగారోపము

ఇది ఉప్పొంగిన నాలుగు సంద్రముల కలకలము కాని నై న్యరవము గాదు.

అపహ్నవారోపము

ఇది దుందుభికాదు; కల్పాంతమునందలి రుద్రుని ధక్క!

చలాది పదప్రయోగము

ప్రతాపరుద్రుడను నెపమున సాక్షాత్తు రుద్రుడే రాజయినాడు, లేనిచో
అతని చూపెట్లు శత్రువుల భస్మము చేయగల్గుచున్నది ?

¹ అల్లసాని పెద్దన - మమచరిత్ర : 2-41.

అతిశయోక్తి

18. అతిశయోక్తిలంకారము

(1) గోరంతలను కొండంతలు చేసి అభివర్ణించుట లేదా (2) ఉపమేయమును అధికరించి ఉపమానమునే అభివర్ణించుట అతిశయోక్తి. "ఉపమేయమింత తడవక యుపమానమే నుడువ నతిశయోక్తి కవిమహాసిపుణోక్తి మూలమై తగు నపరిమితప్రాధి" యని నరసభూపాలీయమునందలి లక్షణము.

ఉదాహరణములు—

మ॥ కల గెం దోయధిప వ్రంబు గిరివర్గంబెల్ల నూటాడె సం
చలతం బొందె వసుంధరావలయ మాళాచక్రమల్లాడె గొం
దల మందెం ద్రిదశేంద్ర వట్టణము పాతాళంబు ఘూర్జిల్లె నా
కులమయ్యెన్ గ్రహతారకాకులము సంక్షోభించె నవ్వేధయున్.¹

తే. గీ॥ తివిరి యిసుమనఁ దైలంబుఁ దీయవచ్చుఁ
దవిరి మృగశృష్టలో నీరుఁ ద్రాగవచ్చుఁ
దిరిగి కుండేటి కొమ్ము సాదించవచ్చుఁ
జేరి మూర్ఖుల మనసు రంజింప రాదు.²

ఉత్పేక్ష : అతిశయోక్తి

ఉత్పేక్షయందును, అతిశయోక్తియందును విషయాధికరణము సామాన్యమే! రెండును అధ్యవసాయగర్భములే. ఉత్పేక్షలో అధ్యవసాయము సాధ్యము అతిశయోక్తిలో సిద్ధము

అతిశయోక్తి భేదములు

అలంకారికులు పలువిధములగు అతిశయోక్తి భేదముల నెన్నిరి. చంద్రా

¹ తిక్కన-తారతము (అర్జునుడు దేవదత్తమునొత్తుట) విరాటవర్సము - ఉత్తర గోగ్రహణము

² భర్తృహరి సుభాషితములు - ఏమగు లక్షణ కవి, నీతికళము - మూర్ఖపద్ధతి.

లోకమున అతిశయోక్తి ఎరువిధములుగా విభక్తము. అవి 1. రూపక, 2. భేదక, 3. సుబాధ, 4. అంబంధ, 5. అక్రమ, 6. చపల 7. అత్యంతాతిశయోక్తి

రూపకాతిశయోక్తి

ఉపమేయమును మన గురచి ఉపమానరూపముచే ఉపమేయాధ్యవ సాయముచేయును రూపకాతిశయోక్తియని చంద్రాలోకమతము. అనగా ఉపమేయములైన ముఖాదులగు తద్వాచకములగు ముఖాదికదములతో చెప్పక ఉపమాన భూతములైన పద్మాదికదములచే వానిని సూచించుటయే. ఉపమానము నందు ఉపమేయారోపణ ముండుటచే నిది రూపకాతిశయోక్తియైనది

రూపకాతిశయోక్తి శుద్ధ, సాపహ్నవ-అని రెండు విధములు

శుద్ధరూపకాతిశయోక్తి

ఉదాహరణము—

“పశ్య నీలోత్పల ద్వంద్వాన్నిస్సరంతి శితాశ్శరాః”—

నీలోత్పలద్వంద్వమునుండి శితశరములు ప్రసరించుచున్నవి చూడుము !

సాపహ్నవ రూపకాతిశయోక్తి

ఉదాహరణము—

“త్వత్సూక్తిషు సుధా రాజన్ భ్రాంతాః పశ్యంతి తాం విధా”

నీసూక్తులందు సుధ యున్నది రాజా ! అజ్ఞానోపహాతులు సుధను చంద్రునియందు చూచుచున్నారు.

13 తుల్యయోగిత, దీపకము

19 తుల్యయోగితాలంకారము

కేవలప్రకృతములకుగాని కేవలాప్రకృతములకుగాని ధర్మసామ్యమువలన
భావమ్యము స్ఫురింపఁ జేసినచో తుల్యయోగితాలంకారము.

ఇది రెండు విధములు (1) కేవల ప్రకృతతుల్యయోగిత (2) కేవలా
ప్రకృతతుల్యయోగిత

కేవల ప్రకృత తుల్యయోగిత

ఉదాహరణము—

చంద్రోదయమువలన నైవ్విరిణీముఖములును, పద్మములును సంకోచము
నొందెను.

ఇటు సంకోచము తుల్యధర్మము. పద్మపరముగా ముకుళనము. వదన
పరముగా వైవర్ణ్యము అని అర్థము.

కేవలాప్రకృత తుల్యయోగిత

తే గీ॥ కాకతీంద్రుండు తేడయిఁ గ్రాచుచుండ
కూర్మవన్నఁ దిగ్గజకులశోచ్య
యములు పెంపఁ జూపుసారములుపోయి
తోచు నారొర శ్రీ రుద్రదోర్బలంబు ॥

20 దీపకాలంకారము

ప్రకృతములకును అప్రకృతములకును సాధారణధర్మముచే ఏకాన్వయము
కల్పించినచో దీపకాలంకారము

ఉదాహరణము—

చం॥ చిసరుహగర్భవ్రాతయును విష్ణునివ కము వజ్రీవ జమున్
దెసలను రాముణాణము యుధిష్ఠిరుకోపము కాచుచండమున్
మసకపుణాముకాటును కుమారుని శక్తియు మౌనిరోషమున్
చిసవని రౌతుకూలమును వండితవ్యాఘ్రము రిత్తవోవునే ॥

ఇందు అప్రకృతములకు ప్రకృతమైన పండితవాక్యముతో సంఘటితమైన
ఏకాన్వయము సుగమము

1 ఆంధ్రప్రభావరుద్ర యశోభూషణము పుట - 515

2 వేములవాడ భీమకవి చాటువు

ప్రతివస్తూపము, దృష్టాంతము నిదర్శనము, పర్యాయము

21. ప్రతివస్తూపమాలంకారము

ఉపమానోపమేయములకు గల సమానధర్మమును విభిన్నశబ్దములచేత చెప్పిన ప్రతివస్తూపము.

ఉదాహరణము—

మహాశయములు గలవాడు ఆపద్గతుడైనను చూతనమైన బౌదార్యమునే ప్రసరింప జేయును. అగ్రుద్రవ్యము అగ్నిగ్రహమైనను లోకోన్మయమైన పరిమళమునే ప్రకటించును.

22. దృష్టాంతాలంకారము

ఉపమానోపమేయవాక్యములందు భిన్నధర్మములు వింబప్రతివింబ భావమున సమానధర్మములగు భాసించిన దృష్టాంతాలంకారము.

ఉదాహరణము—

(1) ఓ రాజా నీవే కీర్తిమంతుడవు, చంద్రుడే కాంతిమంతుడు.

(2) క॥ రంజనచెడి పాండవు లరి

భంజనులై విరటుఁగొల్వఁజాల్యది రకటా!

సంజయ : విధినేమందును?

కుంజరయూధమ్ము దోమకుత్తుకసౌచ్చెన్ 1

(3) చ॥ అమృతముఁగ్రోచి జిహ్వా చవి మంచుఁదలంచునె తేనె? నింటిలో

సమరమహీరుహంబుదయమైన నగుండవనీకు వేడునే ?

యమిజనభాగ్యరూపమగు నాదిమహత్త్వముఁగాకహస్తి దై

వము భజించు మానసము వారవధూమదసౌఖ్య మెంచునే?

1 తెనాలి రామకృష్ణుని చాటుపు

2 దూర్జటి - శ్రీ కాళహస్తి మాహాత్మ్యము 4-46.

తుల్యయోగిత : దృష్టాంతము : ప్రతివస్తూపము

తుల్యయోగితయందు వాక్య మొక చేయుండును. ప్రకృతములకు గాని అప్రకృతములకు గాని ఏక ధర్మముండును. దృష్టాంతమునందును ప్రతివస్తూపము యందును వాక్యములు రెండేసియుండును. ప్రతివస్తూపమయందు సమాన ధర్మమును భిన్న శబ్దములు తెలుపును. దృష్టాంతమునందు భిన్న ధర్మములను భిన్న శబ్దములు తెలుపును. అయినచు బింబ ప్రతిబింబ భావముచే అవి సమానధర్మములుగా భాసించును.

23 నిదర్శనాలంకారము

సమానములైన వాక్యార్థముల కై క్కారోపాదము చేయుట నిదర్శనాలంకారము

ఉదాహరణములు—

(1) ఓమదనాంతక అంతరాత్మతో ప్రకాశించుచున్న అనంతమడవైన నిన్ను శీర్షములుందు వెదకు నజ్జులు కలరమున వెలుగుచున్న చింతామణిని మరచి దుమ్ములో వెదకువారే¹

(2) అరణ్యరుదితం కృతం శవశరీర ముద్గర్జితం
స్థలేఽబ్జమవరోపితం సుచిరమూషరేవ ర్షితం
శ్వపుచ్చవరనామితం విధిరకర్ణజావః కృతో
దృతోఽంధముఖ దర్పణో యదబురోఽన సేవితః²

“మూర్ఖులను సేవించుట— అనగా అరణ్యములో ఏడ్చుట; శవశరీరమునకు నలుగు పెట్టుట; భూమిపై తామరతీగ నాటుట; చివటినేలలో కుంభవృష్టి కురియుట; కుక్కతోకను సవరించుట; చెవిటి చెవిలో రహస్యము చెప్పుట; అంధునకు అడ్డముచూపించుట - యగును ”

(3) కా॥ శ్రీలాలిత్యము నిశ్యురద్దియు గుణోత్పేకంబునుంగల్గి యు
ద్వేలస్ఫూర్తిఁ దలిర్పు తండ్రి యను నబ్ధింజుండ్రుడై తోచినన్
బోలుంగాక భవాదృశుం డితరు డై పుణ్యంబులం బాసినన్
సాలగ్రామఖనిన్ జనించునె గదా జాత్యల్ప పాపాణముల్³

నదర్శ బోధనరూప : అనదర్శ బోధనరూప

ఒకానొకవస్తువు తనపనిచే ఇతరులకు నదర్శమునుగాని అనదర్శమునుగాని బోధించినచో అదియును నిదర్శనమే

¹ రసగంగాధరము

² తువలయానందము

³ తెనాలి రామకృష్ణకవి పాండురంగ మాహాత్మ్యము : విగమశర్మతో అక్కగారన్న మాటలు 31-34

ఇది 1 అదర్శబోధనరూప 2 అదర్శబోధనరూప అని రెండువిధములు మొదటిదానికి ఉదాహరణము—

“సూర్యుడు తాన ఉపయోచితుడనే పద్ధతులకు వికాసము కల్పించుచు సంపదలు ఉన్నందున ఫలము నెచ్చెలాలను ఆదరించుటయే యని బోధించుచున్నాడు”

నిదర్శనము: దృష్టాంతము

దృష్టాంతమునందును నిదర్శనము నందును ఉపమానోపమేయ వాక్యములకు బింబ ప్రతిబింబ భావ ముండును నిదర్శన మందు రెండు వాక్యములు సాపేక్షములు ఒకదానికి రెండవదానితో అన్వయము ఉండును దృష్టాంతమున రెండువాక్యములు నిరపేక్షములు

24 పర్యాయాలంకారము

ఒక వస్తువనకే ఒక ఆశ్రయము పిమ్మట మరియొక ఆశ్రయము పర్యాయమున అభివర్ణించినచో పర్యాయాలంకారమగును ఒకే ఆధారమున అనేక వస్తువు లున్నట్లు వర్ణించినను పర్యాయాలంకారమే

ఉదాహరణములు—

(1) కానినీ వడనకాంతి చదలమున విడిచి చంద్రుని బొందినది

(2) వెనుక ప్రవాహమున్నచో నీపుడిసుకతినై యున్నది¹

(3) కా ఆకాశముననుండి శంభుని శిరంబందుండి శీతాద్రి ను
శ్లోకంపై న హిమాగ్రనుండి భువి భూలోకంబునందుండి య
స్తోకాంధోధి బయోధినుండి పవనా ధోలోముంజేరె ౧౦
గా కూలంకష పెక్కుభింగులు నీ వేటిభ్రష్టసంపాతముల్²

(4) నీ మాననీయానంత మణికాంతదామమై

ఇది హిమానీవే నింపునింపు

శోభప్రవాళ మంజులతా నికాంతమై

అలరించు నిది వసంతాగమమున

తరళముక్తాదీ ప్రి ధారాధివావమై

నేరవి నిది మహోల్లాసమొనంగు

ప్రబలవజ్రోపల ప్రాసాదభావమై

తొలకరినిది కుకూహలము నిలుపు

జనవరోత్తమ యిది సర్వసమయసౌఖ్య

జనకమందరి ఆలేఖ్యసాధ్యోద్ధ

కిన్నరాంగనలవిగీత గీతనృత్య

వాద్యములుసూపి నిలుకురు వలయునెడల³

¹ చంద్రాలోకము

² భర్తృహరి సుభాషితములు - ఏనుగు లక్ష్మణకవి నీతికతకము - మూర్ఖవద్దతి - 9,

³ వసుచరిత్ర - విమానవర్ణన 3 - 15

అర్థాంతరన్యాసము

25 అర్థాంతరన్యాసాలంకారము

విశేషమును సామాన్యముచేతగాని సామాన్యమును విశేషముచేతగాని
సమర్థించుట అర్థాంతరన్యాసాలంకారము

విశేషసమర్థనము

(1) హనుమంతుడు అల్పిని చాటెను మహాత్ములకు దుష్కర
మే మున్నది?

(2) మ జలజాతాసన వాసవాది సురపూజాభాజనంబై తన
ధృ లతాంతయుడుఁ గన్నతండ్రి శిరమచ్చో వామపాదఁబునం
దొల గండ్రోచె లతాంగి యట్లయగు నాదుల్ నేరముల్ సేయఁ జే
రయకం జెందిన కాంత యచిత వ్యాపారముల్ నేర్తురే ¹

సామాన్య సమర్థనము

(3) గుణవద్వస్తు సంస్కర్షణమువలన స్వల్పమునకును గౌరవమబ్బును పుష్ప
మాలానుషంగముచే చారము శిరస్సున ధార్యమగుచున్నదిగదా'

కింది ఉదాహరణములందలి అర్థాంతరన్యాసము గమనించదగును —

(4) మ॥ ఆకలంకౌషధ సత్త్వముందెలియ మాయాద్వారకావంతికా
శ కురుతే త్ర గయావ్రయాగములు నేసేవింపకుద్దండ గం
దక వేదండ వరాహవాహరిపు బిర్లవ్యాఘ్ర మిమ్ముంచుఁగొం
దకు రాజెల్లనెఁ బుద్ధి జాడ్యజనితోన్నాదుల్ గదా శ్రోత్రియుల్².

ఇచ్చట ప్రవరుడు — పాదలేప మాహాత్మ్యముచే హిమాలయమునకు
వచ్చుట హిమాలయమందలి మంచుచే నాలేపము కరిగిపోవుట — తానచ్చట
కదలలేక స్తంభించిపోవుట—చెప్పి, ఆ అంశమును అర్థాంతరన్యాసముచే

¹ పారిజాతావహరణము

² మమవర్తితము 1-18

సమర్థించెను. సువిశాలవిశ్వములో ఎన్ని జేత్రములు లేవు! కాళి: ప్రయాగ... మున్నగునవి వదలి మంచుమలకే తాను రావలెనా! అది అతని బుద్ధిజాడ్యము మాత్రమే గాక శ్రోత్రియులందరికిని నది సామాన్యధర్మముగా చెప్పినాడు. ఇట్లు వ్యక్తినిష్ఠమైన విషయము సర్వశ్రోత్రియ సామాన్యమైనట్లు చెప్పినాడు.

ఈ విధముగా విశేషమును సామాన్యముచే సమర్థించెను.

(5) కం॥ తమ విద్య నెవ్వ రే మా

త్రము గనఁజాలుదురు వారి దండను దన్యా
త్రమ ప్రకటించురు బుధు, లు
తముల మహిమ నీరు కొలది తామర సుమ్మి!

విద్యాసాగరులైన పండితోత్తములు ఎదుటివారు ఎంత గ్రహింప జాలుదురో, అంతమాత్రమే తమ విద్యను ప్రకటించుట కద్దు. ఇది సామాన్య విషయము. ఆ ఉత్తముల మహిమ నీరుకొలది తామర సుమ్మి అను విశేష విషయముచే దీనిని సమర్థించుట జరిగినది. చెరువులో నీరు అధికమైన కొలది తామర పెరుగుట సహజము. పండితులును ఎదుటివారిలోను నరసి తమ పాండిత్యమును ప్రకటించుట కద్దు.

(6) చ॥ ఓతివయి వట్టి మ్రాఁతులుఁ జిగిర్చ వనంతుఁడు డా రసోపగుం
భిత వదవాసనల్ నెఱవ, మెచ్చక చంద్రుడు మిన్నునన్ బ్రస
న్నతయును పొకుమార్యము గనంబడ తార్లరగంగఁ జేసె నే
గతి రచియించిరేవి సమకాలము వారలు మెచ్చరే గదా?

(7) చ॥ కడుకొవి ధగ్గ తత్త్వమెఱుంగంగ నశక్యము ధర్మజాహ్మ్య వి
న్నోదబడ విష్ణుఁడై కఱవి యుత్తములుండఁగ వాసుదేవుఁ డ
న్వడునకుఁ బూజయిమ్మవి విచారవిదూరుఁడు భీష్మఁడెంతయున్
వెడఁగుదనంబునం బనిచె వృద్ధుల బుద్ధులు సంపరింపవే?

(8) చ॥ అమటయు మాటలేక హృదయాద్భుతము జల్లన మోము వెల్ల నై
కనలుచు నీరు దేలు తెలిగమ్మల నాతనిఁ బుల్కపుల్కనం
గనుఁగొవి మాటలం బొడుపు గద్గదికం దలయూచి అక్కటా
వనిత తనంతఁడా వలచి వచ్చినఁ జల్లన గాదె యేరిన్?

¹ఃకాపూర్ణోదయము

²విజయవిలాసము 1-210.

³నన్నయ భారతము. శకుపాదు ధర్మజా నాక్షేపించుట, సభాపర్వము 2-91.

⁴మమచరిత్ర వరాధిపీ నవర సంవాదము 2-88.

- (9) తే గీ॥ కవిసిరే వేల్పు బుదధి రత్నములచేత :
 వెలచిరే హేరకాకోల విషముచేత :
 విడిచిరే యత్నమమృతంబు వొడముదనుక
 విశ్చితార్థంబు వదలరు విషణమతులు,¹

¹భర్తృహరి సుఖాపితములు. ఏనుగు లక్ష్మణకవి, నీతిశతకము, ధైర్యవద్ధతి-71

వక్రొక్తి, పర్యాయోక్తి

26. వక్రొక్తి క్త్యలంకారము

తే. గీ. అవును వక్రొక్తి శ్లేషభవంచేత
వమర సవరార్థ కల్పనం బయ్యెనేవి;
సూరకవి వేరుపెవ్వడు : సోముఁ డుత్ప
లాపుఁడా : కాఁడు గౌరి సహాయుఁడనగ.!

శ్లేషముచేతగాని, కాకున్వరముచేతగాని యర్థాంతరము కల్పించినయెడల వక్రొక్తి క్త్యలంకారమగును.

“సూరకవి వేరుపెవ్వడు : ”

“సోముడు” (స + ఉమ అవి విడదీయవచ్చును. అంతేగాక సోముడు = చంద్రుడు)

“ఉత్పలాపుడా ఏమి :

“కాడు - గౌరి సహాయుడు”

పై ప్రకోష్ట తరములందలి వక్రొక్తి శ్లేషవలన నేర్పడినది.

కాకు వక్రొక్తికి ఉదాహరణము —

కా. గంగానంగమ మిచ్చగించునె మదిన్ గావేరి చేవేరిగా
నంగికారమొనర్చునే; యమునతో నానందముంబొందునే ;
రంగత్తుంగ తరంగ హస్తముల నా రత్నాకరేంద్రుండు నీ
యంగంబంటి సుఖించునేవి గుణభద్రా తుంగభద్రానదీ :

27. పర్యాయోక్తి క్త్యలంకారము

వివక్షితార్థము భంగ్యంతరముచేత ప్రతిపాదించుట పర్యాయోక్తి. ఇందు అంతరార్థము ప్రాముఖ్యము వహించును.

చంద్రాలోకమున పర్యాయోక్తియు రెండు విధములుగా విభక్తము.

1. అదిదము సూరకవి - చంద్రాలోకము - 98

2. తెనాలి రామకృష్ణకవి-పాండురంగ మాహాశ్మయము 1-139

(1) గమ్యార్థమునకు రూపాంతర వర్ణన (2) వ్యాజముచే ఇష్టసాధన.
రెండవదానికి ఉదాహరణము —

“యామి చూతలకాం ద్రిష్టం యువార్థ్యా మాశ్శతామిహ”

నాయికా నాయకులకు సమాగమ మొనగూర్చి చెలికత్తె వలుకును—
“మీరిద్దరిచ్చట నుండుడు !

నేను గున్నమామిడిచెట్టును చూచుటకై వెళ్లుచున్నాను”. ఆ చెలికత్తె వెళ్లుచున్నది - వారిద్దరి మధ్య తా నంతరాయముగా నుండకూడదని. ఆ మాటను భంగ్యంతరముగా చెప్పుచున్నదనుట సుగమము.

పర్యాయోక్తికి ప్రాచీన కావ్యములందలి ఉదాహరణములు—

- (1) ఈ గంగాదిక తీర్థము
రీ గంగా వీవు నమ సమీర్థాంబువులన్
దోగెడువారం గన గనఁ
గ్రాగెడు సంగర పిండు కల్లోలములన్ ।

17. శ్లేషాలంకారము

ఒక్కమాటచే (ఏకశబ్దప్రతిపే) అనేకార్థములఁ బ్రతిపాదించుట శ్లేషాలంకారము.

ఉదాహరణము :-

(1) రాజ భవలయానందితుడు

రాజ = తేడు, చంద్రుడు

కువలయము = భూమి, నల్లకలవ

చంద్రుడు కలవలని అందము కల్గించువాడు అనియు, తేడు భూవలయమునకు అందము కల్గించువాడు అనియు, రెండర్థములును ఏకకాలమందే సిద్ధించుచున్నవి. శ్లేషాలంకారమునందు అనేకప్రభేదము లున్నవి.

(2) వాడు మాధవుడు

(1) వాడు + మాధవుడు = వాడు నిష్టువు

(2) వాడు + ఉమాధవుడు = వాడు శివుడు

(3) పాఠ్యతీ పఠ మేశ్వరులు

(1) పాఠ్యతీ + పఠ మేశ్వరులు = పాఠ్యతీ పఠ మేశ్వరులు

(2) పాఠ్యతీపఠ + రమేశ్వరులు = శివేశ్వరులు

(4) మః మహిమన్ వాగమశాసనుడు సృజయింపఁ గుండలీంద్రుడు చ

న్యహసీయస్థిమూలమై నితవ శ్రీనాథుడు ప్రోవన్యహ

మహాలై సోముడు తాపకరుడు వెలయింపన్ సొంపు వాదించు నీ

విహంగార్ద్రోక్తిమయ ప్రపంచమునఁ దత్ ప్రాగల్భ్య మూహించెదన్.¹

ఇందు వాగమశాసనుడు (నన్నయ-బ్రహ్మ), కుండలీంద్రుడు (సోమయాజి-అదిశేషువు), శ్రీనాథుడు (శ్రీనాథకవి-విష్ణుదేవుడు), సోముడు

¹ రామరాజభూషణుడు - పసిమిశిత - అనకాటి

(నాచనసోముడు - చంద్రుడు), భాస్కరుడు (భాస్కరకవి-మూర్ఖుడు). ఇందు రెండర్థములలో ఒకటి ప్రకృతము, రెండవది (ప్రపంచవర్ణనము) అప్రకృతము. అందుచే నిది ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషము.

(b) ఉచ్చరద్ భూరికీలాదైవ వాహినీవతి విరాజిల్లెను

(సేనాపతి, సముద్రుడు ఇద్దరి పరముగా రెండర్థములు అనుగమ్యమానములు) ఇది ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషము

1. ప్రకృతశ్లేష 2. అప్రకృతశ్లేష 3. ప్రకృతాప్రకృతశ్లేష అని శ్లేష త్రిధా విభక్తము.

(8) ॥ శీవన మెల్ల సత్కవి నిషేవితః మాళయ మెల్ల నవృతా
పావనతాగభీరతం పట్టః ప్రచారమురెల్ల విశ్వదా
త్రీవలయ త్రికాలఫలదేశికముల్: నవకంబురెల్ల ము
క్తావళి విభ్రమాస్పదము లానది పెంపు నుతింపకకమే¹

శ్లేషకవితాసార్వభౌమ యుగ బహుళాంధ్రోక్తిమయప్రపంచమున సాహితీ ప్రాగల్భ్యము సంపాదించుకొని ప్రాతఃస్మరణీయుడైన రామరాజ భూషణమహాకవి వ్రాసిన అనేకపద్యరత్నములలో వై వద్యము ఒక మచ్చుతునుక మాత్రమే.

ఆ నది పెంపు నుతింప శక్యముగాదు. శీవనము (బ్రదుకు - నీర), సత్కవి (మహాకవులు - నీటి వతులు) ఆశయము (మానసము - మదుగు) పావనత్యమునకు, గభీరతకు (లోతునకు అగాధత్యమునకు) అటపట్టు. ప్రచారములు (ప్రవర్తనలు - జలప్రవాహములు) త్రికాలఫలదేశికములు (ముక్కారు పంటలు త్రికాలజ్ఞతా పాదకములు పండించునవి-). నవకంబులు = (నవ + కంబులు) = నవకములు - కొత్తశంఖములు), ముక్తావళి (యోగీశ్వరులు - ముత్యాలు) విభ్రమాస్పదములు.

¹ రామరాజ భూషణుడు: వసుచరిత్ర ఈ క్తిమతీనదీ వర్ణన 2-185

అప్రస్తుత ప్రశంస, సమాసోక్తి లలితము

18. అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము

అప్రస్తుతవిషయము వివరించుటచే ప్రస్తుతవిషయము స్ఫురించుట అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము

ఉదాహరణమునకు—

- (1) ❖ స్థానవిశేషమాత్రమున కామరపాకున వీటిబొట్ట విన్
పూచిన మౌక్తికంబనుచు పోల్చిన మాత్రన వింతగర్వమా ?
మానవతీ శిరోమణుల మాలికలందునఁ గూర్చవత్తువో
కామక రియ్యవత్తువో ! వికాసమునిత్తువో . విల్యవత్తువో !¹
- (2) ❖ గ్రాసములేక సుక్కిన జరాకృతమైన విశిష్టమైన పా
యాసమునైన నప్పడుచియైనను బ్రాణభయార్తమైన సం
త్రాస మదేహకుంభపిత గ్రహలాలసశీల పాగ్రహ
గ్రేసర కాసమానమగు కేసరి తీర్థతృణంబు మేయునే.²

19. సమాసోక్త్యలంకారము

ప్రస్తుతవిషయముయొక్క విశేషణాదుల సామ్యముచు బట్టి అప్రస్తుతమైన మరియొక విషయము స్ఫురించినచో సమాసోక్తి.

ఉదాహరణము—

- (1) ఏయో ! బంధీముఖమును చంద్రుడు రక్తదై చుంబించుచున్నాడు. చూడు :

చంద్రోదయవర్ణన ఇక్కడ ప్రస్తుతవిషయము ఇందు 'ముఖ' శబ్దమునకు 'అగ్రభాగము - వదనము' అను అర్థములును 'రక్త' శబ్దమునకు 'లోహితుడు కాముకుడు' అను అర్థములును సామాన్యములు. చంద్రశబ్దము పులింగము.

¹ ముక్కు తిమ్మన చాటుదార

² తర్జునారి సుభాషితములు - ఏనుగు లక్ష్మణకవి-మానకౌర్య చదవతి - 21.

బంధీశబ్దము స్త్రీ లింగము. ఈ సామ్యములవలన రక్తుడైన కాముకుడు ప్రేయసీవదనమును ముద్దిడుచున్నాడను అప్రస్తుతవిషయము స్ఫురించుచున్నది. 'చుంబించు' శబ్దమునకు ముద్దిడు - స్పృశించు అను రెండర్థములు గలవు.

(2) క॥ చలఃచరుతులః బిరుచుచు

ఫలములః జవిజాడుఁడనుచుఁ బదములః బెనఁగున్

బలమటిపరచు భవద్రిపు

లలనాతతిఁ గాంచి వింధ్యలతలు నృసింహ¹

(3) పీ॥ చిగురు కెంగేలు సాచె రసాలవల్లరి

తేటిచూపులుఁజూచె తిలకలతిక

పిఠిగీతిఁబాడిచూపెఁ బ్రియాకులత, వల్కెఁ

గీరభాషలఁ గర్ణికారశాఖ

ముఖరక్తినింపె వింపుగల సంపఁగిక్రొమ్మ

వన్నెగా వగియె లేటొన్నతీగె

మరలిశశ్వసనంబు నెరపె సింధుకవల్లి

గ్రుచ్చెఁబావులు సోఁకఁగ్రోవిరెమ్మ

యాత్మరుచిరోవచారంబులధివకల్ప

కంబనకుఁ దత్తదామోదగరిమఁ బెనువ

నంగనానిత్యకలితదోహదవిశేష

సమ్మతాచారములసడిసన్నకతన²

చిగురుకెంగేలు, తేటిచూపులు, గీరభాష లనుచోట రూపకము సిద్ధము. ఈ సీసపద్యములోని ప్రధానాలంకారము సమాసోక్తి. ప్రస్తుత విషయములగు తిలకలతిక - కర్ణికారశాఖ - రసాలవల్లరి అనువానివలన అప్రస్తుతమగు నాయికల దోహదవిశేషములు స్ఫురించుచున్నవి. కావున, ఇందలి అలంకారము సమాసోక్తి.

20 లలితాలంకారము

తే. గీ ప్రస్తుతం బగుచుండ వర్ణ్య వచనార్థ

మపుడు ప్రతిబింబవర్ణనం బయ్యెనేని

లలితమన నలరుచుమండు జలము దోలగఁ

గట్ట కట్టెడి విదియను కరణి ధరణి³

ప్రస్తుతమందు వర్ణింపవలసిన విషయమును వర్ణింపక, ఆ విషయము స్ఫురించుమరియొక వాక్యము ప్రతిబింబకల్పమైనదానిని వర్ణించుట లలితాలంకారము.

¹ కావ్యాలంకార సంగ్రహము

² రామరాజభూషణుడు—వసుచరిత్ర 1-168

³ అదిదము సూరకవి ఆంధ్రచంద్రాలోకము - 68

ఉదాహరణము—

(i) ఆమె గతజల సేతుబంధనమునకై యత్నించుచున్నది.

ఈ మాటలు ఒక చెలికత్తె తన నెచ్చెలి గూర్చి అన్న పలుకులు. ఆ నెచ్చెలి తన్ను బ్రతిమాలవచ్చిన నాయకుని కసరి పోనాడుకొని పిమ్మట దూతికను పంపుటకు యత్నించుచున్నదన్నమాట.

(ii) వజ్రకుఁ గూటికినై నీ
చుల వేదం బోడచొరవఁజొచ్చునరదు పూ
వులు ముడిచిన యంగళ్ల నె
కంకల వీడెల్ల నవ్వఁ గట్టెలు మోసెన్ ।

వ్యతిరేకము, సందేహము, భ్రాంతిమంతము, స్మరణము

19. వ్యతిరేకాలంకారము

గుణవిశేషముచేత ఉపమే యోప ఉపమానములలో నేదేనొకటి అధిక్యము కలదని వివరించిన నది వ్యతిరేకాలంకారము.

ఉదాహరణములు—

- (1) ఆర్యులు శైలములవలె సమున్నతులు
కావి స్వభావముచేఁ గోమలులు¹

ఇట ఉపమానము కొండలు, ఉపమేయ మార్యులు. కొండలకు లేని కోమ లత్వము ఆర్యుల కున్నట్లు అభివర్ణితము. ఉపమేయాధిక్యము సుగమము. కావున నిది వ్యతిరేకాలంకారము.

- (2) పరుషవచనము ముల్లువంటిది కావి గ్రుచ్చుకొనిన ముల్లు పాదమును కలకాలమే వేదించును, పరుషవచనమో హృదయమును చిరకాలము వేదించును.

పై ఉదాహరణమున ఉపమేయాధిక్యము ఉండుటవలన వ్యతిరేకాలంకారము.

- (3) సీః విహతరాశాభ్రాంతి బియ్యువాఁకకయున్నఁ
గువలయద్వేషంబుఁ గోరకున్న
మీటి తమ్ముల విరివోటుపేయకయున్న
దోషాభిరూఢుఁడై తొలఁగకున్న
జగతినందఱును బిగలొనర్చకయున్న
వారుణి సక్తివిఁ బాటుకున్న
ద్విజరాజ పరిభవోద్వృత్తిఁ జేకొనకున్న
సరసుల వింకింపఁజాలకున్న

¹ చంద్రాలోకము - 20

పొటియగు విశ్వవిమత శక్యత్వశాన
వైఖఃధ్వస్త దుర్వారచైరి వీరుఁ
దైవ యోగియవరసింహు నమిశభవన
భవనభృత తేజమున కజ్జబాంధవుండు!.

ఇందు మూర్ఖునికన్న నరసభూపాలుని తేజ మధికతరమని చెప్పబడుటచే వ్యతిరేకాలంకారము. ఇందు ఉపమేయాధిక్యమే ఈ అలంకారమునకు “వ్యతిరేకము” అను పేరు వచ్చుటకు కారణము “భేదప్రధానసామ్యము” ఈ అలంకార విశిష్టత.

- (4) ఉ॥ పారతి దాండసుండు బడిసాగడు చక్రియుగంబు ప్రాతసం
చారపు గుట్టముల్ రితియు శౌంధ్యమునందరమానిసాత్వి
స్తారము తండలిందములు తానఁట మాసిరియంచుఁ దత్పురిం
దేరులు నవ్వు శంకిరుని తేరివి గేతన కింకిణీధ్వనిన్ ¹
- (5) ఉ॥ హర్తకుగాడు గోచర మహర్షిశమున్ సుఖషష్టిఁజేయు న
క్లిష్టిసుటించు విద్యయను దివ్యధనం బభిలార్థి కోటికిం
బార్తిగ విచ్చినన్ బెరుగుఁబోడు యుగాంతపు వేళనైన భూ
భర్తలు తద్దవారికులపట్టున గర్వము మామటొప్పగున్ ²
- (6) తే. గీ॥ బాపు! నలరాజ గర్వఁబుఁ బాపురూపు
దాగు! రేరాజాకళం మించాగు రేతి
మేలు! నలరాజ సోయగమేలుఁ జెలువ
మమ్మ! యీరాజ ప్రతిగానమమ్మ! యెచట! ³

20 సందేహాలంకారము

ఉపమానోపమేయములకుఁ గల సాదృశ్యమువలన, ‘ఇదియా’ ‘అదియా’ యనికలిగిన తుల్యబలమగు సంశయము సందేహాలంకారము. ఉదాహరణములు —

- (1) పీ॥ తానేండు బింబమో! రాణీవమో! మించు
బద్ధమో! లేక నెమ్మద్దుమొగమో! ⁴

¹ నరసభూపాలియము

² తెనాలి రామకృష్ణకవి - పాండురంగమాహాత్యము

³ భర్తృహరి సుఖాపితముఁ: ఏనుగు లక్ష్మణకవి సీతీశతకము - విద్యతృప్తతి - 12

⁴ విజయ విరాసము-2-73

⁵ విల్వజీయము.

2. సందేహాలంకారము (1) శుద్ధము (2) నిశ్చయగర్భము (3) నిశ్చయాంతముని మువ్విధము.

నిశ్చయగర్భ సందేహము

విద్యారణ్య స్వామినిగూర్చి—

- (2) ఈతడు పరమేశ్వరుడా ! అయిన మూడు కన్నులు లేవే !
ఈతడు విష్ణుదేవుడా ! అయిన చతుర్భుజములు లేవే !
ఈతడు బ్రహ్మదేవుడా . అయిన నాదగు ముఖములు లేవే !

అని పండితులు చిరకాలము తర్కించి, చివర కితడు త్రిమూర్త్యుడైన పరంబ్రోహ్మయే యని నిశ్చయించిరి. దీనిని నిశ్చయగర్భసందేహాలంకారమునకు. ఉదాహరణముగ నెన్ననగును

నిశ్చయాంత సందేహము

- (3) సీ॥ తలపోయ వల్లమతల్లికే గతిఁ గల్గె
నలసారి సానూనయాన కలన
తావింప మణి సాలభంజిక కెఱులబ్బె
తాలికాలాప లీలాకలాప
మూహింప విమల విద్యుల్లేఖకేరీల
నొదవె రాత్రీ తాగయోగ గరిమ
మరయంగ మదన మంత్రాధిదేవతకునే
గతిఁ గల్గె సంగ సంగ ప్రసంగ
మనుచు శబరులు సందిగంబంది యంది
తెలియుదురు తోనెనీ రాటి కిలికి తలఁకి
అహిత వనితలు వనరాటి నడలు చువికి
నరసుతాదోప యోబయనరస భూష¹!

నరసభూషాలున్ శత్రుకాంతలు అడవులపాలై రి. వారిని జూచి ఆటవికులు లత యెట్లు నడవనేరె ? సాలభంజిక యెట్లు మాటాడనేరె ! ...అని సందేహించి చివరకు వారు నరసభూషుని శత్రువులకాంతలని నిశ్చయించుకొనిరి. కావున నిశ్చయాంతసందేహమైనది.

ఉలూచి అర్జునుని నాగలోకమునకుఁ దెచ్చినది. అర్జునుఁడు కనులువిప్పి చూచినప్పుడు క్రొత్త ప్రపంచములోనున్న అతని భావవరంపర...

¹ నరస భూషారీయము 5-55

సీ: దట్టంపుఁ దెలిసిటి తరఁగ చాల్కడ కొత్తి
 నెలతార జగతి దా నిలుచుటేమి ?
 కొలఁకుఁ దెమ్మెర గండములఁ గ్రిందఁ బడవైచి
 కలవంపుఁదావి దాఁ గవియుటేమి ?
 చివురు జొంవపు మావి జీలు మాయముసేసి
 పసిఁడి యువ్వరిగ దాఁ బ్రబలుటేమి ?
 పీర్దంపు టినుము తిన్నియ పాస్సుఁ దిగఁ ద్రోచి
 యలరుల పాస్సు దా హత్తుటేమి ?
 మనమసక సంజ తెఱాయ మఱుఁగు వెట్టి
 మిసిమి కెంపులకాంతి దా మెఱయుటేమి ?
 మొదలనే గంగతటినున్న యదియు లేదో !
 మాయయో కాక యిదియంచు మరల చూడ!

(5) సీ: మోము పున్నచు చందమామ వెన్నెలగాయ
 దెందంపుఁ గెందమ్మి గ్రిందుపడునో ?
 వాలుఁ జూవనియెడు వేఱపు తేనికై
 దువఁ జూయగట్టు గట్టివియఁ బడునో ?
 కొప్పును చీటిగుంపు గవ్వకొనంగఁ
 దలఁపు తెర్వరి త్రోవదప్పి పడునో ?
 'రాయంచ గడపుల రాయిడిఁ దార్మికా
 మరతూడు దుమురుగా మరలఁ బడునో ?
 నలువ, తనుగొల్వ వచ్చిన వఱకుఁ జెలువ
 చెలువ మరయుచు, వలరాజు చిలుకు ములికిఁ
 దలఁకి, మిన్నక యొకకొంత తడవు నిలిచె
 మునులు దమతమ మొగములు కనుఁగొనంగ

21. భ్రాంతిమదలంకారము

సాదృశ్యమువలన నొక వస్తువును జూచి మఱియొక వస్తువుగా భ్రమించుట భ్రాంతిమదలంకారము.

భ్రాంతిమదలంకారము ప్రబంధకపురి అభిమానాలంకారము. భ్రాంతి అభివర్ణితమైనంతమాత్రమున లది భ్రాంతిమదలంకారము కాజాలదు. అందు అలంకారమునకు జీవనాడి యనదగిన చమత్కారము ముఖ్యము.

1 విజయ విలాసము 1-140

2 రూర్దటి : 39 కాళహస్తి మాహాత్మ్యము 2-10.

రూపకము : భ్రాంతిమంతము

భ్రాంతిమదలంకారమునందును రూపకమునందువలెనే ఉపమేయమందు ఉపమానారోపముండును. రూపకమునందు అది బుద్ధిపూర్వకము. భ్రాంతిమదలంకారమున భ్రమజన్యము.

ఉదాహరణములు—

- (1) ఓకాంతా ! మదించిన ఈ మధుపము నీ మొగమును కమలమనుకొనుచున్నది.
- (2) “తుమ్మెద మోదుగుపువ్వును భ్రాంతిచే చిలుకముక్కుపై విడుచున్నది. చిలుక తుమ్మెదను నేరేడుపండని భ్రమించి పట్టుచున్నది” ఇందు పరస్పర భ్రాంతి.
- (3) అముక్తమాల్యదలో తాతులగూర్చి శ్రీకృష్ణదేవరాయలు చేసిన వర్ణన ఎన్నదగినది.

మ॥ తలఁ బక్షచ్ఛట గ్రుచ్చి బాతువులు కేదారంపుఁ గుల్యాంతర
స్థలి నిద్రింపఁగఁ జూచి యారెకు దుషస్పృశ వ్రయాత ద్విజా
వలి పిండికృత కాదికల్పవి తదావాసంఘఁ శేర్పంగరే
పురి దిగ్గన్వేసఁ బాటు వానిగని నవ్వున్ కాలిగోప్యోఘముల్.

అవి పరిమళు(కేదారములు). అచ్చట కాలువలవ్రక్క తాతులు నిద్రించుచున్నవి. వానిని వేకువలో ఆరెకుల చూచి కాలువలో స్నానము చేయవచ్చిన విశ్రులు ఉతుకుకొని పిండి యుంచిన వస్త్రములని భ్రమించినారు. పాపము ఆ విశ్రులు వరాకున నా వస్త్రములను విడిచి యిండ్ల కేగియుందురు. ఆ వలువలను వారియిండ్లకు చేర్చుట ఆరెకులవిధి. కావున ఆ వస్త్రములను గైకొనుటకు ఆరెకులు దగ్గరకు వెళ్ళినారు. అవి పిండినగుడ్డలా? తాతులవి. ఆరెకులఁజూచి ఆ తాతులు పారిపోవుచున్నవి.

పిండి ఓడ్డున నుంచిన గుడ్డలవలె ఆ తాతులు గన్పించుచు నిద్రించుచున్నవి. ఎంతటి సహజసుందరమైన భ్రాంతి. ఈ భ్రాంతి స్పృహణీయమును చేసిన మరియొక సన్నివేశ మచటనే యున్నది ఆరెకుల భ్రాంతిని కాపువడుచులు చూచి నవ్వినారు. అది ఆపుకొనలేని నవ్వు వారు ఆరెకులు గావచ్చు. ఆరెకుల కథినేత యగు చక్రవర్తి గావచ్చు. ఆ నవ్వు సహజసుందరము.

“నవ్వున్ కాలిగోప్యోఘముల్” — అనునపుడు స్వభావోక్తి అలంకారమును గలదు.

రెండలంకారములు తిలకండులములుగఁ గలియుటచే సంస్కృప్తియనదగును!

22. స్మరణాలంకారము

ఒక వస్తువును జూచినప్పుడు సాదృశ్యముచేత మఱియొకటి స్మరణకు వచ్చినచో నది స్మరణాలంకారము.

ఉదాహరణమునకు—

బొమ్మితే ! పమసేవ్యతాం తరువలం చందాకు రుజ్జుంభతే
చందాకో ర్నిక కా కథా : రఘువతే ! చంద్రోఽయముస్మిలతి
వత్సైత ద్విదితం కథంమథవతా : ధత్తే కురంగం యతః
క్వాపి ప్రేయసి ! హా కురంగ వయనే ! చంద్రానవే ! నానకీ !

కావ్యాలంకార సంగ్రహవివరణమున ఉదాహృతము.

శ్రీరాముడు లక్ష్మణునితో అనుచున్నాడు—‘లక్ష్మణా ! ఎండ కాయు చున్నది చెట్టునీడకు పద’

లక్ష్మణుడు—‘శ్రీరామా ! రాత్రి సూర్యు డెక్కడ ? చంద్రుడు వెన్నెల గాయుచున్నాడు.’

రాముడు—‘నీకు చంద్రుడని ఎట్లు తెలిసినది?’

లక్ష్మణుడు—‘అందు కురంగమున్నది.’

రాముడు—‘హా ! కురంగనయనా ! సీతా ! ఎటునుంటివి.

అని సీతాస్మరణము కలిగినది.

సహోక్తి, వినోక్తి, వ్యాజోక్తి, లోకోక్తి

23. సహోక్తిలంకారము

క॥ విపుణత ముఖ్యాన్వితమౌ
మపమేయంబును సహార్థయోగాన్వితమౌ
మపమానంబును జెరసినఁ
బ్రవంచితంబగు సహోక్తి ।

క్రియతో ముఖ్యాన్వయము గల ఉపమేయమును సహార్థయోగాన్వయము గల ఉపమానమును కలిపినచో 'సహోక్తి'. ఇక్కడ ఉపమేయోపమానములు రెండును ప్రకృతములే యగుట గమనింప దగినది.

ఉపమ, సహోక్తి

'ఉపమాలంకారము'న ఉపమేయము ప్రకృతము. ఉపమానము అప్రకృతము. 'సహోక్తి' యందు రెండును ప్రకృతములే. ఇది ఆ రెంటికిని గల భేదము

ఉదాహరణములు —

1. అతని శత్రువులతోపాటు అతనికి రీ దిగంత విశ్రాంతమయ్యెను.

2. ఉ॥ అందము నిందిపోవు చెవియందలి చెందోప జారుచుండ ' పూ
లండు కొను'దలించు మువనోజలి ముందుకుఁ జాచి కైలరా
జ్జందన వంగె, చెంగున మమాస్తువి చావము వంగె, వంగె జా
లేందు ధరుండు కానకలు గ్రహింపగ మన్నమితోర్వకాయుడై

తే॥ గీ॥ తియ్యవిల్కాడు విల్లు సందించె విడిచె
అడయమైన సమ్మోహనాశుగమ్ము
గౌరికడగంటిచూపుతో కలిసిపోయి
గుచ్చుకొనెనది ముక్కంటి గుండెలోన ॥

1 సరసభూపాలీయము 6-103

2 శ్రీ జంధ్యాల పావయ్యశాస్త్రి ఉదయశ్రీ : తపోభంగము

గౌరి కడగంటిచూపుతో తియ్యవిల్కాని సమ్మోహనాశుగము ముక్కంటి
గుండెలో గ్రుచ్చుకొనుట చక్కని సహోక్త్యలంకారము

24. వినోక్త్యలంకారము

అల్పవస్తులోపమువలన వర్ణ్యమానవస్తువునకు హీనతనుగాని, రమ్యతను
గాని చెప్పినచో అది వినోక్తియగును ఇది రెండు విధములు.

(1) అల్పవస్తు లోపమువలన హీనత కలుగుట

ఉదాహరణము—

చంద్రుడు లేని రాత్రి వినయము లేని విద్య. పరిమళము లేని పుష్పము, రసము
లేని కావ్యము వ్యర్థములు

(2) అల్పవస్తులోపమువలన రమ్యత కలుగుట

ఉదాహరణము—

గర్వము లేనివాని చదువు రమణీయము వినోక్తి, సహోక్తికి ప్రతిద్యుద్వి

25. వ్యాజోక్త్యలంకారము

ఋకానౌకకారణమువలన పొక్కిపోయిన విషయమును వ్యాజముచే దాచి
చెప్పుట వ్యాజోక్తి.

క॥ “అయథార్థ కారణోక్తిన్

సయముగ నాకారగోపనము వ్యాజోక్తిన్

మెయిగీత మోవిగజచెన్,

బ్రియపడి యాచియక నేల పెంచితి నె నీ ¹

పీ॥ వెలది యీ నీ దండ వెల యెంత ? నాదండ

కును వెలఁ బెట్ట నెవ్వనితిరంబు ?

కలువఁబావులుగానమలికిదంబక వేణ ?

కలువకావులు నాదకయ కలుగునె ?

కడివోడు నాకిమ్ము పడఁతి యిగేదంగి

ననఁ గడివోమి ముందఱికిఁజూడు

జాతులేవంబుజేక్షణ ? పద్మినులు నైత

మును నున్నయెడ జాతులువిఁయరుదె ?

¹ శ్రీ వేదం వెంకటరాయశాస్త్రిగారు-అలంకార సార సంగ్రహము

యనుచుఁదొరినుడి నభిలాష లెనయఁమాఁగి
వలుకు తోడనె నర్మగర్భంబుగాఁగ
నుత్తరము పల్లవశ్రేణి కొసగు చలరు
లమ్ముదురు పుష్పలావిక లవ్వరమున

—అముక్తమాల్యద 2-18

రసికులు పుష్పలావికలను 'వెలిది యీ నీదండ వెలియెంత' అని అడిగి నపుడు - ఆ పుష్పమాలికవెలి వారి కెందుకు? ఆ ప్రశ్నయందలి అంతరార్థము సుగమము ఇది వ్యాజ్యోక్త్యలంకారమునకు సుప్రసిద్ధమైన ఉదాహరణము. సరసులు కోరునది అదండనుగాక ఆమె దండఁ(పొందు)చు అనుట తెల్లము. దండ వెలి అడిగెడి వ్యాజ్యమున వారి ఉక్తికి ఉద్దిష్టార్థము వేరున్నది అట్లే పుష్ప లావిక సముచిత సమాధానమును, ఆ నాలుగు సీసపాదములును నర్మగర్భముగనే నడచినవి అందుచే ఈ పద్యమందలి అలంకారము వ్యాజ్యోక్తి

26 లోకోక్త్యలంకారము

లోకవ్యవహార సిద్ధమైన సామెతలను ప్రకరణకుద్దితో గుదిగూర్చుట లోకోక్తి

ఉదాహరణములు—

(i) మన పూర్వికుల ఘనతనే అనవరతము ఉగ్గడించి లాభమేమి ?

మా శతలు నేకులు క్రాగినారు మామూతులు వాసన
చూడుడు అన్నట్లుండును

(ii) ఇంత ఆలస్యముగా యత్నించి లాభమేమి ?

దొంగలు వడిన ఆరునెలలకు కుక్కలు మొటిగినట్లున్నది.

ఇది అలంకారమే కాదను లాక్షణికు లున్నారని విస్మరింపరాదు.

పరికిరము, పరికిరాంకురము, ముద్ర

27. పరికిరాలంకారము

సాఖిప్రాయములైన విశేషణముల ప్రౌఢ ప్రయోగము పరికిరాలంకారము.

ఉదాహరణమునకు—

- (i) దండ్రుని శిరిస్సున దరించిన శివుడు మీరావమును బొగొట్టుగాక
- (ii) ఓ ర్పకయితలేని వికచోర్పిలోచన చిత్తవీధిచ
ల్లార్పగ నీలనీరద నితాంగుడు వేచనుదెంచెనంచు కం
దర్పహుతాశనున్ వెలిదార్పు నుండును బోలె వేడిని
ట్టార్పు దళంబుగా నిగిడె మన్నమితావరణాంకు కాంతమై¹

ఇచ్చట నీల నీరదనిభాగుండు సాఖిప్రాయప్రయోగము.

28. పరికిరాంకురాలంకారము

విశేష్యములను సాఖిప్రాయముగ నుపయోగించినయెడల పరికిరాంకురాలంకారము.

ఉదాహరణము—

నీగుణములను వర్ణించుటకు ఆదిశేషుడును వ్రాయుటకు ప్రాహయార్థమందును¹
చూచుటకు ఇంద్రుడును కావలెను

ఆదిశేషునకు వేయి నాలుకలు, ప్రాహయనకు వేయి చేతులు, ఇంద్రునకు వేయి కన్నులుండుట సుప్రసిద్ధము
ఇది పరికిరాలంకార ప్రభేదమనియే కొందఱు లాక్షణికుల అభిప్రాయము

29. ముద్రాలంకారము

ప్రకృతార్థపరములైన పదములచే ప్రకృతమునకు సంబంధములేని మూఁచార్థమును వివరించుట ముద్రాలంకారము

¹పారిజాతాపహరణము చిమ్మన

తే గీ । మిత్రు డొక్కడు వీణయ మీటుచుండ
 విణుధవరు లిద్దరర్థంబు విప్పిచెప్ప
 ఇనులు నిద్దరు వినుచుండ నేగతిని
 తేటగీతంబు మాటను వాటమయ్యె ।

ఇది తేటగీతి లక్షణము ఒక కథగా వర్ణితము

అర్థాపత్తి, తద్గుణము, అతద్గుణము

30 అర్థాపత్త్యలంకారము

దీనికి కావ్యార్థాపత్త్యలంకారమని పేరు

“ఒక ఉక్కుష్ణవస్తువే సాధింపబడుచున్నప్పుడు తక్కువ వస్తువును సాధించుట యెంతయు సర్వించినచోఁ గావ్యార్థాపత్తి”.

ఉదాహరణములు—

() తే గీ శక్రసీల తిరస్కరించారుచితుర
గెలిచెఁ దనదుముఖంబుచే జలజరిపుని
బంజంబుల వార్తఁ జెప్పంగనేల
యనెడుచందాన శైలకిన్యాసహాయ

(2) కలఁదొకబోయ తన్నికిట కాననభూమి, నతండు విల్లు న
ముఠ దరియించి కల్ప సమూహములె తిన మేనుఁబోలెఁ జే
రలుక వహించెనేని హృదయంబుగలంగు ధరాధరస్థరీ
విలయవత్కరీంద్రులకు, నిక్కిమ తక్కుమృగంబులొర్పునే,

31 తద్గుణాలంకారము

క॥ న్వగుణ క్యాగంబున న
న్వగుణావాప్తియగునేని నది తద్గుణమౌ
దొగకి టి నత్తుము తైము
వగడముపలె దోచె నధరబాణాఃతమై 4
“తనగుణము విడిచి యన్యము
వనఘగుణముఁగొనుట తద్గుణాభ్యము” 5

1 శ్రీ వీరేశలింగంగారి అలంకార సంగ్రహము-59

2 అదిదము సూరకవి-ఆంధ్ర చంద్రావళిము-59

3 తెనాలి రామకృష్ణకవి - పాండురంగ మాహాత్మ్యము-5-13

4 అదిదము సూరకవి ఆంధ్రచంద్రావళిము-123

5 తట్టుమూర్తి - కావ్యాలంకార సంగ్రహము 5-120

ఉదాహరణములు—

- (1) కానలకేగి నీ విమల కాశరలోచన పాణవాదుడుం
రాను భుజివగా పరివిశాసముఁ గోనెవివంచు బోయి నా
నా నిరవద్య కోకిలదనర్క నభాంగుల పాటలాంటు రే
భానివిదంబులైన కనుగాయలె కోయ నృసింహభూవరా ¹
- (2) పాశకాంతుషారశీకరచయ ప్రాప్తిన్ లనన్మోక్షి కో
పే కాగరములట్లు చెల్వెసంగుఁ దద్దిందుచ్చటా జాతలి
బోగవచ్చాయలఁ గొంతపేపు బహుఁతోద్ధీర్ఘ గేహంబులై
లాకాకల్పిత తంతుపద్మములు వొచ్చుంజెప్పఁ జీత్రంబులై ²

వీరి అతద్గుణాలంకారము

... .. ఒడగుణం

బసయము హేతువుగలిగియు

నెసయమియ అతద్గుణాభ్యాము : ...

ఉదాహరణము—

- (i) నాథా రాగయుక్తిమైన నా చిత్తమునందు నీవు చిరకాలము మండి
నవ్వుటికి రక్తుడవు కాలేదు.

అనగా అంతరార్థము:

ఓనాథా నేను చిరకాలముమండి నిన్ను ప్రేమించుచున్నను నీకు నా యందు
ప్రేమిడి కలుగలేదు

ఇచ్చట రాగయుక్త మనునప్పుడు - ఎఱ్ఱరంగు గలిగిన [అను
అర్థాంతరస్ఫూర్తి] చిత్తములోనుండి రక్తుడు గాకపోవుట [ఎఱ్ఱరంగు గల
వాడు కాకుండుట] అతద్గుణము

- (ii) బలరిపు లోగ యోబనరపాల నృసింహః భవద్యశంబురేఁ
దెలువగు విందులాంఛనము, తెల్పుగుఁ జాక్రినలోగ లోగముల్
తెలువగు రుద్రకింఠరము; తెల్పుగు శారతికొప్పు; కాచిత్య
త్వరిపు దుర్యోధుచి విశాసము తెల్పుయి యుండదెప్పుడున్ ⁴

¹ కావ్యాలంకార సంగ్రహము 5-12

² దూర్ణటి శ్రీకాళహస్తి మాహాత్మ్యము 2-36

³ కావ్యాలంకార సంగ్రహము 5-122

⁴ కావ్యాలంకార సంగ్రహము 5-122

విషమము, సమము సారము, అధికము, ఏకావళి

33. విషమాలంకారము

తే॥ గీ॥ తగవి వస్తుద్యయంబు రందిప్ప మెచట

నైన వర్ణించఁబడెనేని నదియ విషమ

మనగఁదిగు నీ శరీషమృద్యంగియేడ :

అట్టి మనసిజ జ్వరమేడఁ యనగఁజెల్లు :

చంద్రాలోకమున విషమాలంకారము మూడు విధములుగా విభక్తము.

(i) అననురూపపుటన (ii) విరూపకార్యోత్పత్తి (iii) ఇష్టార్థమునకు పోగా అనిష్టము దాపురించుట.

ఉదాహరణములు—

అననురూపపుటన

దిరిసెన పూవు మాటి సుకుమార శరీరముగల ఈ కోమలి యేడ ?

విరహాతాపమేడ ?

విరూపకార్యోత్పత్తి

నీ నల్లనికత్తి తెల్లనికీర్తి నీనుచున్నది.

ఇష్టార్థమునకు పోగా అనిష్టము దాపురింపుట

ఎలుక భక్ష్యములకై యత్నించి పాము పెట్టెను దొరికినది. ఆ పాము ఎలుకకు భక్షించి, ఎలుక దొరికిన రంధ్రముగుండా పెట్టె తెఱచుండి విముక్తి గాంచినది.

విషమాలంకారమునకు ప్రాచీన కావ్యములందలి ఉదాహరణములు.

(1) చం॥ అడనొకయంతరేని నెఱవక్కడనంబుల నెల్లఁగూర్చగాఁ

బొడవయినట్టి రమ్యుడవు బోగివి పూచకాడవిట్టి నీ

నెడవక విఘ్నరత్నమున తెట్లలవాటుగఁజేసి తక్కటా

వడఁతులమీదనేయ రతివయ్యెదతున్ ననునైన చేతులన్ :

1. అంద్ర చంద్రాలోకము - అదిదము సూరకవి - 38

2. మనుచరిత్ర-వరూధిని విరహోపాలంభనము 3-48

- (2) ఊరతిరీ మూషికంబు వివరంబొనరించి కరందబద్ధమై
 బీరి చిక్కి యానచెడి పెద్దయుదస్సిన పామువాత సం
 పాతముజెందె దానిదిని పాముదొలంగె బింబు త్రోవనే
 యేతటి హానివృద్ధులకు నెక్కటిదైవమ కారణంబగున్!

34 సహాలంకారము

అనురూపములైన అంశములకు సంఘటన సమకూర్చినచో అది సమా
 లంకారము. ఇది విషయాలంకారమునకు ప్రతిద్యుంధ్యి.

ఉదాహరణములు —

- (1) లక్ష్మీ! జలములో పుట్టిన నీకు నీచాసక్తత హాజమేకదా.
 (2) పిశాచముల వివాహములయందు గార్హము గాయకులు.
 (3) అంధురతిన్ రతీకు దమయంతినయన్ నయింద ముందుగా
 నయవ స్పృశించి యందుకితనం దన చేయకుకెల్లదీతి నే
 ర్పలవడ నో తాంగి : నరసాదిపు నిన్నునుగూర్చి ప్రేమ సం
 కలితముగాఁగ దంపతులుగా నొనరింపఁగఁబోయి; మెచ్చితిన్?

35 సారాలంకారము

ఉత్తరోత్తరము సుతక్కుర్చి మును అభివర్ణించినచో సారాలంకారమగును.

ఉదాహరణము—

- (1) తేనె మధురము; దానికంటె అమృతము మధురము, దానికంటె కవి
 వాక్కులు మధురములు.
 (2) చ అటు జగదేశుండరికినై యతివేషముఁబూని వచ్చినాఁ
 దట; తనచేయు భాగ్యమున నప్పువుబోడియె చెంపనేవ చే
 యుటకయి వచ్చియుండునట; యొక్కొకవట్టున నొంటిపాటు నొ
 నట; ఆశదెప్పుడెప్పుడను టబ్బురమే మది తత్తరించుచున్?

పూర్వవస్తువునకంటె ఉత్తరవస్తువునకు అవకర్ష చెప్పినను సారాలంకారమే!

- (3) గడ్డిపరకకంటె దూది చులకన
 దూదికంటె యాచకుడు చులకన

1 భర్తృహరి సుభాషితము: ఏనుగు లక్ష్మణకవి

నీతిశతకము దైవవద్దతి : 82

2 భావ్యాలంకార సంగ్రహము 5-147

3 విజయవిలాసము 2-148.

36 అధికాలంకారము

అధారాధేయములలో అధారముకంటె అధేయమునకు గాని అధేయము కంటె అధారమునకుగాని అధిక్యమును వర్ణించుట అధికాలంకారము

శే గీ॥ తోరమైన యాదారపస్తపులంటె
మనతియాధేయమునకు గూర్చిన నధిము
నలువయెయ్యెడనో నీటములుగు నెదిట
ములుగఁబడవు భవద్గుణంబులనుకరిచి

ఉదాహరణము—

సమ స్తవిశ్వములను తనలో లీనము చేసికొనియున్న విష్ణువు నీహృదయములో నున్నాడని నీహృదయవిస్తార మంత దో!

37. ఏకావశ్యలంకారము

గృహీతముక్తరీతిచే గూర్చబడిన పంక్తి ఏకావశ్యలంకారము. గృహీతముక్తరీతి అనగా గ్రహించినదానిని విడిచిపెట్టుట.

ఉదాహరణము—

(i) చోళమహారాజునకు కన్న లాకర్ణనిశాలములు కర్ణములు బాహువుల వరకు నుండునవి బాహువులు మోకాళ్లవరకు నుండునవి మోకాళ్లు సుందరమైన మణిదర్పణమువంటివి.

విశేష్యవిశేషణభావములకు లంకె గల శృంఖలయును ఏకావశ్యమే.

(ii) దేవా ధర్మముచే నీబుద్ధి పరిశుద్ధము. బుద్ధిచే లక్ష్మినిరుద్ధము. లక్ష్మిచే జనము సంతృప్తము జనముచే నీ కీర్తి సకలభువనవ్యాప్తము.

విశేషోక్తి, కారణమాల, అనుమానము కావ్యలింగము

38 విశేషోక్త్యలంకారము

ప్రస్ఫుటకాణరము లున్నను కార్య ముత్పత్తి కాలేదని వర్ణించుట
విశేషోక్త్యలంకారము.

... .. పెక్కుల్
కారణములయ్యుఁ గార్యము
చేరకయుండుట మహిన్ విశేషోక్తి యగున్¹.

ఉదాహరణములు —

(1) మన్మథదీపము వెలుగుచున్నప్పటికి స్నేహజ్వలము కాలేదు
[ఇచ్చట స్నేహమనగా మైత్రి మఱియు తైలము (చమురు) అను
అర్థముగూడ కలిసివచ్చినది]

(2) బిహ్మకుఁ బట్టంపు రాణివాసంబయ్యు
రాజసక్రిదాభిరతులఁ బోక
జగ దేక సౌందర్య సౌఖ్యగ్యయ్యును
నణుమాత్రమును గర్వగుణము లేక
సంపూర్ణ యౌవన సంపద గలిగియు
మదవికార స్ఫూర్తిపొదలనీక
వ్యాహర సంహాసనరూఢయ్యును
బహువిధ వ్యావృత్తిఁ బ్రౌఢగాక
మగవి ముందరఁ దన మహా మహిమలెల్లఁ
గానఁబడకుండ నడఁకువ గలిగి, కించి
దవనతానయై పొయిపారఁ గన్ను
గండు మీలకు విలుకడఁ గలపి కదియ²

¹ కావ్యాలంకార సంగ్రహము 5-135

² దూర్బటి - శ్రీ కాళహస్తి మాహాత్మ్యము - సరస్వతీ వర్ణన.

- (3) పెక్కు దివియఁన్న జిక్కువచెలియున్న
రిక్కురాయడున్నఁ జిక్కుబున్న
చిన్ని లేడి చూడ్కి చేడియ నెడబాయు
నప్పుడంధకారమయ్యె జగతి'

- (4) ఉపనిషత్తుల అర్థము తెలిసికొనినాను. భగవద్గీత పారాయణముచేసినాను
బ్రహ్మసూత్రములను భాష్యముతోపాటుఁ జెల్లించినాను. కాని విషయోప
భోగములనుండి మనస్సు మరలింపలేకున్నాను.
ప్రస్ఫుటకారణము లన్నను సిద్ధింపవలసిన కార్యము సిద్ధిం
లేదు కనుక ఇది విశేషోక్తి.

39. కారణమాలాంకారము

“వరుస దప్పని కారణాఁకులతోడఁ
గీడు కొల్పినఁ గారణమాల యగును”¹

ఉత్తరోత్తరకాగణభూత పూర్వపూర్వవస్తువులచేతఁగాని పూర్వపూర్వ
కారణ భూతములైన యుత్తరోత్తరవస్తువులచేతగాని గచన సల్పినచో కారణమా
లాలంకారమగును.

ఉదాహరణములు—

- (1) నీతిచేత సంపద, సంపదచేత త్యాగము, త్యాగముచేత యశము కలుగును.
(2) నరకములు పాపముచేత, పాపము దారిద్ర్యముచేత దారిద్ర్యము దాన
మీయ కుండుటచేత సంభవించుచుగాన దానపరుడవు గమ్ము¹
(3) పెద్దలు లేనిది సభకాదు
ధర్మము చెప్పనివారు పెద్దలుగారు.
సత్యములేనిది ధర్మము కాదు
కపటముతో గూడినది సత్యముగాదు

40. అనుమానాలంకారము

సాధనమునుబట్టి సాధ్యమును నిశ్చయించుట అనుమానాలంకారము.

ఉదాహరణములు—

- (1) గూండ్లకు చేరుచున్న పక్షులవలనను, ముకుళించుచున్న పద్మములవలనను
విచ్చుచున్న జాజిపూవులవలనను చల్లగాలిమూలమునను చూర్మ్యుడస్త
మించుచున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది.

¹భక్తహరి సుభాషితములు-ఏనుగు లక్ష్మణుని

శృంగార శతకము - ప్రి పకంస-15

²అడిదము సూరకవి - ఆంధ్ర చంద్రాలోకము-46.

- (2) కమలాక్షుడీ మేటి కాబోయి గాకున్న
కరముల శంఖచక్రములు గలవె ?
కమలారి యీ రాజు కాబోయి కాకున్న
సకల కళావిలాసములు గలవె ?
కమలాపు డీ ప్రోడ గాబోలు కాకున్న
అధిగత మ దల వ్యాప్తి గలదె ?
కమలాక్షుడీ స్వామి కాబోయి కాకున్న
చతురాననపదః ప్రశస్తి గలదె ?
అనుచు గొనియాడుదురు నిన్ను సంగ వంగ
మాళవా వంతి గోళ నేపాళ చోళ
కుకురు కురుపాండ్య శరముఖ ఊణివతులు
నరసుతాబోప ఓబయ నరస భూప!

41. కావ్యలింగాలంకారము

ఒకవిషయమును సమర్థించుటకు గారణముగ మఱియొక విషయమును జెప్పట కావ్యలింగాలంకారము

క॥ హేతువు వాక్యార్థంబై
యాతత విస్ఫూర్తితోఁ బదార్థంబునునై
వ్యాతిగనఁ గావ్యలింగం
బైతగు సత్కృతులయందు...॥

ఉదాహరణములు—

- (1) అదదై పొల్గుగు పోచిరాజు నరసింహయన్న యష్టాక్షరీ
వరమం తంబది యెల్లకాలము నరుల్ వా కువ్వ సిద్ధించుటో
కమలాందోళిక లక్ష్మముల్ విభవముల్ గ్రామంబు లత్యుజ్జ్వలాం
బరముల్ సొమ్ములు వల్లకిల్ పరిణయ ప్రారంభ సంరంభముల్ ॥
- (2) నేను మన్మథుని జయించినాను
నా మనస్సులో శంకరుఁ డున్నాడు!.

1 కావ్యాలంకార సంగ్రహము 5- 81

2 కావ్యాలంకార సంగ్రహము 5-182

3 కావ్యాలంకార సంగ్రహము ; 5- 183

(3) 'మృగమచ సౌభ విభవ
ద్విగుణిత ఘనసార సాం ది పీటీ గంధ
స్రగితేతర పరిమళమై
షగువ పొలుపుఁ దెచ్చు మారుత మొలసెన్'

(4) తే గీ అతి తప్పని రర్మజా నమగుదమ్మ
దాతుమాకుఁ జిత్తవాహనున కిప్పుడు
వంశకిరుగా నొకగి వేడ్కవారిచేత
నంపకముఁగాంచెఁ దీర్థ యాత్రాభితిని²

(5) సుప్రతాపములు రససిద్ధులు
సుకపీంధులు విజయసిద్ధులు సుమ్ము తదీయా
ధిక కీర్తి శరీరంబులు
మరట జరామరణ జన్మ భయ రహితంబుల్³

కావ్యలింగము అర మానాలంకారములకు గల భేద సామ్యములు గమనింప
దగును కావ్యలింగమునందు కాణము కారకరూపము , అనుమానమునందు
జ్ఞాపన రూపము

¹మనుచరిత్రము 1-24

²విజయ విలాసము : 2-41.

³భర్తృహరి సుభాషితములు - ఏమగు లక్షణ కవి
నీతి శతకము - విద్వత్ పద్ధతి - 20

వ్యాజస్తుతి, వ్యాజనింద

42 వ్యాజస్తుత్యలంకారము

తే గీ నిందచే స్తుతి, స్తుతిచేత నిందదోష
నదియు వ్యాజస్తుతి యనంగ నలరుచుండు।

ఉదాహరణములు—

- (1) తే గీ ॥ గంగ నీకు వివేక మెక్కడిది? స్వర్గ
మందఁ జేసెడు పాపాత్ములైన జనుల²
- (2) కా ॥ ఈ పాండిత్యము నీకుదక్క మఱి యెందే గంటిమే? కామ కా
స్త్రోపాధ్యాయుని నా వచించె: వు మేలోహో శ్రయీ ధర్మముల్
పాపంబుల్, రతి పుణ్యమందునిక నేలాతర్కముల్ మోక్ష ల
క్షీ వధ్యాగమ సూత్రవంత్రికివెపో మీ సంప్రదాయార్థముల్³
ఉ॥ ప్రాతలుమీద గప్పినఁ గృపామతి నోర్చితి నీచు పొత్తునన్
క్రాంతి మెసంగి తీవు, మునుభక్తుడు కుంచెనఁ బంపఁ బోతి మై
ఘాత యొనర్చుకొంటి శవభూతిఁ గపాలమునన్ భుజించి తీ
రోతలు పెక్కులుండ నిట రోయుదువే యింక భక్తవత్సలా!⁴

43 వ్యాజనిందాలంకారము

తే గీ॥ నిందచే నింద విస్ఫూర్తి నెగడె నేని
వ్యాజనింద యనంగ వఖ్యాతికెక్కు⁵

ఉదాహరణములు—

- (1) నన్నిట్లు దుఃఖములను అనుభవించుమని లిఖించిన బ్రహ్మదేవుడు నింద్యుడు
గాడు అతని శిర మొక్కటిమాత్రమే ఖండించిన శివుడే నింద్యుడు.

¹ ఆంధ్రచంద్రాలోకము-10 - అదిదము సూరకవి

² ఆంధ్రచంద్రాలోకము - 30 అదిదము సూరకవి

³ మనుచరిత్రము - వరూధిని ప్రవర సంవాదము 2-84

⁴ ధూర్జటి శ్రీకాళహస్తి మాహాత్యము 8-100

⁵ ఆంధ్రచంద్రాలోకము- 32 - అదిదము సూరకవి.

- (2) సీ॥ ఏ మహాత్ములు గల్గి భూమిశసథలలోఁ
 గవులకు నధిక విఖ్యాతి గలె
 ఏ కృతారులు గల్గి నెల్ల పామరులకు
 గణన మీరు ప్రబంధకములు గల్గె
 ఏ వాఙ్మరులు గల్గి విరవొందు రసికుల
 కమిత రీలాసనోదములు గల్గె
 ఏ ప్రవీణులు గల్గి విల నలంకృతి క్రితో
 ద్యములకు దోషలక్ష్యములు గల్గె

 నేదయాకులు బుధవచో హేతిచకిత
 విసరదవళద్ది భరణ లాలస ముఖాబ్జ
 లట్టి విభిలోపకార దీరాత్ములైన
 సకల కవి ధూర్వహులకు నంజలి మొనర్తు 1.

సంస్కృష్టి, సంకరము

44. సంస్కృష్టలంకారము

ఒకేచోట రెండుమూలంకారములు తిలతండున్యాయమున కలిసినచో నది సంస్కృష్టి.

45 సంకరాలంకారము

ఊగ నీరన్యాయమున రెండు మూడలంకారములు చేరినచో సంకరము

ఉదాహరణము—

- (1) చీకటి తన యుగములను పూసపూయుచున్నట్లున్నది.
ఆకాశము కాటుకను కురియుచున్నది
అనత్పురుష సేవవలె చూపు నిష్ఫలమగుచున్నది.
(ఉత్పేక్ష + ఉపమ) = సంస్కృష్టి
- (2) బ్రహ్మదేవు డీ సముద్రమును గంభీరముగను, రత్నపూర్ణముగను, స్వచ్ఛ కాంతి కలదిగను జేసి సరసపానీయముగఁ జేయకపోయెను గదా!
(అప్రస్తుత ప్రశంస + సందేహము) = సంకరము
- (3) కద్రవయు వినతయు వినోదార్థంబు విహరించువారు కరిమకర నికరా ఘాత వాతోద్ధాత తుంగతరంగాగ్ర సముచ్చలజ్జల కళానిరచ్చటాచ్చా దిత గగన తలంబైనదాని (సముద్రమును), నుద్యానవనంబునుబోలె బహువిద్రుమలతాలంకృతంబైన దాని, నాటక ప్రయోగంబునుబోలె ఘనరసపాత్ర శోభితరంగరమ్యంబైన దాని, దివంబునుబోలె సహిమకర భరితంబైనదాని¹ -

ఇందు ఉపమేయమైన సముద్రమునకు మూడుపమానములు గలవు

1 ఉద్యానవనంబు 2 నాటక ప్రయోగము 3 దివము సమాన ధర్మము శ్లేషవలన సిద్ధించుట గమనింపదగిన విశేషము ఆ శ్లేష సభంగము

¹ మృచ్చకటికము

² కావ్యప్రకాశము

³ నన్నయ భారతము ఆదిపర్వము ద్వితీయాశ్వాసము—27

మఱియు అభంగమును. అహి-మకరధరిణిను అని నిష్కూటపాతమున, అహిమకర ధరిణిను అని దివ్యమునడిమున అందుకే నిది స్త్రీషాను ప్రాణితమైన ఉపనూలంకారమని చెప్పవచ్చును.

నన్నయ ప్రయోగించిన అంకారములలో నీది యెన్నదగినది. ఇందు స్త్రీషము, ఉపమ ఓర నీరన్యాయమున కలియుటచే సంకరము

తెలుగు ప్రబంధములు : సంకరసంస్కృతిలు

అంధ్ర ప్రబంధములలో అర్థాలంకారములు రెండుమూడు ఒకే పద్యము నందు తిలపిండుల న్యాయముగ లేదా ఓరనీరన్యాయముగ కలిసియుండుట యిద్దు. అందుచే సంకరసంస్కృతిలు అని చెప్పసొప్ప అలంకారములు తెలుగు పద్యము లలో బహుళములు. అంతేకాక, ఒకే పద్యమునందు ప్రాచీన సంస్కృతాలంకారికులుగూడ విభిన్నాలంకారములను గుర్తించిరనుమటు విస్మయించదగిన ప్రాచీన లాక్షణికులు-ఒకే అలంకారమునకు భిన్ననామ నిర్దేశములు చేయుటగూడ తిట్టాసువులు అనుకీలించదగిన విషయము.

అలంకారములు తిలపిండులన్యాయముగా, ఓరనీరన్యాయముగా కలిపినవి, ప్రాచీన కావ్యములందలి ఉదాహరణములు కొన్ని అనుకీలించగలము.

ఉ: ఎంత కవంబుపేసి జనియించినవారొకొ మత్త్యరామిమర్
కాంతుడవజ్జి నేసినను గాయమునాయుడురే నమత్త్యనై
చింతల వంతలంజిపికి ప్గిరితిన్ మృతిలేవి నాడుచె
త్వీంతయు తూన్యగేహమునకెత్తిన దీపి యయ్యె నక్కటా !¹

ఇందలి అలంకారములు పరికరాంకురము—సందర్భము.

(2) ఉ: కమ్మని కుండనంబు కమగందవి మే నెండేటి దాటులన్
బమ్మెరివోవదోయ తెగణెడు వెండ్రుకలిండు బింబున్
గిమ్మవనీడు యోము గిరిత్రేపులు మాపులు కౌముగానరా
దమ్మక చెల్ల వాని వికచాంబకముల్ కళవత్ర వైశ్యముల్²

ఇందలి అలంకారములు ఉపమ - రూపకము - అతిశయోక్తి.

(3) మ: తరుణీ: రేపును మాపు హవ్యములచేతంద్రొప్పుదో వహ్నిస
త్కరుణా దృష్టినొసంగు పౌళ్యము లెఱుంగన్ కళ్యమే వీరు నా
కరణుల్ దర్పణ వగ్గులుం బ్రియములైనట్లన్యముల్గా వాడర్
తిరమే చెప్పకున్నట్టి కుచ్చసుఖముల్ మీసారపై తేవియర్³

ఇందలి అలంకారములు వ్యతిరేకము - ప్రతివస్తూపము

¹మనుచరిత్రము 3-8

²మనుచరిత్రము 2-8

³మనుచరిత్రము 3-10

- (4) ఉ॥ ఇంతిమ్మదూక్తి మాధురికి విజరసంబెన వోలకాంకా
 ద్యంతమువోడి మధ్యమ గుణాశ్రయమై నెఱకాక నెన్నిక
 న్నాంతరముల్ వహించియుఁ దవంతనె ఖండములయ్యెఁగావి యా
 వంతయుఁబూనెదెంతవోడి - యయ్య పఖండ తదీయ సంపదన్!

ఇందలి అలంకారములు (శ్లేషోత్థాపిత) వ్యతిరేకము, కావ్యలింగము, సమాసోక్తి

- (5) ఉ॥ సరయవభావసారికరిసాధర ! యారరణీంద్రకోటిలో
 నరియుదుఁ బెద్దగాఁ బృథునరాధిపుఁగొంత తదీయశక్తివీ
 చరణవభాంచలంబునకు సాటియె వేయును నేల మద్భుతాం
 తరవని రేఖ వీ యడుగునంబడదే కుళింక్షణ్యాత్మిన్-

ఇందలి అలంకారములు కావ్యలింగము, అతిశయోక్తి, అపహ్నానము, అర్థాపత్తి.

తే॥గి॥ వెలఁది కెమ్మొవిగవిజపావృత్తిమఱచె
 తరుణి లేగొనుగని హరిస్మరణ మఱచె
 గడమయననేల వేసమ్మొట్టియతక్క
 మఱచె నన్నియు నాకృత్రిమ త్రిదండి¹

వృత్తానుప్రాసము-పరికరము-శ్లేష ఇందలి అలంకారములు.

- (6) తే॥గి॥ లలిత మైనట్టి లీల లీలావతులకు
 సహజమది మూడునకు మది సందడించు
 వద్దివికి రాగగరిమ స్వాభావికంబు
 తేటి భ్రమపడి దానిలో తిరుగుచుండు²

ఇందు రెండువాక్యములలో బింబప్రతిబింబ భావసామ్యమువలన దృష్టాంత మేర్పడినది. రాగగరిమ = ఎటుపు, అనురాగము శ్లేషవలన కల్గిన అభేదాధ్యవ సాయముచే అతిశయోక్తి యైనది. తేటిభ్రమవడుట భ్రాంతిమంతము ప్రస్తుతము లైన పద్యములో తేటి తిరుగుట అప్రస్తుతములైన కామినీవిటులను తోపించుటచే సమాసోక్తి ఉజ్జీవితమైనది. కావున ఇందలి అలంకారములు దృష్టాంతము, అతిశయోక్తి, శ్లేష, భ్రాంతిమంతము, సమాసోక్తి వలననైన సంకరము.

¹వసుచరిత్రము 2—48

²వసు చరిత్రము 3—7

³విజయ విలాసము 2—148

4భర్తృహరి సుభాషితములు - ఏనుగు లక్ష్యణకవి శృంగార శతకము - కామినీ గర్జనము - 47

- (7) చ॥ రయవిచలత్తురంగమ తరంగములన్ మదనాగ వక్రసం
చయముల సంపలచ్చటల నై విక మత్స్యములన్ భయంకరం
బయి యదు వృష్టి భోజకుతులాంధక వాహినియుం గలంగె వి
ర్దయతర రోషమారుత విశాంత సమీరితమై క్షణంబునన్!

ఇందలి అలంకారములు శ్లేష-పరిణామము.

అట్లే భాగవతమునందలి ఈ క్రింది పద్యములో శ్లేష రూపకముల
వరయదగును.

మ॥ లలితస్కంధము కృష్ణమూలము కుకాలాపాథిరామంబు మం
జులకాళోభిషమున్ సువర్ణ సుమనస్సుజ్ఞేయమున్ మందరో
జ్జ్వలవృత్తంబు మహాపలంబు విమల వ్యాసాల వాలంబునై
వెలియున్ భాగవతాఖ్య కల్పతరు పూర్వన్ సద్విజ్ఞ శ్రేయమై²

- (8) చ॥ తిమిర పినేంద్రజాలములఁ దెచ్చి యజాండపటంబు నడుఁ బో
సి మరలఁ బిశ్చిమాళయను చెల్వవహించిన పద్మరాగ కుం
భముగతి సూర్యుడుం జనియెఁ బ్రాకృతి వెన్నెల వేల్పుచేటితో
యము పదబోయి హేమకలకాకృతిఁ జంద్రుఁడు నొప్పెనయ్యెదన్³

పై పద్యములందలి రూపకపరంపర-ఉత్పేక్షలు అరయదగినవి.

¹నన్నయ భారతము సతావర్యము 2—33

²బోధన - భాగవతము - అవతారిక

³దూర్ణతి శ్రీ కాళహస్తి మాహాత్మ్యము 4—91

27

స మి త్త

సాహితీపరిణామవికాసములతోపాటు అలంకారములసంఖ్య దినదినాభివృద్ధి గాంచుట సహజము. ప్రాచీనాలంకారికులు పలువురు పలువిధములగు అలంకారములు నిరూపించియున్నారు.

ఓకేవద్యమునందు ప్రాచీనాలంకారికులు భిన్నవిభిన్నాలంకారములను నిరూపించుట వింతగాదు. అర్థాలంకారములను పేగులోపే, వ్యాఖ్యానముపై అలంకారనిరూపణము ఆధారపడుననుట తెల్లము అయినను అలంకార ప్రకరణమును, భారతీయాలంకారికులు, శాస్త్రీయముగ తీర్చిదిద్దుటలో విశ్వసాహితీజగత్తులోని మేధావుల పొగడ్తల నందుకొనగలిగిరి.

అయినను, అలంకారములు అలంకారములే. రసప్రతీతిలో వానిపరిధి పరిమితమైనదేగాని కావ్యానుశీలనమున అద్వితీయప్రాముఖ్యము నార్జించినవన్నమాట చిరస్మరణీయము.

అలంకారశాస్త్రమును సాంగోపాంగముగ అనుశీలించి, సింహావలోకనప్రాయమైన “సమీక్ష” చేయవలసివచ్చినప్పుడు, శ్రీ కాళహస్తిశ్వరశతకమందలి ధూర్జటి వాక్కులు శరణ్యములుగా స్వీకరింపనగును.

కా : ఏ లీలన్ నునియింపవచ్చు ఉపమోత్పేక్షా ధ్వనివ్యంగ్య శ
జ్ఞాలంకార విశేషభాషల కలభ్యంబైన నీ రూపమున్ ;
దాటించాటు కవిత్వముల్ విలుచునే సత్యంబు వర్ణించుచో
చీ! లక్ష్మింపరు గాక మాదృశకపుల్ శ్రీ కాళహస్తిశ్వరా.

కావ్యాత్మయైన “రసము” - ఆ రసస్వరూపుని తత్వమువలె వాక్కులకు అప్రాప్యము, మానవ మనస్సునకు అగమ్యము, అనుభవైకవేద్యము.

“రసో వై సః”

కావ్యాలోకము

తృతీయ ఖండము

తెలుగు కవిత - ఛందస్సు

తెలుగు కవిత - ఛందస్సు

1. తెలుగు కవిత - ఛందస్సు

ఛందో హీనో వ శబ్దోఽస్తి
వచ్చంద శబ్దవర్జితమ్

ఛందోహీనమైన శబ్దములేదు, శబ్దవర్జితమైన ఛందస్సులేదు. అని భరత ముని ప్రవచనము ఛందస్సునకు శబ్దమునకు గల అవినాశావ సంబంధమును ఈ విధముగా ప్రాతః స్మరణీయుడైన భరతముని, నాట్య శాస్త్రమునందు వివరించియున్నాడు.¹

ప్రాచీన కాలమునుండి లాక్షణికులు శబ్దమును ప్రస్తరించి ఛందస్సును పలురీతుల వింగడించి వివరించియున్నారు.

ప్రపంచమునందలి ప్రప్రథమగ్రంథముగా ప్రశస్తికెక్కిన ఋగ్వేదము ఛందోబద్ధము. అది వృత్త నిబద్ధము. సామవేదము గీర్వాణము యజుర్వేదము గచ్ఛాత్మకము. ఋగ్వేదమున గాయత్రి, ఉష్టికుక్, అనుష్టుపు, పంక్తి, అగతి మున్నగు ఛందస్సులు ప్రయుక్తములు వేదాంగములలో ఛందస్సు ఒకటి.

శిష్య కల్పకృ వ్యాకరణం విగుర్తం ఛందసాం దయః
జ్యోతిషామయనంచైవ వేదాంగావి షడేవత

వేదపురుషునకు ఛందస్సు పాదమని ప్రాచీనుల మతము.

తే. గీ. "వేదమునకుఁ బాదంబులై వెలయుకతవ
ఛంద మన్నింటిలో నివశ్యంబుగాఁదె
వృరుపు దధిలాంగయతుదయ్య చరణయగము
లేక వదవ సమర్థుడే లోకమునకు"²

అని అప్పకవి పేర్కొనెను.

¹నాట్య శాస్త్రము - డాక్టర్ పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావుగారు-14-45

²అప్పకవీయము - చతుర్థాశ్వాసము

తెలుగు చందస్సు

చందస్సునకు, కావ్యశిల్పమునఁ గల స్థానమునుగూర్చి 'కావ్యాలోకము' ప్రకరణాంతరమున సవిస్తర సమీక్ష గలదు. ఇతర సారస్వతముల మాట యెట్లున్నను తెలుగు వాఙ్మయములో పద్యమున కేర్పడిన ప్రత్యేక స్థానము సకలజన సంవేద్యము. తెలుగు పద్యమునకు ఉచ్చాసన నిశ్వాసములు యతిప్రాసములు తెలుగులోనికి యతివ్రాసలు సంస్కృతమునుండి అవతరింపలేదు. సంస్కృత యతి స్వరూపమునకును తెలుగు యతిస్వరూపమునకును గల భేదము సుస్పష్టము. సంస్కృతములో యతి విశ్రాంతి. తెలుగులో యతి అక్షరమైత్రి. తమిళ వాఙ్మయమున క్రీస్తుకు పూర్వము వెలసిన వ్యాకరణచ్చందోఽలింకార లక్షణ గ్రంథమగు "తొలుకాప్పియము"న పద్యములకు 'యతి మోనైప్రాసము యదురై' అను నియతి ద్వయము గలదు. అచ్చటను యతి అక్షరమైత్రియే కన్నడమునందలి ప్రాచీనతమ లక్షణ గ్రంథము 'కవిరాజ మార్గము' (క్రీ. శ. 814-877) సంస్కృత పద్ధతిలో నడచినది. అందు ప్రాసనియతి గలదు. యతి నియతి లేదు సంస్కృత వృత్తములతోపాటు అందు పట్టది, త్రిపది, రగడ మున్నగువానికి లక్షణములు గలవు. తెలుగున చందస్సులో సుస్కృత పద్ధతితోపాటు దేశి పద్ధతిగూడ సంగమించినది. చంపకమాల, ఉత్పలమాల, మున్నగు తెలుగు పద్యములు సంస్కృతానుసరణములు. వానికి వృత్తములనిపేరు. కందము, ద్విపద, తరువోజ, అక్కర, మున్నగువానికి జాతులని పేరు. సీసము, ఆటవెలిది, తేటగీతి పద్యములకు ఉపజాతులనిపేరు.

సంస్కృత వృత్తములకు మూడక్షరములతో నేర్పడిన ఎనిమిది గణములు య, మ, త, ర, జ, థ, వ, స, అనునవి మూలములు. వృత్తములలో మూడక్షరముల గణములే ఎక్కువ. జాతులలో ఉపజాతులలో మాత్రాగణములును సూర్యేంద్ర చంద్ర గణములును ప్రయుక్తములు. కందము సంస్కృతానుసరణమని అందలి ఆర్యా ప్రభేదమని కొందరు లాక్షణికుల మతము. సీసము, ఆటవెలిది, తేటగీతి అనువాని లక్షణములు కన్నడమున చందోంబుధిలో చెప్పబడినవి. వృత్తములు సంస్కృతానుసరణములనుట సుస్పష్టము. సీసము, ద్విపద, తేటగీతి, ఆటవెలిది, తరువోజ, అక్కరలు మున్నగునవి దేశీయములైన చందములని తెలుగు లాక్షణికులు ప్రాచీన కాలమునుండియు గుర్తించి యున్నారు.

క 'వెలయంగఁ దెలుగు జానకుఁ
దలమయ్యెడు సీసములును దర్శింపలు గీ
తులు నక్కరలును ద్విపదలు
బొలుపొందఁగరే చఁడిష్టమున నొనరించున్'

1 కవిజనాశ్రయము - శాత్రుధికారము.

తెలుగులో కావ్యములు చందోబద్ధములై పద్యములలో నుండుటమాత్ర మేగాక-వ్యాకరణాంశాలకార లక్షణ గ్రంథములు, చందస్సు, నిఘంటువులు, వైద్య జ్యోతిష, వాస్తు, రత్న పరీక్షాది శాస్త్ర గ్రంథములగుడ పద్యరూపమున వెలయుట గమనింపదగిన విశేషము. నన్నయయుగమునకు చెందిన పావులూరి మల్లిన గణిత శాస్త్రమును తెలుగున పద్యములలో వ్రాసెను. నన్నయకు పూర్వము, తెలుగులో శాసనములు పద్యరూపమున వెలిసినవి. ఇతర భాషలలో పద్యములు లేవా? అన్ని భాషలలో చందోబద్ధములై న రచనలుండుట సహజము. సంస్కృతమున శ్లోకములు సుప్రసిద్ధములు. సంస్కృత శ్లోకములలో ప్రాస నియతి లేదు. యతినియతి యున్నను, సంస్కృతమున యతి యనగా విరతి, లేక విశ్రాంతియే. అక్షరమైతిలో, వర్ణసాజాన్య రూపకమైన తెలుగు యతి లోని మాధుర్యము, ఏకాక్షర ప్రయోగ పౌనఃపున్య రూపకమైన ప్రాసములోని నాదగాంభీర్యము కలిసి తెలుగు పద్యమునకు ప్రపంచ భాషలలో అనన్య సామాన్యమైన విశిష్టతను కల్పించినవి అంద్ర పద్య కవిత్వాగానమునకు తెలుగు యతిప్రాసలు మృదంగ నినాదమును సమకూర్చుచున్నవి.

“కోణక్కె మతి యిల్ల, కన్నడక్కె యతి యిల్ల” -

కోణంగికి మతిలేదు. కన్నడ పద్యమున యతి లేదని ఒక లోకోక్తి. ప్రాచీన కన్నడమున చాపకమాలాది పద్యములున్నవి. కాని వాటికి యతి లేదు. సాహితీ సమరాంగణ సార్వభౌమ విరుదాంకితుడైన శ్రీకృష్ణదేవరాయలు, తన ఆస్థానమున వివిధ భాషలు వాసిల్లుచున్నప్పుడు “దేశభాషలందు తెలుగు లెస్స”. అని ముక్తకంఠముతో సింహ పీఠికనుండి గర్జించి ప్రతిపాదించుటకు ముఖ్య కారణము, శ్రవణసుభగమైన పద్యశిల్పమే. సహజ సాహితీ కవచకుండలము లతో ఉద్భవించిన తెలుగు పద్యము కర్ణపేయము. కవిత్వా వపు, పరిపుష్టము.

ఆధునిక తమిళకవి, ‘భారతి’ ఒక వెన్నెల రేయిలో సింధు నదిలో మలియాల కన్యక తన ప్రక్కనుండగా ‘సుందర తెలుంగు’ కవిత అలపించు చుండగా నౌకా విహారము సలుపవలెనని ఒక కమ్మని కలిగెను. తెలుగుభాషకు దేశభాషలలో ‘లెస్స’ యను విఖ్యాతి గల్పించినది, తమిళ భారతినోట సుందర మనిపించినది - తెలుగు పద్యమే. తెలుగు చందస్సును భక్తితో అనుశీలించుట అంద్ర వాఙ్మయానుశీలనము చేయు సహృదయులందరకు అవశ్యకర్తవ్యము. తెలుగు చందస్సునకు మూలము గురు లఘు విభాగము.

2

గురు ల ఘు వు లు

గురులఘువిభాగము

గురువు అనగా ఋరువగునది యనియు లఘువనగా తేలికయైనదనియు వర్తముల ఆధారమున గురు లఘు విభాగ మేర్పడినది. ఉచ్చారణ ఆధారముగా నేర్పడిన గురు లఘువులు తెలుగులో చందస్సునకు అద్యప్రకృతులైనవి. ఈ మాత్రకాలమున నుచ్చరింపదగునది లఘువు. ద్విమాత్రకాలమున నుచ్చరింపదగు నది గురువు.

చందస్సులో గురులఘువులకు ఏర్పడిన ప్రత్యేక సంజ్ఞలు సుప్రసిద్ధములు
గురువు = U లఘువు = I

గురు లఘు నిర్ణయము

- (1) హ్రస్వాక్షరములు లఘువులు : దీర్ఘాక్షరములు గురువులు.
- (2) పొల్లుతోగాని, పూర్ణ బిందువుతోగాని, విసర్గముతోగాని కలిసిన అక్షరము గురువు.

ఉదాహరణములు—

(1) హానిన్ (2) అంత (3) దుఃఖము

(3) సంయుక్తాక్షరములకు ముందున్న అక్షరములు గురువులు.

(1) విశ్వము (2) అర్థము (3) మణిస్థగిత

గమనిక :- స్థలము ఖగము ఝషము, స్త్ర్యస్త్రి అను అక్షరమువంటిది ఒకవేళ ఉన్నచో అది చందశాస్త్రములో లఘువుమాత్రమే అని యెరుంగునది. అది హ్రస్వాక్షరము. కనుక సంయుక్తాక్షరములన్నియు గురువులు గాజాలవు

స్థలము స్వస్థలము స్వస్థానము = స్వ గురువగుటకు కారణము స్థా అను సంయుక్తాక్షరమునకు ముందుండుట. స్థా గురువగుటకు కారణముదీర్ఘాక్షరము గనుక.

స్వస్థలమునందు (స్వ స్థలము) 'స్వ' గురువగుటకు పేతువు స్థ అను సంయుక్తాక్షరమునకు ముందుంటయే. 'స్థ' లఘువే. ప్రాస్వాక్షరము గనుక. 'అమృతము' నందు అ లఘువని మరువరాదు. వట్టువనుడి "ృ" గల అక్షరములు సంయుక్తాక్షరములని భ్రమింపరాదు.

క్ + అ = క మ్ + ఋ = మృ

రస్థై కలోలుడు - సై సంయుక్తాక్షరము కాదు.

క్ + ఐ = సై. సంయుక్తాక్షరమనగా రెండుహల్లులతో కూడిన అక్షరము అక్షరమనగా హల్లు(లు) + అచ్చు. రెండచ్చులు ఒకే అక్షరమున నుండవు.

విశేషవిధులు

మిశ్ర సమాసమునందును, ఆచ్ఛిక సమాసమునందును సంయుక్తాక్షరము

నకు పూర్వాక్షరము గురువుకాదు. ఆదిజుడై నబ్రహ్మ—ఇచ్చట "వ" లఘువువే. ఆదిజుడై న ఒక మాట బ్రహ్మలోని బ్ర సంయుక్తాక్షరముయొక్క బరువు

'న' మీద పడదు. అట్లే అ త ని స్వరహము అనునప్పుడు 'ని' గురువు కాదు.

'ఒక్కడణము' అనుచో క్క లఘువే. 'హరి ష్టేత్రము' -- సిద్ధసమాసముగ స్వీకరించినచో హరి ష్టేత్రము రి గురువు. కొండొకచో నది సాధ్యసమాసముగ నెంచి, కొందరు 'రి' ని లఘువుగ స్వీకరించిన వారున్నారు. భిన్నపదములందు సంయుక్తాక్షరము పూర్వపదమును గురువుచేయలేదు. 'నరవర్త! శ్మాశుశన్ గనిన వాడు' అనుచో నరవర యనునది సంబోధనము. ర గురువు కాదు. 'రావణుని ద్రోహిని చంపె'నను నప్పుడు ని గురువుకాదు.

[ఏక పదము నందు సంయుక్త పూర్వము గురువగుట నిత్యము. చక్రము వక్రము మున్నగుచోటుల క్ర గు ముందున్న అక్షరములకు వై కల్పిక గురుత్వము లేదు అవి సర్వదా గురువులే.]

తే॥ గీ॥ ద్విత్వమున కాది వర్ణంబు తెనుగు నందు

మాద తుండును వలసిన మాది యుండు,

జానకీ వల్లభుఁడు క్షమాళారి యనగ

(ఇందు డు లఘువు)

దశరథాత్మజుఁడు స్వామి ధాత్రికనగ

(ఇందు డు గురువు)

'చెలువుడు వచ్చిన తణమె' - (రుక్మాంగద చరిత్రము) ఈ చంపకమాల పద్య పాదమున "న" గురువుకాకతప్పదు.

సారాంశము :- సంస్కృత సిద్ధ సమాసములందు సంయుక్తాక్షరములకు ముందున్న అక్షరములు గురువులగుననియు, తెలుగు సమాసములందు మిశ్రసమాసములందు కొండొకచో సిద్ధసమాసము లందును సంయుక్తాక్షర పూర్వాక్షరములు వైకల్పికముగ గురువులగుననియు నెంచవచ్చును.

సంస్కృత సమాసములందును రేఖసంయుక్తమునకు ముందున్న అక్షరము వికల్పముగా లఘువగునని ప్రాచీనాంధ్రకవి ప్రయోగములవలన సిద్ధము ఉదాహరణకు—

ఉ॥ కావున కామక్రోధములగ్రాచుడు॥

ఇచ్చట 'మ' లఘువే.

గీత వాద్యవిన్ోద క్రియలదనరు

ఇచ్చట 'ద' లఘువే.

భరదస్సు - అరసున్న

చందస్సులో, "ఁ" అర్థబిందువునకు పరిగణనము లేదు. కావున అరసున్న ఉన్నట్లు లేనట్లుగనే చందస్సులో భావింపవగును.

(1) (2) తెలుగులో ఛందోరీతులు (శ్రీ రావూరి దొరిపామి శర్మగారి) గ్రంథమునః
ఉదాహరణములు 1 భారతము - కాంతివర్షము 2 కాశీఖండము.

శీఠిలద్విత్వము

తెలుగుభాషలో కొన్ని శబ్దములు సంయుక్తాక్షరములై నను నవి ఉచ్చారణమున అసంయుక్తములే. అద్రుచు, ఎద్రుచు, పద్రుచు, విద్రుచు కద్రుచు మున్నగు శబ్దములలో అ, ఎ, ప, వి, క ... అక్షరములు లఘువులే.

అ॥ వె॥ 'చెలఁగె సకల భువనవలయ మద్రువ'॥

తే॥ గీ॥ భీష్మకేరె త్తికొవి పాతె వృధివి యద్రువ॥

చ॥ ఎద్రచిన కాల పాకమున నీ గతి నీ మదిగ్రోధ వల్లకం
బద్రచినవారు మన్నిశిల బాణవరంపర వైవ మిణ్ణుదుల్
విద్రువఁగఁ దత్సలంబుల దవిం బరితాఢులుగ్న శరీరపుం
బద్రువలు చేరుఁ దత్సతుల చేతులఁగాక తులంబ వాతుల్,

1 భారతము - ఆదివర్షము 5-24

2 భారతము - భీష్మవర్షము 2-82

3 ఉత్తరహరివంశము 4-109.

యతి స్వరూపము

సంస్కృతమున యతి యనగా విశ్రాంతి; విచ్ఛేదము. “యతి ర్విచ్ఛేద సంజ్ఞకః” అని వృత్తరత్నాకర నిర్వచనము.

శ్లో: పూర్వాంతోవిధి కాళహస్తినగరీ । శ్రీమన్మహేంద్రాచల
శ్రీతైలప్రముఖత్రిలింగశిఖర ప్రాతర్నవోషస్వినీ
కృష్ణాకంకణకింకీర్ణుణ్డుణ్డు గోదావరీ కాంఠికా
ద్రాక్షపేళలవాఙ్మయీ విజయతాం త్రైలింగపృథ్వీస్తరీ ।

పై సంస్కృత శ్లోకము శార్దూలవిక్రీడితము. ఇందు పండ్రెండు అక్షరము లతో పదచ్ఛేదమగుచున్నది. 13వ అక్షరముతో ప్రత్యేక పదగుంఫన మారంభించు చున్నది. ఇట్టి పదవిచ్ఛేదమే సంస్కృతములో యతి తెలుగులో యతి అనగా పదవిచ్ఛేదముగాదు. యతి అనగా మొదటి అక్షరమునకును నిర్ణీతస్థలమందలి అక్షరమునకును గల మైత్రి.

“ప్రాంత ప్రాంత విశోజ్ఞ్వలక్కవచ శక్వత్కుండరోద్ధాసితన్”

పై తెలుగుపద్యమును శార్దూల విక్రీడితమే. ఇచట యతి పండ్రెండ-
అక్షరముల పిమ్మట అనగా పదుమూడవ అక్షరమున కలదు సా — శ్వ యతి
శక్వత్ అని పదమధ్యమం దుండుట గమనింపదగినది.

యతిలో గల వర్ణమైత్రి అచ్చుమైత్రి + హల్లుమైత్రియు. అనగా స్వరవ్యంజనముల రెంటికి పొసగియుండవలెను యతిస్థానమున సాయుక్తాక్షర మున్నచో అందలి యొక హల్లునకు వ్యంజనమైత్రి యేర్పడిన చాలను. పై ఉదాహరణమున ‘స’ కును ‘శ్వ’ లో శకారవ్యంజనమునకును యతిమైత్రి చెల్లినది. అట్లే “వ” వ్యంజనమైత్రికూడ చెల్లవచ్చును. యతిస్థానమున నొకచో అచ్చు ఉన్నచో తిరిగి యతిస్థానమున అచ్చే రావలెను. హల్లున్నచో స్వరవ్యంజనముల మైత్రి పాటించనగును.

తే గీ ॥ అందుకొనపయ్య మా స్వాగతైర్వ్యముఁ

తాతోరణము-అవతారిక, (నందూరి రామకృష్ణమాచార్య)

ఇచ్చట “అం” కును అర్వ్యములోని ‘అ’ కును (స్వాగత+అర్వ్యము) యతి చెల్లుట గమనింపదగినది. ఉభయము అచ్చులే.

స్వరయతికి ఉదాహరణము—

ఉ॥ ఎవ్వనిచే జవించు జగమెవ్వనిలోపల నుండు లీనమై
ఎవ్వనియందు దిందు వరమేశ్వరుడెవ్వడు మూలకాంబు
బెప్పిఁ దనాదిమధ్యలయఁ దెవ్వడు సర్వము తానయైనవాఁ
దెవ్వడు వాని నాత్మభవు నీశ్వరు నే శరణఁబు వేదెదన్ 1

ఇది ఉత్పలమాల. యతి ఒకటి పదియవ యక్షరములకు ఇందు ప్రథమ పాదమున యతి-ఎ-ఎ ‘ఎ’ కు ‘మే’ కు కాదు జగము+ఎవ్వని యందు=జగమేవ్వనియందు యతి సంధిగతమైన ఎ కారమునకు, తొలి ఎకారమునకు చెల్లుచున్నది. అట్లే రెండవ పాదమున మొదటి అక్షరము “ఎ” కును మరియు “ఈ” కును, “మే” కు కాదు! పంచమ+ఈశ్వరుడు=పరమేశ్వరుడు అను నప్పుడు సంధిగతమైన “ఈ” కును పాదారంభమునందలి “ఎ” కును యతి చెల్లుచున్నది. తృతీయ పాదమున యతి పాదారంభమునందలి ఎ కును (తై కాదు కారణంబు+ఎవ్వడు=కావున ఎ పాదారంభమునందలి అక్షరము) యతి స్థానము నందున్న (లయుడు+ఎవ్వడు=లయుడెవ్వడు) సంధిగతమైన “ఎ” కును యతి చెల్లుచున్నది. చతుర్థపాదమున (వాడు+ఎవ్వడు)వా డెవ్వడులోని ‘ఎ’ కును యతిస్థానమందలి ఈ (శ్వరున) కును యతి ఇచ్చట యతి “దై”కు“నీ”గాదు

సారాశము సమీక్షించినచో సంస్కృతయతి విశ్రాంతి, విరామము పద విచ్ఛేదము అనియు తెలుగుయతి వర్ణమైత్రి అనియు నిర్వచింపనగును.

తెలుగులో వేమన పద్యములలో నెల్లెడ తెలుగుయతి+సంస్కృత యతి కానవచ్చును.

అ వె॥ ఉప్పు కప్పురంబు నొక్కపోలికనుండు— (ఉ+ఓ)
చూడచూడ రుచుల జాడ వేరు—(చూడ జూడ ప్రాసయతి)
పురుషులందు పుణ్య పురుషుండు మేయా
వైశ్వదాధిరామ విసురవేమ

వేమన పద్యములలో యతిస్థానమున నెల్లెడ విరతి గాననగును, అంతే గాక తెలుగుయతియైన వర్ణమైత్రియు గలదు అధోరేఖాంకిత స్థలముల యతి ప్రదర్శితము.

యతిమైత్రీ

స్వర మైత్రీ

- (1) అ అ ఐ ఔ
- (2) ఇ ఈ ఋ ఌ ఏ ఏ
- (3) ఉ ఊ ఒ ఓ

వ్యంజనమైత్రీ :

(1) క ఖ గ ఘ ఙ	(8) ఛ
(2) చ ఛ జ ఝ ఞ ణ త థ	(9) ణ డ
(3) ట ఠ ద ఢ	(10) ణ న
(4) త థ ద ఢ	(11) ణ రి
(5) ప ఫ బ భ వ	(12) పు పు మ భు ము
(6) అ య హ	(13) పౌ పౌ షౌ షౌ మౌ
(7) ర ల	

ఉదాహరణమునకు దిక్షాశ్రముగి కొన్ని యతులు ప్రదర్శితములు.
యతి స్థానమున అ ఉన్నచో-నిర్ణీతస్థలముననే యతుములుండవచ్చును ?

అకు - అ, అ, ఐ, ఔ - అం - అ, హ - హ - హై హౌ - హం హః - య
యా - యై యౌ యం యః

అట్లే క్య, హ్ర, క్యా, క్వై...హకార యకార సయక్తములు, అ-అ-
ఐ-ఔ-అచ్చులతో కూడినచో చెల్లును.

క్రి-కి యతి చెల్లు అక్షరములు : కి కీ కృ క్కా కే కే, ఇట్లే గి గీ గృ -
గ్గా గే గే పై వానితో నేర్పడిన ద్విత్వాక్షరములు, గ్వి గ్గి ... గ్వే ... మున్న
గునవి. రి రే అనునవియు.

ప్రాసవిశేషములు

ప్రాస

తెలుగు పద్యములందు ప్రతిపాదమునందును ద్వితీయాక్షరము ప్రాస స్థానము.

“...ద్వితీయో వర్ణః ప్రాసోఽత్ర పాదపాదేషు ...
ప్రాస స్పర్శేష చైతేషవ ప్యాక్”

అని ఆంధ్రశబ్దచింతామణి నిర్దేశము ప్రాసలక్షణముల నిట్లుక్రోడీకరింపదగును—

(1) ప్రతిపాదమునందును రెండవ అక్షరము ఒకే గుణితబద్ధమై యుండవలెను. ఉదాహరణకు—

క - కి - కు - కె

కా - కీ - కూ - కే—ఇత్యాదులు

(2) ప్రాసమున హల్ మైత్రి చాలు యతిలో స్వరవ్యంజనములు రెండును ప్రధానములు ప్రాసమున ఆ అక్షరమేరావలెను యతిలో వర్ణమైత్రి చాలు

(3) ప్రాసమున ద్వితీయముగాని, సంయుక్తముగాని, బిందు పూర్వకము, విసర్గపూర్వకమునగు అక్షరముగాని ఒకచోనున్నయెడల తక్కినపాదము లందును అట్లే ఉండవలెను. ఉదాహరణకు—

క॥ ఇందు గల దందులేదని

సందేహము వలదు చక్రి సర్వోపగతుం

చెందెందు వెదకి చూచిన

నందందే కలదు దానవాగ్రహి వింటే !

(4) ప్రాసపూర్వాక్షర మొక పాదమున లఘువై నచో తక్కినపాదము లందును లఘువే కావలెను. అట్లే గురువైన తక్కినపాదములందును గురువే యుండవలెను. దీనికి ప్రాసపూర్వాక్షరనియతి యనిపేరు. ఈ ప్రాసపూర్వాక్షర నియతి కొన్ని పట్ల వర్తింపదు.

(5) సంధిగతమగు అక్షరము వచ్చినపుడు, ఆగమాదులగు అక్షరములకే ప్రాసముచెల్లును ఉదాహరణకు— ఆయంగన (ఆ + అంగన) అనుచో యకారప్రాసము చెల్లును ఇంకొక ఉదాహరణ—

కా. సింగం బాకటితో గుహంతరమునం జేర్చాటుమై నుండి మా
తంగిస్ఫురితయూధ దర్శన సముష్మిత క్రోధమైవచ్చునో
జుగాంతారనివార విన్నమతి అన్మలేనిపై వీరెవ
చ్చెం గుంతీసుత మధ్యముందు సమర స్థేమాభిరామాభిన్.¹

వచ్చెన్ + కుంతీసుతమధ్యముందు సంధివశమున 'వచ్చెగుంతీ సుతమధ్యము' డయినది. అందుచే ఇచ్చట బిందుపూర్వక గకారప్రాసము చెల్లుచున్నది శంకా సంకుచితాంతరంగుడు...అని శార్దూల విక్రీడితశృత్తము నారంభించి-వచ్చెంకుంతీ సుతమధ్యముందు-అనిప్రాసము రెండవపాదమున వేయరాదనుట సుగమము

సంయుక్తప్రాసముతోఁ గ్రారవడి కలిగినహల్లులకుఁ గ్రారవడిలేని హల్లులకు ప్రాసముచెల్లును ఉదాహరణకు—

శ్రీ కర.....

నీ క్రియ.....

స-ష, స-శ, న-ణ, ద-ధ-ధ, ఋ-ఱ, ల-ళ-డ లకు సయితము ప్రాసచెల్లునని కొందరిమతము. "అ"కు-"ర"కు ప్రాస చెల్లుననుట కొందరిమతము.²

సామాన్యప్రాసములు

ప్రతిపదపాదము నందును రెండవ అక్షరము ప్రాసస్థానమనియు, అదిహాల్ మైత్రిబద్ధమనియు ప్రాసనియమము అయినచు, వ్యవహారమునుబట్టి లాడుణికులు అనేకప్రాసభేదములను నిరూపించియున్నారు.

పూర్ణబిందుప్రాసము

మొదటిప్రాసము పూర్ణబిందుపూర్వకమైనచో³ తక్కిన పాదములందును పూర్ణబిందు పూర్వకములై ప్రాసములే యుండవలెను అదిపూర్ణబిందు ప్రాసము ఉదాహరణము—

క. ఇందీవరాక్షి వీష్యక

నందనఁజేకొనియె నంద నందనుఁడనగన్³

1 తిక్కన భారతము . విరాటపర్వము 1- 95

2 ఈ విషయము ప్రచురణాంతరమున సవిస్తరముగా చర్చింపబడినది.

3 అవ్యకవీయము తృతీయాశ్వాసము 301.

అర్థబిందుప్రాసము

ప్రాసము అర్థబిందుపూర్వకమగుచో నెల్లడ ప్రాసస్థానముల నల్లేయు. దుట అర్థబిందుప్రాసము.

ఉదాహరణము —

వీరకోగడుఁబాచు + మాఁకుంవిలుపును¹

అర్థబిందుప్రాసమును నన్నయభట్టు అష్టలితముగ పాటించెనని పరిశోధకుల అభిప్రాయము. అర్థబిందువు తెలుగు శబ్దములందున, అందును పరుషసరళములకు ముందే కానబడుచు అయినను, ఏశబ్దములు అర్థబిందు సంయుతములో ఏవి కావో నిష్కర్షగ నేడు నిశ్చయించితెలుపుట కష్టము

ఖండాఖండప్రాసము

ప్రాసస్థానమున నొకయక్షరము ఖండబిందుపూర్వకమై మరియొకపాదమున ఖండబిందుపూర్వకము గానిచో ఖండాఖండప్రాసము. అస.తుడు ప-టలకు మాత్రమే యీప్రాసము చెల్లునని చెప్పినాడు.

కం॥ మేటులగు రథికుండు నొక

నాటి వేపుర వధింతు²

తే॥గీ॥ అర్థబిందువు నిర్పిందువగు పదంబు

ప్రాసముల దీర్ఘముల మీదఁ బయకఁజెల్లు

మూడు మూర్తుల నేకమై కూడె ననఁగ

సోఁకు మూతల నణఁచెవిజ్ఞైకుఁడనఁగ³

ప్రాచీనకాలమున శాసనములలో నరసున్నకు బదులు పూర్ణబిందువును పూర్ణ బిందువునకు తరువాతి అక్షరము ద్విరుక్తమగుటయు సాకేతము.

వీంక ... శాసనరాష

వీర ... నేటిరాష

వల్లభుండు ... శాసనరాష

వల్లభుండు ... నేటిరాష

అరసున్నవాత 800 సంవత్సరములకు ముందు లేదని శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారి అభిప్రాయము⁴

ఖండాఖండ ప్రాసమునకు ప్రాచీనకావ్యములలో అనేకోదాహరణము లున్నవి.

1 భారతము సభావర్ణము

2 భారతము-ఉద్యోగవర్ణము 4-467

3 కవి సంజీవని-ముద్దరాజరామన

4 శ్రీ రావూరి దొరసామిశ్యగారు-'తెలుగులో ఛందోరీతులు'లో ఉదాహరణము.

- క॥ వీరఁబఱతెంచి నల్గడఁ
దాకినఁ గడు నరిగి హోరతరళరహతి న
మ్మాఁలు విరియఁగ నర్జునుఁ
దాకిరముననేసె మగ్గు దై రణభూమిన్ ¹
- క॥ నా కొఱఁతఁ దీర్చి వచ్చితి
వీ కొఱఁతయ యింక సూతునిందెగఁ జూడన్
లోకిము వంచింపఁగ నగు
చీరటిరేయివిఁ నేనుశేయుదొ చెపుమా! ²
- క॥ అపన్నగముఖులందన
వీపున బెట్టుకొని వలచి విపినములు మహా
దీప్తములు గిరులు సరిల ది
కాపాలపురములుఁ జూపెఁ జనివారంతున్ ³

నంయులా నంయురప్రాసము

రేఫముతోగాని లకారముతోగాని శ్లిష్టమైన హల్లునకు రేఫలకారసంయుక్తి
లేని హల్లుతో ప్రాసము ఘటించనగును. ఉదాహరణకు—

- ఉ॥ క్షత్రియవంశ్యులై ధరణిఁగావఁగఁ బుట్టినవారు బ్రాహ్మణ
జాత్రయ వైశ్యబాద్రులనగాదగు నాదుగు జాతులన్ స్వవా
రిత్రముఁ దప్పకుండఁగఁ బరీక్షితుగాచిన యట్లు రామమాం
దాత్మరఘుశతీతులు ముదంబునఁ గాచిరె యేయుగంబునన్ ⁴
- తే॥గీ॥ పాడి ద్రవ్యఁగా విమ్ము నా తండ్రి కృష్ణ
వేడు కొనియెద నఁదాకి పండ్లు దినుము ;
దుండగపుఁ జేష్టలును నోటిగాండ్రతనము
మెండుగాఁజొచ్చె నీకునై దేండ్ల కనఁగ ⁵

పై పద్యమున పాడి - తండ్రి.
వేడు - పండ్లు
దుండగపు - గాండ్రతనము
మెండు - ఏండ్ల

-
- 1 ఆంధ్రమహాభారతము . నన్నయ ఆదిపర్వము 8-208
2 ఆంధ్రమహాభారతము . తిక్కన విరాటపర్వము 2-271.
3 ఆంధ్రమహాభారతము . నన్నయ ఆదిపర్వము 2-42
4 నన్నయభట్టు : భారతము ఆదిపర్వము 2-178
5 అప్పకవియము : తృతీయాశ్వాసము-315

అనుజంటలో రేఫలకారయు క్తములగు నక్షరములకు రేఫలకార రహితములైన అక్షరములకు ప్రాసమువేయుట గమనింపదగును. అప్పకవి ప్రాసనియమములేని తేటగీతిపద్యమునందు ప్రాసమునకు లక్ష్యముచూపనెంచి, ప్రాసమునకుబదులు తత్తుల్యమైనప్రాసయతిని చూపినాడు.

5. వికల్ప ప్రాసము

అనునాసిక సంగియందు ఆదేశానునాసికమునకు, ఆ వర్గ తృతీయాక్షరము నకుఁ బ్రాసమువేయనగును. ఉదాహరణకు—

తే గీ దిజ్మహితకీర్తి అద్దన + యుగ్మభేది.

దిక్ + మహిత = దిజ్మహిత, దిగ్మహిత రెండురూపములు వికల్పసంగి వశమున నేర్పడును.

6. ఉభయ ప్రాసము

వ్యాకరణసూత్రములచే నాదేశములగు షకార ణకారములకు శబ్దగత సకార సకారములకు ప్రాసమైత్రి చెల్లును.

(1) వసుధా

విషమ

(2) అనుటయునారా

యణ

ఇట్లనుటచే సహజ నణలకుగాని సహజ షసలకుగాని ప్రాసము చెల్లదని సిద్ధించును. ప్రాచీనకవుల ప్రయోగము తెట్లున్నను అర్వాచీనులు నణలకు బహుళముగను షసలకు సకృత్తుగను ప్రాసము పాటించినారు.

ఈ విధముగా, సప్రప్రాసము నొప్పుకొనిన అప్పకవి శస ప్రాసము నంగీకరింపలేదు. అంతేగాక శసలను తారుమారుచేసి చదువుట వలన నవ్వుపుట్టునని ఆతడాతేపించినాడు. శకలము - సకృత్తు అనుపదములను సకలము - శకృత్తు అని చదువుట హాస్యాస్పదమని ఆతడు తెలిపినాడు. ఇట్లు తెలుపుటవలన ఆతనికి శస ప్రాసము నైతము అంగీకార్యము కాదని యూహింపవచ్చును.

కాని - లక్షణదీపిక, లక్షణశిరోమణి మొదలైన లక్షణ గ్రంథములు శ - స ప్రాసము నంగీకరించినవి. ఇందుల కనేక ప్రయోగములున్నవి.

ఉదాహరణములు :-

ఉ॥ కంసుని బాధలంబడు త

ద్యంశము వేగ

అను ప్రయోగము ఎఱ్ఱన చేసినాడు

కం ఏసియు వైచియు కేళ

కేళ...

అనునది నన్నెచోడుని ప్రయోగము

కా. సంసారభ్రమ...

పంశంబీ పరిపాటి

అనునది శ్రీనాథుని ప్రయోగము

పై ప్రయోగములందున్న శ - సలు రెండును శబ్ద సిద్ధములే. యగుట గమనింపదగినది. వికృత పదాలలో 'శ' వర్ణముండదు. అందువలన - వికృత పదములలోనుండు స వర్ణమును శ వర్ణముగా మార్చి ప్రాస స్థలములందు వాడ రాదని అప్పకవి నిష్కర్షించినాడు.

7. అనునానక ప్రాసము

ద్విత్యములైన నకార మకారములకు క్రమముగా పూర్ణ బిందు పూర్వక నకార మకారములతో ప్రాసము చెల్లుచు. ఉదాహరణకు -

కమ్మనింతాంతమల + కుమ్మెనని పచ్చుమధు + పమ్మల...

కుమ్మెనని యని యుండవలయునుగాని మకారము పరమైనప్పుడు బిందువు వ్రాయునాచారము కనవచ్చుట లేదు.

8. అ. ర. ప్రాసము

ర - అలకు ప్రాసమైతిగాని - యతి మైతిగానికూడదని ప్రాచీన లాక్షణికులు పలువురు, కూచిమంచి తిమ్మన మున్నగువారు ప్రవచించిరి కాని ప్రాచీన కావ్యములందు అ-ర లకు ప్రాసమునకు యతిమైతికి బహుళ ప్రయోగములున్నవి.

(1) చీర చించుచు విప్రు - లాటడివైచి - బసవపురాణము

(2) తరులోలిడప్పక - నలుకంగఁ జిక్కె - ఎఱ్ఱన హరివంశము పూ. 8-5

(3) నరవర యిటు బంధచ్యుతి - కొఱకగు - అము కృమార్కద 8-88

9. ఋ ప్రాసము

తెలుగు సాంధ్యలో ఋకారము రేఫ తుల్యము కాన ఋ, ర, లకు ప్రాస మైతి ఘటించగలుగుచు.

కం॥ ఆ ఋషిపుత్రుడు గట్టిన

చీరలు నతిమృదులములు విచిత్రములు మనో

హారము వావి బృహత్కటి

భారము నందొక్క కవక పట్టము వెలుగునో

తే॥గీ॥ 'అయజుని తండ్రి పణిరాజ - కాలు యనగ'

1 నన్నయ భారతము ఆదిపర్వము 5-138.

2 నన్నయ భారతము ఆరణ్యపర్వము 3-104.

10 లఘు యకార ప్రాసము

సిద్ధ యకారమునకును సంధిగత లఘు (అగమ) యకారమునకును ప్రాసముచెల్లును ఉదాహరణకు.

11. అభేదప్రాయము

ల=ళ=లు, ల - ళ - డలు ప్రాసములో¹ చెల్లును ఉదాహరణకు

ఉ॥ వ్రల్లదమేది యిట్లు శకుపాదుడు వజ్రహతాదితుల్యుడై
తెల్లడు '

ఇట్లే ల - ర లకు ప్రాసము చెల్లును

క॥ సిరి దా వచ్చిన వచ్చును
సంలితముగ వారికే సరిము భంగిన్²

12. సంధిగత ప్రాసము

ప్రాసమున వ్యంజనము ప్రధానముగావున, సంధివశమున అగమా దేశములుగా వచ్చిన వ్యంజనములకును శబ్ద సిద్ధములైన వ్యంజనములకును ప్రాసము ఘటించుట సంధిగత ప్రాసము యదాగమ విధిచేత యకారమాగమముగాను, గరడవాదేశ విధిచేత గసడదవలాదేశములుగాను వచ్చును.

క॥ అనాంగనుదోయి యానగుమొగఁబాగుబ్బిపారిండ్ల పెం
పావేజీభరమాతనూ విలసనం బాయెప్పులేఁ జెప్పినం
గైవారంబగుఁగాదె కేవలశిరః కంపంబు కల్పించి యా
హపుట్టింపదె యిహభమ్మనకు నయ్యట్టాక్షి నీక్షించినన్³

అహో + పుట్టించు = అహో పుట్టించు. వ్యాకరణము ప్రకారము 'అహో పుట్టించు' లో ని "పు" ప్రాసగతమైనది గావున వకార ప్రాసముచెల్లినది.

1 ఆంధ్రమహాభారతము నన్నయ . సభావర్ణము (2-69)

2 సుమతి శతకము

3 శృంగార కాకుంఠలము ద్వితీయాశ్వాసము - 187

అప్పకవి ఈ వర్ణము కళా పూర్వోచ్చయములోనిదిగ ఉదాహరించెను 'కాచి' ఇది పిల్లలమజ్జి పినవీరభద్రుని శృంగార కాకుంఠలములోనిది ద్వితీయాశ్వాసము-187వ వర్ణము అప్పకవీయమున తృతీయాశ్వాసమున - 374వ పర్వముగ ఉదాహృత యు

13. పూర్ణబిందు ప్రాసము

పూర్ణ బిందువునకు నర్థ బిందువునకు ఘటించు ప్రాసము, ఉదాహరణకు

క॥ పోడిగ నగజతపశ్శివి

మూండు జగంబులను దీప్తముగఁ బర్విన బ్ర

హ్మిందము గాచిన కాంచన

భాండము క్రియఁ దాల్చెఁ దత్ప్రభాభాసితమై 1

అప్పకవి కిది

అ వె॥ సకలవసుమతీ మకుటలనద్రతన్

కిరణరుచి విరాజి చరణుండయిన

నిజదుజ స్రవాని బెజయిత దేవని

కూంతు సరియ పోల్పొం గాంతలెండ్లు2

ఇందు కూంతు రూపమును కూంతుగ స్వీకరింప వలను పడదు. కాననలేఖన సంప్రదాయము ననుసరించి “కూంత్తు” అని యున్నచో నపుడు పూర్ణబిందువు కాని కానమున కూంతు అనిమాత్రమే యుండుటచే గది అర్థబిందువే యని విద్వాంసుల వాదము

14. గాంత ప్రాసము

లాడుడికుల, నిర్దేశానుసారము తెలుగులో ప్రాసమున నెన్నిహల్లులున్నవో అన్నిహల్లులు అన్నిపాదముల పునరావృత్తము కావలెను. కాని శివకవులు కతి కయ హల్ సామ్యమున్న చాలునని తలపోసిరి దీనికి గాంత ప్రాసమనిపేరు.

కం సర్పంబు పడగ వీడను

కప్పవని చిన విధంబు గదరా సుమతీ3

“సర్పంబును” సప్పంబుగా దిద్దినచో గాంతప్రాసమున కది ఉదాహరణము కాజాలదు. సర్పమునకు వికృతి సప్పముగ స్వీకరింపనగును.

కాని శివకవులలో గాంత ప్రాసమునకు ఉదాహరణములు కొల్లలు—

(1) ద్వి॥ మ ర్త్యలోకమునకు క ర్తయున్నాఁడె

(2) ద్వి॥ లక్షణంబునఁబంచ భక్త్యమూర్ గుడిపి

1 కుమార సంభవము వృషాశ్వాసము-167

అంధ్ర ప్రదేశ్ సాహిత్య అకాదమీవారు ప్రచురించిన కుమార సంభవములో (సంపాదకులు డాక్టర్ కోరాడ మహాదేవ శాస్త్రిగారు)

పోడిగ నగజ తపశ్శివి

మూండు జగంబులను అని యున్నది

2 రాజరాజ నరేంద్రుని కూతురు శోమందేవి బ్రాహ్మరామ కాననము కాననవద్యమంజరి

3 సుమతి శతకము.

(3) క సర్వజ్ఞ భక్తి విరహాతుఁ
దెవ్వఁడు మత్కృష్ట జాతుఁడేటిఁ గొఱయే !

15. స్వవర్గజ ప్రాసము

తే గీ గంధ మంధ శబ్దంబులఁ గల ద్విత్వీయ
వర్ణ ములు రెండును నమోష వర్ణ ములగు
నైన నిజవర్గ భవ చతుర్థాక్షరముల.
గవియుఁ బ్రాసంబులను స్వవర్గజములనఁగ ²

ఉదాహరణములు—

(1) ఉ అంధక వృష్టి భోజ కుకురాస్వయ భూవతు రెల్ల నీదెసన్
దాంధవ సౌహృద వ్రతయ భక్తి విశేషములొప్ప నీమనో
గ్రంథి యడంగఁజేయు నెకరంబునఁ బూవినవారు లోభమో
హంధులు దార్త రాష్ట్రులు నయమ్ము మెయిన్ మనకుర్వి విక్తురే ³

క సింధురముమదోద్రేక ము
దాంధంబై వచ్చునోజ నాచార్యువిపై
గంధవహసుతుఁడు గవయ గ
మంథరగతి నెవ్వఁడాగు మన యోధులతోన్

విశేషప్రాసములు

ప్రాసమును లాక్షణికులు దుష్కర ప్రాసము సుకర ప్రాసము, ద్వంద్వ ప్రాసము త్ర్యక్షరప్రాసము, చతుస్ప్రాసము అంత్య ప్రాసము, అనుప్రాసము మున్నగు రీతుల శబ్దాలంకార దృష్టితో వింగడించి యున్నారు.

1. దుష్కర ప్రాసము

దుష్కర ప్రాసమనగా వాఙ్మయమున సులభ సిద్ధముగాని అక్షరములకు సంబంధించినది. అనేక హల్లులతో గూడిన దనియు చెప్పవచ్చును.

కం॥ దుష్కృత గిరివజ్రాయుధ
పుష్కరసదనాదినాథ బుధసుత దవళో
చిష్కేశాహారయనన్
దుష్కరమని దీనిఁబఱుదురు ప్రాసజ్ఞుల్ ⁴

1 శివతత్త్వసారము : కవిశ్రయము—(నందూరి రామకృష్ణమాచార్య) లో ఉదాహృతములు పుట 13 తిక్కన.

2 అప్పకవీయము తృతీయాశ్వాసము-345

3 ఆంధ్రమహాభారతము—ఆరణ్య వర్ణము - 4-160

4 తిక్కన భారతము — ద్రోణ వర్ణము 1-88

5 అప్పకవీయము తృతీయాశ్వాసము-383

ప్రాస విశేషములు

(2) ద్వంద్వ ప్రాసము :

ప్రాసముగ రెండవ అక్షరముతో పాటు మూడవ అక్షరమునుగూడ స్వీకరించి రచించిన ద్వంద్వప్రాసము. ఉదాహరణకు
 ॥ హరికి వందగోకుల విహారికిఁ జక్ర సమీరదైత్యసం
 హరికి భక్తదుఃఖ వరిహరికి గోపవిశంబీసిమనో
 హరికి దుష్టసంవదన హరికి హైషకుటీవయోమృతా
 హరికి జాలక గ్రహమహాసురదుర్వనితాప్రహారిన్¹

(3) త్ర్యక్షర ప్రాసము :

ప్రాసముగ రెండవ అక్షరముతో పాటు మూడు నాలుగక్షరములను స్వీకరించి రచించిన త్ర్యక్షరప్రాసము. ఉదాహరణకు—
 క॥ తిరమగుఁ ద్రిప్రాసము సుం
 దరమగు మురవైరి రూపు తరుణులకు మనో
 హరమగు దానపులకు వీ
 కరమగుఁ దవసులకు ముక్తికరమగు నవిసన్²

(4) చతుస్ప్రాసము:

ప్రాసముగ రెండవ అక్షరమునేగాక మూడు నాలుగయిదవ అక్షరములను స్వీకరించి పద్యము నల్లుట చతుస్ప్రాసము ఉదాహరణకు—
 క॥ దీరుఁడు కమనీయకుడా
 కారుఁడు కమలా వదూటకా మృదుహృదయా
 ధారుఁడు కుమరి జనాధికి
 దూరుఁడు కమలాక్షిఁడనఁ జతుస్ప్రాసమణాః³

(5) అంత్యప్రాసము :

ప్రాసమును పాదాంతము నందుంచుట అంత్యప్రాసము ఉదాహరణకు—
 కం॥ నందాంగనా కుమారా !
 మందరగిరి దీర దనుజమదసంహారా
 బృందా గహన విహారా!
 కందర్పకార రాధికాప్రీతి జారా!

1 పోతన - భాగవతము - ఆవళాదిక - చన్ద్యంతములు —1-29

2 అప్పకవీయము 3-385

3 అప్పకవీయము 3-388

4 అప్పకవీయము 3-389

ప్రాసయతులు

తే॥గీ॥ గీతముల పీసములను సంగీతములను
 విరతి విడనాడి యొక్కొక్క చరణమునకు
 రెంటికిని ప్రాస వర్ణంబు నంటఁ బడకఁ
 ప్రాస విశ్రాంతిలందు కబ్బిములవాని!

యతికి బదులు పాసముచువాడుట ప్రాసయతి గీత పద్యములందు సీసము
 మున్నగు వానియందు ప్రాసయతి చెల్లుట తెలుసు సంప్రదాయము. ప్రాస
 లక్షణములు - పాస పూర్వాక్షర నియమము మున్నగునవి ప్రాసయతికిగూడ
 వర్తింపజేయవలెను² ఉదాహరణమునకు—

అ నె దేవతీ కుమార! గోవర్ధనోదార
 తోయజాక్ష పాండవేయ పక్ష
 ఘన వివీర గాత్ర మునిజనస్తుతి పాత్ర
 యదుకులాబ్ధి సోమ! కదన భీమ³

1 అప్పకవీయము 3-258

2 ప్రాసయతి స్వరూపము ఈ గ్రంథమున ప్రకరణాంతరమున విపులీకృతము

3 అప్పకవీయము 3-259

5

సూర్య-ఇంద్ర-చంద్రగణములు

తెలుగు చందస్సులలో సూర్యగణములు, ఇంద్రగణములు, చంద్రగణములు ప్రయుక్తములు. కన్నడమున వీనికి మారుగా బ్రహ్మ విష్ణు రుద్ర గణములు గలవు.

సూర్యగణములు

- (1) U I = గణము
- (2) I I I = నగణము

ఇంద్రగణములు :

- గురువుతో మొదలిడునవి మూడు :—(1) U I I = భగణము
 (2) U I U = రగణము
 (3) U U I = తగణము
- లఘువుతో నారంభించునవి మూడు :—(4) I I I I = నలము
 (5) I I I U = నగము
 (6) I I U I = పలము

సూర్యగణములు, ఇంద్రగణములు తెలుగు పద్యములలో బహుళప్రయుక్తములు.

చంద్రగణములు :

- (1) U I U U = రగము
- (2) I I I U U = నగగము
- (3) U U I U = తగము
- (4) I I U I U = సవము
- (5) U I I U = భ + గురువు
- (6) I I I I U = నవము

- (7) U U U I = మ + లఘువు
 (8) I I U U I = సహము
 (9) U I U I = రలము
 (10) I I I U I = నహము
 (11) U U I I = తలము
 (12) I I U I I = సలలము
 (13) U I I I = భలము
 (14) I I I I I = నలలము

తెలుగు పద్యములలో రెండు భేదములున్నవి. (i) జాతులు (ii) ఉపజాతులు.

కందము, ఉత్సాహము తరువోజ, మధ్యాక్కర, మంజరీ ద్విపద త్రిపద, చతుష్పద, రగడ, కళిక, ఉత్కళిక-ఇవి జాతులు. సీసము, తేటగీతి, ఆటచెలిది-ఇవి ఉపజాతులు.

జాతులందు ప్రథమపాదముఖమున గురులఘువులలో నేదియుండునో నాలుగు పాదములందును నదియేయుండవలెను. ఉపజాతులందు అట్టినియమము లేదు జాతులందు ప్రాసము, యతి యుండును ఉపజాతులందు ప్రాసముండదు. ప్రాసయతి వేయవచ్చును.¹ జాతులు మాత్రాగణ బద్ధములు లఘువు ఏకమాత్ర గురువు రెండు మాత్రలు. ఉపజాతులందు సూర్యేంద్రగణములు ప్రయుక్తములు.

1 అవ్యకపీయము - చతుర్థాశ్వాసము - జాత్యవజాతి నామములు 446-447-448-449.

6

జాతులు

కందము :

కందము చతుర్మాత్రాగణబద్ధము. అనగా కందమునందలి గణములు నాలుగు గేసి మాత్రము గలిగియుండును అనగా UU, UI, IUI, IIU IIII [గగ, భ జ, స, నల] అను అయిదు గణములు మాత్రమే కందమునందు ప్రయోగింపవగు

కందమునందు నాలుగు పాదములుండును జేసిపాదములందు మూడేసి, సరిపాదములందు అయిదేసి గణములుండును

సరిపాదముల చివరి అక్షరము గురువై యుండవలెను. భంగ్యంతరమున కందమునందలి రెండు నాలుగు పాదముల తుది గణము $UU =$ గగముగాని సగణము $= IIU$ గాని యై యుండవలెనని చెప్పవగును.

కందమునందు జేసిగణము జగణము (IUI) కారాదు. అనగా కందము నందు మొత్తము 16 గణములలో 1, 8, 5, 7, 9, 11, 13, 15 గణములలో జగణము వాడరాదు.

కందమునందలి ఆరు, పదునాలుగు గణములు జగణముగాని నలముగాని కావలెను.

ప్రాస నియతి గలదు. ప్రాస యతి చెల్లదు. జేసి పాదముల యతి నియతి లేదు.

సరిపాదములలో (అనగా రెండు నాలుగు పాదములలో) యతి వ్రథమ చతుర్థ గణముల మొదటి అక్షరములకు యతి మైత్రి చెల్లవలెను.

ఉదాహరణకు

నల	జ	భ			
క మం ము	ఁ పి ఁ	ఁ పి న			
స	స	జ	నల	గగ	
క్ర మ ల్లా	ప్ర ని ర్	శ్చ సో కి	క్ర మ లి వ	భం గి వ్	
నల	నల	భ			
త మ త మ	నె ర వు ఁ	త ప్పి న			
స	స	జ	భ	స	
క్ర మ మి	క్ర ర్లె క్	క్ర ర్లా ఁ	క్ర త్య ము	సు మ తి	

ఇది కంద పద్యము. కందము చతుర్మాత్రా గణబద్ధము. ఇందు నల, భ, జ, స, గగ ములను గణములు ఇందు ప్రయుక్తములు.

ఈ కంద పద్యమునకు నాలుగు పాదములున్నవి. జేసి పాదముల మూడు సరిపాదముల ఐదేసి గణములున్నవి.

సరిపాదముల చివరి అక్షరము (2వ పాదమున గిన్ నాలుగవ పాదమున తీ గురువులు.

కందమునందు జేసిగణములలో జగణముండరాదు. ఇందలి 1, 8, 5, 7, 9, 11, 18, 15 గణముల జగణములేదు.

కందమునందలి 6, 14 గణములు జగణముగాని నలముగాని కావలెను.

ఇందు ఆరు పదునాలుగు గణములు శ్రిసోకి, త్రులౌట జగణములే
కందమున ప్రాస నియతి గలదు. ఇందు మకార ప్రాసము చెల్లుచున్నది
కందమున ప్రాసయతి చెల్లదు ఈ పద్యమందెచ్చట ప్రాసయతి లేదు.
కందమున జేసి పాదముల యతి నియతి లేదు.

ఇందు సరిపాదముల 1, 4 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లుచున్నది. రెండవ పాదమున యతిమైత్రి క - క. నాలుగవ పాదమున యతిమైత్రి త - త. అధోరేఖాంకిత స్థలముల యతి ప్రదర్శితము.

తెలుగు భాషలో కందమునకు విశిష్ట స్థానమున్నది. కందము చతుర్మాత్రా గణబద్ధము గావున అది తాళములో పాడుట కనువైనది కందము వ్రాయని వాడు కవిగాడను లోకోక్తి సుప్రసిద్ధము.

ఉత్పాదము :

ఉత్పాద పద్యములో నాలుగు పాదములుండును ప్రతి పాదమునందు 7 సూర్యగణములు (హ, న) + చివర ఒక గురువు నుండవలెను. రెండు సూర్యగణములును వ్రయోగింపవలెను.

1, 5 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతి చెల్లును. ప్రాసనియతి గలదు. ప్రాసయతి చెల్లదు.

ఉదాహరణకు :—

ఈహమీఁ సూర్యగణములేడు గాంతమైన ము
త్సాహవృత్తమనఁ గఁగృతులఁజాగుచుండు సత్కవి
వ్యూహమతులుగాంచి కృష్ణుఁడొడిసి కాళ్లువట్టి పెన్
ద్రోహి చావుమనుచు తరునిఁద్రోచెఁగాళ్ళ మీదుగన్!

ద్విపద :

దేశికవిశకు అటపట్టుగా జాను తెలుగునకు పుట్టినిల్లుగా ప్రస్తుతికెక్కినది

ద్విపద

$$\text{ద్విపద} = \frac{\text{సీమదృశ్యము}}{2} = \frac{8 \text{ ఇంద్ర} + 2 \text{ సూర్యగణములు}}{2} = 8 \text{ ఇంద్ర}$$

+ 1 సూర్యగణము

$$\text{ద్విపద} = 8 \text{ ఇంద్ర} + \text{సూర్య} + 8 \text{ ఇంద్ర} + 1 \text{ సూర్యగణము} = 17 \text{ తరువోజపాదము అనగా తరువోజ} = 4 \text{ ద్విపదలు}$$

ద్విపదకు రెండు పాదములుండును. ప్రతి పాదమునందును 8 ఇంద్రగణములు + 1 సూర్యగణము నుండును. యతి 1, 8 గణముల మొదటి అక్షరములకు చెల్లవలెను ప్రాసనియతి గాదు ప్రాసయతి చెల్లదు కాని కొందరు కవులు ప్రాసయతిని ప్రయోగించిన వారున్నారు. ప్రాసనియతి లేనిచో ద్విపదకు 'మంజరి' అని పేరు. మంజరిలో ప్రాసయతి వాడవచ్చునని లాక్షణికులందరు అంగీకరించిన విషయము "చిన్నన్న ద్విపద కెరగును" అను ప్రశస్తి వడసిన తాళ్ళపాక చిన్నయ్య అష్టమహిషి కల్యాణమున ద్విపదకు చెప్పిన లక్షణము—

ద్విపదకు ద్విపదకుఁ దెగచెప్పవలయు
నెప్పుడు సంస్కృతమున నితర భాషలను
యతులలోవలఁ ద్రాసయతి దక్క సకల
యతులు చెల్లును బ్రయోగాతిశయమున
ద్విపదతో ద్విపద సందిలనేకశబ్ద
మపుడు రెంటును గూర్చినదియయ్యుక్తంబు"

ఇంద్ర
తైరిగించు	ఇంద్ర
కాగద	ఇంద్ర
వైరిగింప	సూర్య
హాయి	యతి
— వె-వె
ఇంద్ర
ప్రళయరు	ఇంద్ర
ద్రునిపాల	ఇంద్ర
తైగంబ	సూర్య
సండు	— ప్ర-త

ఇది ద్విపద. ద్విపదకు రెండు పాదములుండును. అల్లె యున్నది. 1, 8 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లవలెను. అల్లె చెల్లుచున్నది. అధోరేఖాంకిత స్థలముల యతి ప్రదర్శితము. ప్రాసనియతి కలదు. లకార ప్రాసము చెల్లుచున్నది ప్రాసయతి చెల్లదు.

1. శ్రీ వేదం సత్యనారాయణశాస్త్రి

(4) మంజరీ ద్విపద :

ఇంద్ర
అదికార	ఇంద్ర
దృష్టం	ఇంద్ర
కర్తవ్య	సూర్య
తులన	యతి
— అ-అ
ఇంద్ర
భోగదా	ఇంద్ర
సిగమన్న	ఇంద్ర
భూదేవి	సూర్య
కామకు	— భో-భూ

ఇది ప్రాసనియతిలేని ద్విపద. దీనికి మంజరీ అని పేరు.

(5) తరువోజు :

తెలుగులో పురాతన పద్యములలో తరువోజు ఎన్నడగినది. ఈ పద్యము ప్రాజ్ఞన్నయ యుగమునుండి విలసిల్లినదే

తరువోజుకు నాలుగు పాదములుండును. ప్రతి పాదమునందును 8 ఇంద్ర + 1 సూర్య + 8 ఇంద్ర + 1 సూర్యగణములుండును. 1, 8, 5, 7, గణముల మొదటి అక్షరములకు యతి చెల్లును ప్రాసనియతి గలదు. ప్రాసయతి చెల్లదు

తరువోజు = 4 × 2 మంజరీ ద్విపదలు + ప్రాసనియతి సీసము నందు వెరసి 8 ఇంద్రగణములు + 2 సూర్యగణములుండును. తరువోజులో వెరసి 8 ఇంద్రగణములు + 2 సూర్యగణములుండును. కాని వాని అను పూర్వీకలో నించుక భేదము గలదు.

ఈ పద్యయతి విషయమున లాక్షణికులలో నించుక మతభేదము గన్పించు చున్నది. నన్నయ భారతములో తరువోజులుండు—

ఇంద్ర
అనవర	ఇంద్ర
తవ్రత	ఇంద్ర
+ యాసభే	సూర్య
దమున
ఇంద్ర
+ ప్రిత్యశం	ఇంద్ర
విగుచున్న	ఇంద్ర
+ యంగంబు	సూర్య
నందు

ఇందు 8 ఇంద్ర + 1 సూర్య + 8 ఇంద్ర + 1 సూర్యగణము లున్నవి. యతి 1, 8, 5, 7 గణముల మొదటి అక్షరములకు పాఠింపబడినది.

అ — యా — అ — అం.

ఇది నింద్రగణములు + నినునితో గూడ, నాలుగు గాఢజేసి + నయముతోడుతను, గలయంగ నెఱిమిది + గణములై రెండు + గణముల తుదయతి + గా నిర్మయమర?

1. శ్రీ వేదాల సత్యనారాయణాస్త్రి

2 కవిజ్ఞానయము-శాత్రుధికారము - 18

పై ఉదాహరణమునుబట్టి తరువోజులో నేకాక్షరయతి పాటించ నవసరము లేదని కొందరు లాక్షణికుల మతమని తేలుచున్నది. తరువోజులో సీసమునందు వలెనే 1, 8 మరియు 5, 7 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతి చెల్లవచ్చునని కొందరు లాక్షణికుల మతము తరువోజు పాదమున రెండు దళముల భిన్నయతిని పాటించుట అవ్యక్తికి సమ్మతముగాదు

రగడలు :

రగడలు తాళ విభిన్నములైన దేళి రచనలు.

రగడలలో అనేక భేదములున్నవి గాని నవవిధ రగడలు లాక్షణిక ప్రోక్తములు సుప్రసిద్ధములు రగడలకు రెండేసి పాదములకు ఆద్యంత ప్రాసములుండవలెనని లాక్షణికులు చెప్పిరి. ఇది రగడల ప్రత్యేక లక్షణము

(6) హయప్రచార రగడ :

ప్రతి పాదమునందును 4 సూర్యగణములు 1, 8 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లును అనగా ఆరేసి మాత్రలుచేరి ఒక దళమగును పాదమున రెండు దళములుండును.

ముకుందామ మినులునల్లు
రతుక నొక్క యంఘ్రెచ్చెల్లు
దనర హయతఁదాభ్యుదంచు
దనుజహరణ దక్షిణంచు
మునుకుకాది మునులు నొగడఁ
జను హయప్రచార రగడ 1

(7) తురగవల్లన రగడ :

హయప్రచారమునకు రెట్టింపు. పాదమునకు 8 సూర్యగణములు 1, 5 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతి. అనగా 12 మాత్రలపై ఐది యతి.

తిరువుల్క్ల హయప్రచార మినుమడించి కృతులఁ జెప్పు
దురు విదూరికాగ్నివరణ తురగవల్లనాభ్యమొప్పు 2

(8) విజయమంగళ రగడ :

తురగవల్లనంబురెంటి తోడవిజయమంగళంబు
ధూర్తకంఠతూరిదహన తుహినహీర సదృశకీర్తి

1 అప్పకవీయము చతుర్థాశ్వాసము - 481

2 అప్పకవీయము చతుర్థాశ్వాసము - 482

3 అప్పకవీయము చతుర్థాశ్వాసము - 483

తురగవల్లనమునకు రెట్టింపు పాదమునకు 16 సూర్యగణములు 1, 5, 9, 13 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లును.

(9) ద్వీరదగతి రగడ :

కరమొప్పుబంచలము గణచతుష్టయముచే

విరమంబురెంటిపై ద్వీరదగతిపేరిచే ¹

ద్వీరదగతి పంచమాత్రా గణబద్ధము. 1, 3 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతి మైత్రి.

(10) విజయభద్రరగడ :

ద్వీరదగతికి రెట్టింపు

ద్వీరదగతి రెట్టింప విజయభద్రముచెల్లు

విడురహుజితపాద వేదఃస్మృతనామ ²

(11) మధురగతి రగడ :

మధురగతి రగడ చతుర్మాత్రాగణ బద్ధము. జగణము నిషిద్ధము. 1, 3 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతి మైత్రి చెల్లును.

విరహాణిరాధిక విహరించె నహో

(12) హరిగతి రగడ :

మధురగతికి రెట్టింపు 1, 5 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లును.

వ ల స భ గ గ ములలోపల నేపై నను నెవిమిది నాగిటిపై విరమము

గలసిన హరిగతి చెలువగుగృతులం గవివరులొనవిచెప్పిన వియమము

(13) హరిణగతి రగడ :

పాదమున 14 మాత్రలు. అనగా 4 + 8 + 4 + 8- 1, 8, గణముల మొదటి అక్షరములకు మైత్రి.

సరహరి వదియు నాడుగు లములు

కరియతి హరిణగతికి నెకవులు ⁴

సూర్యగణముపై గ గ భ స న ల లందొకటి యని మతాంతరము.

1 అప్పకవీయము చతుర్మాత్రాసము - 484

2 అప్పకవీయము చతుర్మాత్రాసము-485

3 అప్పకవీయము చతుర్మాత్రాసము-487

4 అప్పకవీయము చతుర్మాత్రాసము-488

ఉదాహరణకు—

శ్రీనివాసు భజింతునేనని
పూని కుజసుల పొంతబోనని !

(14) వృషభగతి రగడ :

హరిణగతికి రెట్టింపు. 14 మాత్రలు చాటి యతి.

ఇరువదియేనిమిది లఘువులు పది యేనిది విశ్రాంతియుగూర్చిన
విరవగువృషభగతిపద్మాధిప యిదివిసుమారమునముదమున 2

అక్కరలు

“అక్కరలు ఐదు” అని లాక్షణికుల నిర్దేశము

(15) మహాక్కర :

1 సూర్య + 5 ఇంద్ర + 1 చంద్రగణములు యతి 1, 5, గణముల
తొలి అక్షరములకు.

మధ్యాక్కర:

2 ఇంద్ర+1 సూర్య+2 ఇంద్ర+1 సూర్య గణములు. యతి 1, 4 గణ
ముల తొలి అక్షరములకు.

మధ్యాక్కర విషయమున అప్పకవి అభిప్రాయము ఎన్నదగినది.

మునుపుగాఁజాసంబుగూర్చి మాటి పైవిరమంబు నిల్చి
చన నింద్రయుగళంబుమీద జరిజాప్తనొక్కవిశేషి
ఇనుమడించిన నాఁగుణములెనఁగ నొక్కపాదంబుఁ
దనర వక్కాణించినంతఁదగునట్లు మధ్యాక్కరంబు 3

అప్పకవి మధ్యాక్కరకు 1, 4 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతి
మైత్రి సంఘటించునని చెప్పియున్నాడు.

అక్కరలన్నిటికి ప్రాసనియతి గలదు.

నన్నయకు పూర్వమే యుద్ధమల్లుని బెజవాడ శాసనమున మధ్యాక్కర
లున్నవి. అందుమాత్రము యతి 1, 5 గణముల మొదటి అక్షరములకే చెల్లు
చున్నది.

1 అనంతుని ఛందోదర్పణము

2 అప్పకవీయము చతుర్థాశ్వాసము-488

3 అప్పకవీయము చతుర్థాశ్వాసము-488

స్తవస్తిపాంతుకాత్యంతవత్సర సత్కరిజేత్ర
 వైస్తర శ్రీయుద్ధమల్లుఁడనవద్యవిఖ్యాతకీర్తి
 వ్రస్తుత రాజాశ్రయండు తిరువనాభరణుండు సకల
 వస్తు సమేతుండు రాజసర్కి భూవల్లభుండర్థి !

ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషమున మధ్యాక్కర వాడినను, యతిని 1, 4 గణముల తొలి అక్షరములకే పాటించుట గమనింపదగినది శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు, నన్నయపద్యిని, ఎఱ్ఱన, లాక్షణికుల మతములను సమన్వయించి శ్రీమద్రామాయణ కల్పవృక్షమున యతిని 1, 4, 5 గణముల మొదటి అక్షరములకు పాటించిరి.

“దళరథ దాత్రీశ గర్భ రై తినం ద్దనుదవైపుట్టి
 దళకంఠ దువికంఠ నాళ దళనకృ త్యంబులం బేర్చి” - (బాలకాండము)

మధ్యాక్కర యొక్కటే తెలుగున ప్రసిద్ధము.

మధురాక్కర:

1 సూర్య+8 ఇంద్ర+1 చంద్ర గణములు. యతి 1, 4 అక్షరములకు.

అంతరాక్కర:

1 సూర్య+2 ఇంద్ర+1 చంద్రగణములు. యతి త్రిగణాంత వర్ణము

అల్పాక్కర:

2 ఇంద్ర+1 చంద్ర గణములు. యతి 1, 8 గణముల తొలి అక్షరములకు,

ఉ ప జా తు లు

(1) తేటగీతి :

తే॥ గీ॥ "సూర్య దొక్కరుండు సురరాజు లిద్దరు
దినకర ద్వయంబు తేట గీతి"

తేటగీతికి నాలుగు పాదములుండును ప్రతిపాదమునందును ఒకసూర్య గణము + రెండు ఇంద్రగణములు + రెండు సూర్యగణములుండును ఒకటి నాలుగు గణముల మొదటి అక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లవలెను ప్రాసనియతి లేదు. ప్రాసయతి చెల్లును ఉదాహరణకు—

సూర్య
ప
అ మ్మ	ఇంద్ర
ప
పీ చే తి	ఇంద్ర
ప
కా లిం పు	సూర్య
ప
క మ్మ	సూర్య
ద వ ము
సూర్య
భ ర త	ఇంద్ర
ప
దే కా న	ఇంద్ర
గు మ గు మ	సూర్య
న రి మ	సూర్య
ప
కిం చె ।

ఇది తేటగీతి పద్యభాగము తేటగీతికి నాలుగుపాదములుండవలెను ప్రతి పాదమునందును ఒక సూర్యగణము+రెండు ఇంద్రగణములు+రెండు సూర్య గణములు ఉండవలెను. ఇంద్రజ్ఞేయున్నవి.

ప్రథమ చతుర్థ గణాద్యక్షరమునకు యతిమైత్రి చెల్లనగును. మొదటి పాదమున ప్రాసయతి చెల్లుచున్నది - అమ్మ - కమ్మ - రెండవ పాదమున భ - వ అధోరేఖాంకిత స్థలములందు యతి ప్రదర్శితము. ప్రాసనియతి లేదు. ప్రాసయతి వాడవచ్చును.

(2) అటవెరిది :

అ వె "ఇన గణత్రయంబు నింద్రద్వయంబును
అర్క-వంశకంబు నటవెరిది"

అటవెరిదికి నాలుగు పాదములుండును. జేసిపాదములందు 8 సూర్యగణ ములు+2 ఇంద్రగణములు సరిపాదములందు 6 సూర్యగణములుండును. ప్రథమ

చతుర్థ గణాద్యక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లును ప్రాసనియతి లేదు. ప్రాసయతి వాడవచ్చును. ఉదాహరణకు—

సూర్య
సంస్క	సూర్య
రింప	సూర్య
నేల	ఇంద్ర
సంఘమం	ఇంద్ర
శయనీవు	యతులు
— స - స
సూర్య
సజ్జ	సూర్య
మండ	సూర్య
వగుము	సూర్య
స్వార్థ	సూర్య
ముడిగి	— స - స్వా
సూర్య
ఓక్క	సూర్య
నీచు	సూర్య
డపుడె	ఇంద్ర
త్రిలో	ఇంద్ర
తగ్గును	— ఓ - తి
సూర్య
రమ్య	సూర్య
హాస	సూర్య
లోల	సూర్య
రామ	సూర్య
కృష్ణ ¹	— ర - రా

ఇది అటవెలిది. అటవెలిదికి నాలుగు పాదములుండును. అట్లే యున్నవి జేసిపాదములందు 8 సూర్యగణములు + 2 ఇంద్రగణములు. సరిపాదములందు 5 సూర్యగణములుండును. అట్లేయున్నవి

ప్రథమ చతుర్థ గణాద్యక్షరములకు యతిమైత్రిచెల్లును. అధోరేఖాంకిత స్థలముల యతి ప్రదర్శితము ప్రాసనియతిలేదు ప్రాసయతి వాడనగును

(3) సీసము :

సీసము తెలుగు భాషలో వాసికెక్కిన దేశపద్యవిశేషము. నన్నయకు పూర్వమే శాసనములలో సీసపద్యములుండుట గమనింపదగిన విశేషము

సీసపద్యమున నాలుగుపాదములుండును ప్రతిపాదమునందును 6 ఇంద్ర గణములు + 2 సూర్యగణములుండును

1, 3 మరియు 5, 7 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లును యతి విషయమున సీసపద్యపాదమును పూర్వఖండముగ ద్వితీయఖండముగ పరిచ్ఛేదముచేసి భిన్నయతులను వాడనగును.

ప్రాసనియతి లేదు ప్రాసయతివాడవచ్చును.

సీసపద్యము చివరనెత్తుగీతి—అటవెలిదిగాని తేటగీతిగాని చేర్చనగును.

ఇంద్ర
దీనార	ఇంద్ర
టంకార	ఇంద్ర
దీర్ఘమా	ఇంద్ర
డించితి	
		ఇంద్ర
దక్షిణ	ఇంద్ర
దీక్షము	సూర్య
త్యాం
				సూర్య
కారం

1 స్వకీయము

2 శ్రీనాథుడు.

ఇది సీసపద్య పాదము సీసమునకు నాలుగు పాదములుండును ప్రతిపాదము నందును 8 ఇంద్ర + 2 సూర్యగణమునుండును అట్లేయున్నవి యతి 1, 3 మరియు 5 7 గణములకు విడివిడిగా చెల్లనగును అట్లేచెల్లుచున్నది. అథో రేఖాంకితస్థలముల యతిప్రదర్శితము. పూర్వార్థమున డీ - తీ ఉత్తరార్థమున ద-త్యా.

ప్రాసనియతిలేదు. ప్రాసయతి వాడవచ్చును.

సీసపద్యము చివర తేటగీతిగాని ఆటవెలిదిగాని చేర్చవలెను.

సీసభేదములు :

లాక్షణికులు పలువురు విశేషవిధులను స్వీకరించి పలువిధములగు సీసములను పేర్కొని యున్నారు. వాటి నన్నింటిని సమన్వయించి అప్పకవి సీసభేదముల నొక సీసమాలికతో గుది గూర్చి చెప్పినాడు

వ "సీసంబులననవి సమవిషమంబుల రెండు దెఱంగులయ్యె వాని విశేషంబు లెట్టివనిన—

సీ యతినై నఁ బ్రాసంబునందైన నొకటితోఁ
జెప్పిరేనియు సమసీసమగును
వియమముల్ దీనిపై విలిపిన సీసంబు
లాఱుదెఱంగులై యతికయిల్లు
నెనిమిదంఁములఁ బ్రాసమెక్కింప వల్లకై
సర్వతః ప్రాససీసంబనఁగఁ
ప్రాసమాఱంఁములఁ బదిలంబు గావించ
నక్కిలి ప్రాససీసాఖ్యమనగ
నాది నేపదివిల్చి రావడే పదమెల్లఁ
జేయ నయ్యది పదిసీసమనఁగఁ
పదఱందములయందుఁ బ్రత్యేకయతులుగా
స్థిర నవకలి పది సీసమనఁగఁ
గుడురుగా సుతాహ తుదయందు గీతంబు
చెప్పిన విషమాఖ్య సీసమనఁగఁ
గదవెళ్ల లమువులే కల్పించి రెడ్దాన
సరవి సర్వలఘు సీసంబు ననఁగ

సప్త విధములివియ శబ్దకాసనుండు
పంచమామ్నాయ పక్కిలోఁ బల్కెఁగావి
కడమ కవులాఱు సీసముల్ విడిచివెట్టి
చెలఁగి సమసీసపద్యమే చెప్పినారు ¹

సర్వతః ప్రాససీసము :

సీ॥ వేదండవరడుండు వేదోండగాంగుండు
కాదేన శయమండు యాదవేంద్రుఁ
దాదిత్య వంద్యుండు నౌదాస సులభుండు
వేదాంత వేద్యుండు కాదవీరుఁ
దాదితేయుండు విందునాద కళాతీరుఁ
దాదిత్యకుంజుండు బాధితారి
మేదివీ శ్రీకుండు భూదార గాత్రుండు
శ్రీదమిత్ర సఖుండు ద్వాదశాత్ముఁ
దాదిదేవుఁ దాత్రిత గంధమాదనుండు
చేది సౌంధక వైదర్య సూదనుండు
మేదుర మురళినాద వినోదు డనుచుఁ
తెప్పినను సర్వతఃప్రాససీసమగును ¹

అక్కిలి ప్రాససీసము :

సీ ఉరగతల్పనిగావి యుల్లంబులో నిల్చి
శరది తల్పనిగావి నమ్మరింప
ముర సంహరునిగావి మొక్కులఁ గయిసేయ
నర మృగేంద్రులఁ గాని నమ్మికొలువ
గరుడవాహను పేరుఁగావి పీనులఁ జొన్నఁ
బురుషోత్తముని గాని పూజసేయ
హరివ్రసాదముఁగావి యర్చిమైఁ గొననొల్లఁ
బరమాత్ము పనిఁ గావి భక్తిఁబూస
ధరణి వివి నాడు విశ్వవర్తనము లనుచుఁ
బరఁగు వ్రతిఁగావి నీవు చేపట్టవనిన
జరుగు నక్కిలి ప్రాస సీసంబు కృతులఁ
బరతృతాశసి పుష్పాథ వదనాథ²

అక్కిలి ప్రాససీసమునకు అనంతుడు చెప్పిన లక్షణము వేరు. అప్పకవిది వేరు. అప్పకవి, “ప్రాసమాటంఘ్రములఁ బదిలంబు గావింప నక్కిలి ప్రాస సీసాఖ్య మగును” అని చెప్పెను. కాని, అనంతుడు 12 పాదములకు ప్రాస వేసిన యెడల అక్కిలి ప్రాస సీసము అగునని చెప్పి పై పద్యమును ఉదాహరణముగ నిచ్చెను.

1 అప్పకవీయము 4-825

2 చందోదర్పణము - శృతీయాశ్వాసము-10.

(6) వడి సీసము :

గ్రహదంష్ట్ర సోకవి గ్రహరాజా ప్రియవచః
 కథనంబు నేర్పిన కల్పభూజ
 మలరుఁ దూపులు కేలనంబవి కందర్పుఁ
 డమ్ముచే వింకవి యంబురాళి
 కమ్ముల పెక్కుల గల్గిని యంద్రుండు
 కలకేడి వంగవి కవకనగము
 తమవెత్తి క్రాలెడు ధర్మదేవత రూపుఁ
 దార్పిన రాజవిద్యా విభూతి
 నయవిదుండు రాజనారాయణుండు విశ్వ
 నాథుఁ డనుచు వర్ణనమొనసేయ
 వరుసనిట్లు కృతుల వసీసుమన నొప్పు
 వసుధ వై భవాలవాలమగుచు¹

(7) అక్కిలి (అవకలి) వడిసీసము :

పద్మాక్షి యాతఁడే బలి రసాకల మేలు
 మని వంప నేర్పిన యధికబలుండు
 హరిదాక్షి యాతఁడే యల విభీషణు లంకఁ
 బట్టంబుఁగట్టిన బల్లిదుండు
 తొయ్యతి యాతఁడే ధ్రువుని మన్నతకదం
 బునఁ బరిపించిన భూరియకుండు
 ధవళాక్షి యాతఁడే ధనువుఁ దుంచినయట్టి
 రఘువంశ తిలకుండు రామపుండు
 బాలబాహు విలిందన ప్రముఖుఁ డీతఁడు
 నీలగళ సుప్తికర బాణ నిపుణుఁ డీతఁడు
 నమచు నక్కిలి వడిసీస మమరవేల్పుఁ
 బడఁడు లలిమతింతురు విన్నుఁ బద్మనాభ

అప్పుకవి, అక్కిలివడి సీసమును పేర్కొనలేదు. అతడు పేర్కొనివడి అవకలి వడి సీసము. “పద ఖండములయందుఁ బ్రత్యేక యతులుగా స్థిర నవకలి వడిసీసమనగ” అని అతని లక్షణము. అనంతుడు దీనినే అక్కిలి వడిసీసమనెను.

¹కావ్యలంకార చూడామణి 3 - 44.

²చందోదర్పణము - కృతీయా శ్వాసము-32

“అర్థమర్థమునకు యతులు వేరై చనఁ జెప్ప నక్కిలి వడి సీసమయ్యె” నని అనంతుడు చెప్పి వై ఉదాహరణము నిచ్చెను.

(8) సర్వలఘుసీసము :

సీసపద్యమంతయు లఘువులతోడనే రచించుట సర్వలఘుసీసము. అనగా “నల” గణములతోడనే సీసము నిర్మింపవలసియుండును. కాని సర్వలఘుసీసమున గణము పంచమాత్రాగణబద్ధము అందు గురువులు వాడరాదు. అనగా గణము “నలము” గాదు, నలలము. అనగా । । । ।. అనగా ప్రతిపాదమునందును $80 + 8 = 88$ లఘువులుండును గీతపద్యముగూడ లఘుమయమే గావచ్చును.

కూచిమంచి తిమ్మకవి రాజశేఖర విలాసములో సర్వలఘుసీసమున యేట గీతిని లఘుమయముగా వ్రాయుటమాత్రమేగాక, అందు ఇంద్రగణము-నలము నకు బదులు - నలలమునే ప్రయోగించుట గమనింపదగినది.

తే గీ ధరణి - రథ తరణి - శతసదృశ - హరక్రి నయన
గరళ - గళధనద - సఖకుభద - గగన చితుర
వరసు - గుణవికర - మృదుహృదయ - శరధి శరధి
యరగ - వరభరణ - ధరపరమ - పురుష గిరిశ

పోతన భాగవతమున సర్వలఘుసీసమును రచించెను. ఎత్తుగీతిని గూడ లఘుమయమొనర్చెనుగాని, అందు ఇంద్రగణములకు “నల”ములను మాత్రమే వాడెను.

సీ: నవవికచ సరసిరుహ నయనయుగ నిజచరణ

గగన చరదివిజనుత విగమ విమత

జలదిసుత కువకలశ లలిత మృగమదరుచిర

వరిమిళిత నిజహృదయ ధరణి భరణ

ద్రుహిణముఖ సురవికర విహిత మతికలిత గుణ

కటిపుటిత రుచిరతర కనకవసన

భుజగరిపు వరగమన రజత గిరి పతివిమత

సతత జవరతనియమ సరిణి చరిత

తిమిర - మతకిటి - నృహరిము - దిత బలినిహి

తపద - పరకుభ - రదళవ - దన విదళన

మూరద - మన కలి - కలాప సు - మూదవహరణ

కరివ - రద ముని - వరసుర - గరుడ విమత

అనంతాడిచ్చిన పద్యము—

సీ, మృగమదము తిలకమును నగుమొగముచెలుపమును
 నలఁతి పవడముఁదెగడు నధర పుటము
 వలద జఘనములు బొలువలరు కనకపు వలుప
 కలితకర చరణ మణి కటకములును
 విరులతురుమును నమిలిపురి సౌభగ్యమకరికము
 రచన నెనఁగిన చెవుల రఘములును
 కరకమలయుగళధృతమురళియును ద్రివిధమగు
 విలుకడయు విటలతటి నెఱయుతురులు
 తే గీ, తెల్ల దమ్మి రేకుల భంగి నుల్లసిల్లు
 వెడద కన్నులు గల గోపవేషశౌరి
 నాశ్రయించెద నమచు విట్లమరఁజెప్ప
 సర్వ లఘుసీసమగునంద్రు జలజనాభ 1

అనంతాని ఉదాహరణమున నెత్తుగీతి సర్వలఘువుగాదనుట గుర్తింపదగినది. అప్ప
 కవి సర్వలఘుసీసమునగూడ ఇంద్రగణమునకు “నల”ములనే వాడెను. ఎత్తుగీతి
 సర్వలఘువు గాదు.

సీ విలుకడయుగ కొడుకునతెడర*యి మృతికి మొదలగు
 బొరులవలన వివి రుషనరుషఁడగుచు
 చరమ శరధి జలముల తరణి మునుగక మునుపు
 దురమున మరువడి బలుదురుసు పరచి
 తెరలిగొనయము దురిమి మురిగుణము మొరయిదగ
 విరికినశిత్ శరములు పరువ విడువ
 జటిగి నెకవెఱిఁగొదిగి మఱుగున విలిచిన తురు
 (౧) పతి మఱదివి నెరి మరు మగమ దలఁచి
 చేసినట్టి ప్రతిజ్ఞ కాసింపఁగోరి
 సవ్యపాచి శతాంగంబు నైంధవములఁ
 దోలు గోవిందుమతులచే దొడరుఁగృతుల
 సర్వ లఘుసీస పవ్యంబు సాగుచుండు 2

1 చందో దర్పణము తృతీయాశ్వాసము-38

* తెడరయి (ప) ర - అ ప్రాసయతి అప్పకవికి ర - అ ప్రాస సమ్మతము గాదను
 విషయము ఇట స్మర్యము.

౧ యతి భంగము.

2 అప్పకవీయము 4-531

ప్రాససీసము :

వృత్తములందువలె సీసపాదములు నాల్గింట ప్రాసయుతముగ చెప్పినచో నది ప్రాససీసము. ప్రాససీసము = ప్రాసముగలసీసము. అయినచో ప్రాససీసమునకు నాలుగు పాదములకు ప్రాసముచాలునని కొందరు లాక్షణికులు. ఎత్తుగీతిలో రెండు పాదములుకలిసి ఒకప్రాసముచొప్పున ఆరుపాదములకు ప్రాసములు ఘటించవలెనని మరికొందరు లాక్షణికులు నిర్దేశించినారు. కావ్యాలంకారచూడామణి ప్రకారము 18 పాదాలకు ప్రాసవేసిన అక్కిలిప్రాససీసము. ఆరుపాదాలకు ప్రాసవేసిన ప్రాస సీసము. అనంతుని ప్రకారము నాలుగు పాదాలకు ప్రాసవేసిన ప్రాససీసము. 12 పాదాలకు ప్రాసవేసిన అక్కిలిప్రాససీసము.

ప్రాససీసమునకు విన్నకోట పెద్దన నిర్వచనము.

క సీసమునకు నాడుగులఁ
ప్రాసములిడి యెలి సర్వపద ఖండములన్
తాసురముగ వల్లలవడఁ
జేసిన నది కృతులఁ ప్రాససీసంబయ్యెన్ 1

ఉదాహరణము—

సీ తామినిచే నున్నపట్టుతోరముఁజూచి
ప్రల్లదంబునఁద్రెంచి పాటవైచి
యాముని ద్రోహమత్యంతమైతనుఁబట్టి
యతి దరిద్రునిజేయ నార్తినొంది
భూమి వెల్వడిపోయి పురపురఁ బొక్కుచుఁ
బుందరీకాక్ష యోధువసేవంద్య
పామి నాయపరాధ శతసహస్రంబుల
నై రింపవే కృపాజలధియనుచు
ప్రేముడించు కొండిన్యని భీతిఁబాపి
పృథులసౌఖ్యంబులొసఁగి గాంభీర్యమమరఁ
బామువైఁబవ్వఁగించిన ప్రభుఁడవనిన
ప్రాససీసంబు విలసిల్లుఁబడ్యనాథ 2

నమనీసము :

నన్నయభట్టు సీసపద్యములలో పాటించిన శిల్పము అనుశీలించదగినది. సర్వత్ర యతినియమమో, ప్రాసయతినియమమో నన్నయ పాటించెను. ఒకే సీసమున నన్నయ రెండింటిని వాడడు అప్పకవి చెప్పినట్లు నన్నయసీసము

1 విన్నకోటపెద్దన : కావ్యాలంకారచూడామణి 8 ఉల్లాసము 39 పద్యము.

2 ప్రాససీసము : చందో దర్పణము తృతీయాశ్వాసము-27

లన్నియు సమసీసములే. సర్వత్ర యతినియమము పాటించిన కిందిపద్యము సమ సీసమునకు చక్కని యుదాహరణము—

సీ ధర్మతత్త్వజ్ఞులు ధర్మశాస్త్రంబని
యద్యాత్మినిలు వేదాంతమనియు
నీతి విచక్షణుల్ నీతిశాస్త్రంబని
కవివృషులు మహాకావ్యమనియు
లాక్షణికులు సర్వలక్ష్య సంగ్రహమని
యైతిహాసికు లితిహామనియుఁ
బరమ పౌరాణికుల్ బహు పురాణసముచ్చ
యంబని మహా గొని యాడుచుండ
వివిధ వేదతత్త్వవేదివేద్యాదుఁ
దాదిముని పరాశరాత్మజుండు
విష్ణు సన్నిధుండు విశ్వజినమై
మగుచుండఁ జేసె భారతంబు 1

ప్రాసయతినీసము :

సీసపద్యమునందు ప్రాసయతినే వాడుటలో శ్రవణపేయమైన మాధుర్య మేర్పడుట సహజము. ఏపాదమున కాపాదమున ప్రత్యేకముగా ప్రాసయతినే వాడుచు వ్రాసిన సీసమునకు కరుణాశ్రీగారు ఈకృతికర్తవై రచించిన పద్యమును చూడదగును.

సీ ఎవ్వని గళములో నవ్వు కొన్నది నంద
నారామ మధుర మంద్రాల్ వల్లి
ఎవ్వని కలములో నివ్వటిలైన విశ్వ
భారతీ మంజు మంత్రీర రవము
ఎవ్వని చెరిమిలో నివ్వాళు లెత్తెను
పర్వత లేని పౌర్ణ రక్షి
ఎవ్వని కరిమిలో పవ్వళించెను సుప్త
గుప్తదాన వ్రత ప్రాప్త తృప్తి
తే గీ అతడు వండురి వంశవయః పయోధి
చంద్రముడు రామకృష్ణమాచార్యసుకవి
గద్య పద్యకారాతోరణాద్యనేక
కావ్యవిరూపచతురీ సవ్యసాది 2

1 నన్నయ భారతము ఆదిపర్వము అవతారిక 1-31

2 (శీ) జంధ్యాల సావయ్యవాప్తి కరుణ(శీ) : కారాతోరణము - అవతారిక

గేయములు

గేయము : పదము

మాత్రాగణబద్ధమై తాళలయాన్వితమైన రచనలకు గేయములని పేరు. పాడుటకు అనువుగ నుండునది గేయము. ఇందు గానాంశకు ఎక్కువ ప్రాధాన్యము

భావనా ప్రధానమైనది పదము. పదకవితలో కవితాంశకు ఎక్కువ ప్రాధాన్యము.

తెలుగు అజంతభాషకావున, ప్రాచ్యభాషలలో ఇటలీభాషవంటిదని పాశ్చాత్య విద్వాంసులచే ప్రస్తుతికెక్కినది. (Telugu is the Italian of the East). అజంతభాషలోగల గానసౌలభ్యము సంగీతవిద్వాంసులందరకు అనుభవ పునరుక్తము.

పద్యకవిత : పదకవిత

పద్యములు రాగమున కనువైనవనియు, పాటలు తాళలయాన్వితము లనియు స్థూలముగ పద్యకవితకు పదకవితకుగల భేదము నెన్నవచ్చును. కాని సూక్ష్మదృష్టితో పరిశీలించిన పద్యములుగూడ అంతర్యమున తాళమును, మాత్రలను నాధారముగాఁ జేసికొని ఉద్భవించినవే. ఎట్లైన సాహితీ జగత్తులో పద్యములు చదువుచున్నారు పాటలను పాడుచున్నారు. పద్యములకు రాగముచేర్చనగును పాటలో తాళబద్ధములు అందుచే వ్యవహారసిద్ధమైన ఈభేదమును సాహితీ నిరూఢిగ నెంచనగును. తెలుగులో మొట్టమొదట ఉద్భవించినది పదకవిత యేయని వన్నయకు పూర్వమే - తుమ్మెదపదములు - వెన్నెలపదములు మున్నగునవి వెలసి యున్నవని కొందరు విద్వాంసుల అభిప్రాయము ఏ వాఙ్మయము నందైనను మొదట పాట-తరువాత పద్యము - పిమ్మట - గద్యము - చివరకు వచనము ఉద్భవించుట సహజము

దేశికవిశాఖకు చెంది మాత్రాగణబద్ధములైన ద్విపద-తరువోజ మున్నగు నవి పద్యకవితకు పదకవితకు మధ్య వెలసిన ఛందోవారధులు.

పదము - ఛందస్సు

వన్నయకు పూర్వమునుండి నేటివరకు - అజంతభాషయైన తెలుగులో పదకవితకు ప్రజాహృదయములలో సముచిత ప్రాధాన్యము లభించుట సహజము.

పదకవితను లక్షణనిబద్ధము చేయుటకు సన్నివృత్తములే ద్వీపదలు తరువోలు మున్నగునవి. ముత్యాలసరములును అట్టివే

తెలుగుభాష వాగ్గేయకారులకు కన్నతల్లిగా ప్రఖ్యాతికెక్కినది అన్నమా చార్యులు, క్షేత్రయ్య-శ్యామరాజు తెలుగులో గేయప్రబంధములు వ్రాసి, దక్షిణాపథమునంతటిని ఆంధ్రసంగీతమునకు అధినివేశ సామాజ్యముగాజేసినారు.

పాటను తాళలయబద్ధమొనర్చవచ్చుగాని-ఛందోబద్ధము చేయుట సుకరము గాదు. ఎందుచేతననగా తాళలయలు ఛందస్సు పరిధిని దాటి విహరించుట సహజము

అయినను దిజ్ఞాత్రముగ-పదకవితాలక్షణముల అనుశీలించనగును పదకవిత యనగనే సాహిత్యపు పాలిమేరలు దాటి సంగీతముతో ప్రవేశింపక తప్పదు. పదకవితలో లఘుపుటనగా ఒకమాత్ర. గురుపుటనగా రెండుమాత్రలు మూడు మాత్రలు-ఎన్నైనమాత్రలు కావచ్చు పదములు మాత్రాగణబద్ధములు. అందుచే పదములను గురులఘు విభాగనిబద్ధమైన ఛందస్సులో బంధించుట సాధ్యముగాదు.

రగడ విశేషములు

అప్పకవి జాతులలో ఉపవిభాగముగా లాలిపాట పెండ్లిపాట సువ్వాలే మొదలైన రగడ విశేషములను పేర్కొనెను

ఇందు లాలిపాటకు రెండేసిపాదాలచివర 'లాలి'యను మకుటమును పెండ్లి పాటకు గౌరీకల్యాణం వైభవమే అను మకుటమును, 'సువ్వాలే'కు సువ్వీసువ్వాలే అను మకుటమును నుండును. ఇవియన్నియు చతురశ్రగతిలో నడచును. వీనిని మధురగతి రగడలే యవచ్చును అప్పకవి వీని లక్షణములను నిర్దిష్టముగా చెప్ప కున్నను ఆతడిచ్చిన లక్ష్యములను చూచినచో లక్షణము తెలియును. అప్పకవి లాలిపాటకు ఇచ్చిన ఉదాహరణము—

అక్షర హరి వికచాంబురుహాక్ష
యక్షప సఖసుత యక్షకుల రక్ష
రక్షక సుంవిదుర ద్వీప రక్ష
రాక్షస విదళన వ్రుచింప వక్ష
...లాలి ।

అపాటకే చివర 'గౌరీ కల్యాణం వైభవమే' అనిచేర్చిన పెండ్లిపాటయగును. 'సువ్వీసువ్వాలే' అని చేర్చిన సువ్వాలేపాటయగునునని అప్పకవి ప్రవచించెను.

వై పాటయందు చతురశ్రాగణములు, దళమునకు ఎనిమిదేసియున్నవి ప్రాసయున్నది 3, 5, 7 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతిమైత్రి - అప్పకవి ఉదాహరణములను మాత్రమే యిచ్చుటచే లక్షణములను ఊహించుకొనవచ్చును.

అది తాళలియాన్వితమైన మాత్రాచ్ఛందోబద్ధమైనది కాబట్టి రచయిత యథోచితముగ వ్రాయవచ్చునని అప్పకవి మతము గేయములు చందస్సునకు అతీతమైనవేగాని ఛందోరహితము లైనవిగావని మరువరాదు.

అధునిక చ్ఛందస్సులు

తెలుగులో జాతులయందు మాత్రాగణములు ప్రయుక్తములు. అందు లఘువు వెనువెంటనే గురువుగల $1U = వ$, $1U1 = జ$, $1UU = య$ గణములు అప్రయుక్తములు.

కాని అధునిక కవిత్వములో అభ్యుదయకవితా మహోద్యమప్రవర్తకుడైన శ్రీశ్రీకవిఆతని అనుయాయులు మాత్రాచ్ఛందస్సులలో జగణము ($1U1$)ను గూడ వాడి క్రొత్తలయను సాధించినారు. ఉదాహరణము—

మరో ప్రపంచం మరో ప్రపంచం
మరో ప్రపంచం పిలిచింది

ముత్యాలసరము :

నేడు ముత్యాలసరముగా ప్రసిద్ధమైన గేయమునందు పాదమునకు 3 మాత్రలు + 4 మాత్రలు + 3 మాత్రలు + 4 మాత్రలు చొప్పున మూడుపాదములుండి చివరపాదమున 3 + 4 + 2 మాత్రలు కనిపించుచున్నవి. ఉదాహరణకు—

మేలుకొనుమో భరతవీరా
మేలుకొనుమో పూత చరితా
మేలుకొనుమో సర్వమానవ
సౌఖ్య వేదాంతి :

“తెల్లవారెను కోడికూసెను” వంటిపదములు ఈకోవకు చెందినవే. ఈపదమును పునరుద్ధరించి ముత్యాలసరమని నామకరణము చేసిన గురజాడ వేంకట అప్పారావుగారు ఇటు స్మరణీయులు.

పాటలు :

సినిమా, రేడియోల ప్రభావమున అధునిక కవులు మనోరంజకములయిన పాటలనెన్నిటితో వ్రాసినారు. ఉదాహరణకు కింది పాటను చూడదగును.

సుక్కలన్ని కొండమీద
పోకు శేషుకునే వేళ—
వంటబోది పరిమడితో
వకవక వవ్వేవేళ—
సల్లగాలి తోటకంఠ
సక్కిలిగిరి పెట్టువేళ—

మొక్కతొన్న తోటలో
ముసిరిన చీకట్లలో
మంచెకాడ కలుసుకో
మరువకు మామయ్య !

ఇచ్చట 6 + 6 మాత్రలు ఒకపాదమైనవి.

మొక్కతొన్న | తోటలో

1, 2 గణముల మొదటి అక్షరములకు యతిచెల్లుచున్నది.

‘ను’ కు ‘సో’ కు
మొక్కతొన్న | తోటలో
ముసిరిన చీ | కట్లలో

అనునపుడు—తోటలో—అయిదుమాత్రమే ఉన్నవి అరవమాత్ర “శేషం రాగేన పూరయేత్”— రాగ ప్రస్తారములో కలిపవచ్చును. దీనిని రూపకకాళములో పాడనగును.

ఇట్లే పాటనంతటిని ప్రస్తరింపనగును.

చీకటి మిణుగురు తోతుల
చిటిలి చిట్లలదకమునే—
సద్దుల రాగాలు చెవుల
నిద్దుర తీయకమునుపే—
అకాశపు బొడిని తోట
అవరింత గొనుమునే—
పొద్దువాలు గంటనే
పుంశ దారివెంటనే
సద్దుమణగ విచ్చి రా!
ముద్దుల మామయ్య .

“సద్దులరాగాలు చెన్నల నిద్దుర తీయకమునుపే” అనుచోట—ప్రాసయతి ప్రయుక్తము.

U I I U U U

చివరి పాదమున—ముద్దులమామయ్య — అనుసపుడు రెండవగణమున నాలుగు మాత్రలేయున్నవి కొరవడిన రెండుమాత్రలు— మామయ్యా—అనుదీర్ఘములో పాదాంతము గనుక రాగమున హృదయంగమముగ కలిసిపోవును.

గొడ్డుగోడ మళ్లేనే
బుట్ట బుట్టిలకు గానీ—
కలుపు తీవలయి మళ్లే
కన్నె పడుచులకుగానీ—
బుగ్గమీసమొడివేసే
భూ కామందుకు కానీ—

తోవ తెదురు వస్తేవా,
దొంగచూపు చూస్తేవా,
తంటా మనయిద్దరికే
తప్పదు మామయ్యా !

కంచెమీది గుమ్మడిపువు
పొంచి పొంచి చూస్తాది !
విరదారిన తొన్నపొట్ట
వెలిరి నవ్వు నవ్వుతాది !
తమలపు తీగెలు కాళ్లకు
తగిలి మొరాయిస్తాయి !

చెదిరిపోకు మామయ్యా బెదిరిపోకు మామయ్యా !
నడుదుకో నీ వదును గుండె సక్కని మామయ్యా !

వనయిట్టి నన్ను పలుకరించబోయి నవుడు—
చెలుకుతోట మలుపుకాద చిటికివేసి నవ్వినవుడు—
మోటబావి వెనక నాతో మోట సరసమాడినవుడు—
కసరి తిట్టినానవీ, విసరి కొట్టినానవీ
చిన్నబోకు నలుగురిలో సిగ్గది మామయ్యా !

ఇట్లు ఆరు మాత్రలతో సాగెడి పాటలు కొన్ని. కొన్ని నాలుగుమాత్రలతో, కొన్ని మూడు + నాలుగు మరికొన్ని అయిదుమాత్రలు.....రెండుమాత్రలతో వివిధ తాళానుగుణముగ సాగుట కద్దు.

పదకవిత : పండితులు

పదకవితను లాక్షణికులు గుర్తించినను, అందరి స్వారస్యమును గ్రహించియు దానికి పద్యకవితతో సమప్రాధాన్యము నివ్వకపోవుటకు ముఖ్యకారణము

నూహింపవచ్చును. పదకర్తలు వ్యాకరణనియములకు కట్టుబడియుండరు అంతే గాక అవి శుద్ధసాహిత్యప్రక్రియలుగావు. అవి వాఙ్మయములో అర్థనారీశ్వరములు. పదమునకు సగముదేహము సాహిత్యము. సగముదేహము సంగీతము

“మదివిటులు విధవలంజెలు
పదకవిశలు మారుదాన బావన వారల్
చదువని పండితవర్కులు
కదనాస్థిర వీరవరులు కడిది పురమునన్”

అను చాటువు పదకవితలపై శ్రీనాథుని అధిశ్ఠేపణగా సుప్రసిద్ధము. విద్వత్ కవులు పదకవితలపై అప్పుడప్పుడు చలోక్తులు విసరుట సహజము. ఎందుచేత ననగా పదకర్త నిష్ఠ, సాహిత్యముమీదకంటె సంగీతముపై అధికమగుటచే ఆ అధిశ్ఠేపణ కేవలకవులు చేయుటకద్దుకాని ఆ వద్యకవులకు మాత్రము పదకవిత యందలి స్వారస్యము తెలియదనుకొనుట పొరపాటు. శ్రీనాథుడే పదకవితా శాఖకు పట్టుగొమ్మయైన పరినాటి వీరచరిత్ర వ్రాసిన సంగతి విస్మరింపరాదు. అధిశ్ఠేపణ చేయువారికి ఒక పదకవిత యననేల? ‘కావ్యాలాపాంశు వర్ణయేత్’ అని కవిత కవితనంతటిని నిరసించినవారు లేరా ?

అక్షర, మాత్రాగణములు

గణమనగా గురు లఘువులకూడిక. గణములు అక్షర గణములనియు, మాత్రాగణములనియు రెండువిధములు.

అక్షర గణములలో ప్రధానమైనవి త్ర్యక్షరగణములు. “గురులఘువులు మూడు గూడికొన గణములగున్” అని మూడక్షరగణములగూర్చి, కవితాశ్రయ కారుని ప్రవచనము వీనికి నివర్గ గణములనియు వాడుక గలదు.

గ - అన గురువునకు ల - అన లఘువునకు పం కేతములు. గ గ అనగా రెండు గురువులు (UU). గలము అనగా గురువు, లఘువు (UI). “గా” అన్నను గ గ మే.

ద్యక్షరగణములు:

UU = గ గ ము, II = ల ల ము, UI = గలము, IU = లగము.

త్ర్యక్షరగణములు

ఇక గురులఘువుల రెంటిని మూడక్షరములుగా ప్రస్తరించినచో ఎనిమిది గణము లేర్పడును.

- (1) UUU = మ గ ణ ము (సర్వగురువు)
- (2) III = న గ ణ ము (సర్వలఘువు)
- (3) UII = ఖ గ ణ ము (అది గురువు)
- (4) IUI = జ గ ణ ము (మధ్య గురువు)
- (5) IUI = స గ ణ ము (అంత్య గురువు)
- (6) IUI = య గ ణ ము (అదిలఘువు)
- (7) UIU = ర గ ణ ము (మధ్యలఘువు)
- (8) UIU = త గ ణ ము (అంత్యలఘువు)

కో. అదిమధ్యాపసానేష యరకాయాంతి లాఘవం
భజసా గౌరవం యాంతి మనోతు గురులాఘవౌ

'యమాకారాజ్ఞానస' అను స్మృతియు గణాల్లుక విద్యామొనరు
మొలవుగా నెరిగియున్నది. స్మరణార్థము.

య
మా
కా
న
	ల
స
ల
న

- (1) య మా కా = 100 = యగణము
(2) మా కా రా = 000 = మగణము
(3) కా రా జ = 001 = శగణము
(4) రా జ కా = 010 = రగణము
(5) జ కా న = 101 = తగణము
(6) కా న న = 011 = థగణము
(7) న న య = 111 = నగణము
(8) న య మా = 110 = సగణము

సంస్కృతచ్చంద్రశాస్త్రములో గణములు వది. అవి 'మ య ర న శ జ
థ న గ ల' లు. దీనివిధ సంకేతములతోపాటు మ=మగణము, థ=థగణము,
గ=గురువు, ల=లఘువు, కా=భగణము+భగణము, గా=గురువు+గురువు,
యాయ=యగణము + యగణము + యగణము, న్య=నగణము + యగణము,
న్న=నగణము+నగణము-అను సంకేతములను లాక్షణికులు వాడినారు.

01 = గల = హగణము

10 = లగ = వగణము అని నామాంతరములు.

మాత్రాగణములు:

లఘువు = ఒక మాత్ర, గురువు = రెండు మాత్రలు.

- (1) ఏకమాత్రాగణము - 1 ల. (2) ద్విమాత్రాగణములు - 11 = 00 లు
0 = గ. (3) త్రిమాత్రాగణములు - 111 = న, 01 = హ, 10 = వ.

(4) చతుర్మాత్రా గణములు, $IIII =$ నలము, $UU =$ గగము, $UII =$ భగణము, $IUI =$ జగణము, $IUI =$ సగణము.

(5) పంచమాత్రాగణములు - $IIII =$ నలలము, $UIII =$ భలము, $IUII =$ జలము, $IUII =$ పలము, $IIIU =$ నగము, $UIUI =$ తగణము, $UIUI =$ రగణము, $IUI =$ యగణము.

సంస్కృతమున నిసర్గగణములని పేరుగాంచిన త్ర్యక్షరగణములు బహుళ ప్రచారములోనున్నవి. మాత్రాగణ నిబద్ధములగు ఆర్యాగీతిజాతులు కొన్ని సంస్కృతోక్తములున్నవి.

సంస్కృతాంధ్రవృత్తములు

సంస్కృత వృత్తములు

సంస్కృతమున వృత్తములు అసంఖ్యాకములు. వృత్తమునకు నాలుగు పాదములుండును. సంస్కృతమున నేపాదమున కా పాదము విరిగి నిలుచును. అనగా సంస్కృతమున పాదాంత యతి నియతము సంస్కృతమున యతియన్న విరామము, విచ్ఛేదము. పాదమునందలి అక్షరములనుబట్టి గురు లఘు ప్రస్తారము వలన నెన్నియైన వృత్తము లేర్పడుటకు వీలున్నది.

ఏకాక్షర వృత్తములు రెండుండవచ్చును. ఒకటి లఘువు రెండవది గురువు. ఇట్లే రెండవ ఛందమున, అనగా రెండక్షర పద్యములు నాలుగుండును. UI, UU, IU II

ఇట్లే మూడవ ఛందమున 8 వృత్తములు ఏర్పడును. సంస్కృతమున లాక్షణికులు 28 అక్షరములవరకు వృత్తములఁ జేర్కొనిరి. అనగా 28వ ఛందమున 67108864 వృత్తములు ఏర్పడును. ఒకటవ ఛందమునుండి 28వ ఛందము వరకు 134217728 (పదమూడు కోట్లపై ఐది) వృత్తములేర్పడును. ఈ వృత్తములు సమవృత్తములు, అర్ధ సమవృత్తములు, విషమ సమవృత్తములుగ మూడు రెట్లు కాగలవు. పర్యవసానము వృత్తములు కోటానుకోట్లు. అసంఖ్యాకములు. గణిత సిద్ధాంతానుసారము వృత్తములు కోటానుకోట్లు ఏర్పడవచ్చునుగాని సంస్కృతములో లాక్షణికులు చెప్పినవి కొన్ని మాత్రమే. కావ్యములందు సుప్రతిష్ఠితములైనవి అల్ప సంఖ్యాకములే.

తెలుగు వృత్తములు

తెలుగులో వాడిన వృత్తములు ముఖ్యమైనవి ప్రేళ్లపై లెక్కింపదగినవి తెలుగు వృత్తములలో సంస్కృత గణములనే వాడినను కొన్ని ముఖ్యమైన మార్పులు చేర్పులు గమనింపదగినవి.

(1) తెలుగు వృత్తములలో పాదాంత యతి (అనగా సంస్కృత పద్యంలో విశ్రాంతి = విచ్ఛేదము) లేదు.

(2) తెలుగులో మొదటి పాదముతో పదము విరుగదు సరిగదా, రెండవ పాదములోనికి చొచ్చుకొనిపోవును. ఉదాహరణకు—

ఉ॥ పాయక పాక కాసనికి భారత మోర రణంబునందు నా
 రాయణునట్లు వాణసధరామరవంశ విభూషణండు నా
 రాయణభట్టు వాఙ్మయ ధురంధరుడున్ దనకిష్టుడున్ సహ
 ధ్యాయుడునై న వాడభిమత స్థితి తోడయి నిర్వహింపగన్

పై పద్యములో నారాయణ శబ్దము, సహాధ్యాయుడు శబ్దమును రెండేసి పాదములలో సర్దుకొని పోయిన సంగతి సుగమము. అది తెలుగు వృత్తమునకు శోభాయమానమని పలువురు కవులు తలపోయుట కద్దు. మూడవ పాదమున యతిగూడ విరుగక రాయణభట్టు ధురంధరుడున్ అని సాగి పోవుట గమనింపదగినది. సంస్కృత యతి స్వరూపము వేరు. తెలుగు యతి స్వరూపము వేరు.

(8) సంస్కృతములో లేని ప్రాసనియతిగూడ తెలుగు వృత్తములలో అపరి హార్యనియమము.

4. తెలుగు చందస్సులని పేరుగాంచిన సీసము, తేటగీతి, ఆటవెలిది పద్యములలో ప్రాసనియమము లేదుగాని వృత్తములలో ప్రాసము నిత్యవిధి యగుట గమనింపదగినది.

తెలుగువారు సంస్కృతమునుండి వృత్తమును స్వీకరించిన వానికి తెలుగు ఆహార్యమునే ధరింపజేసినారు. తెలుగులో వృత్తములు ప్రాజ్ఞన్న పార్యయుగమునుండి సాక్షాత్కరించుచున్నవి. కన్నడమందును వృత్తములు గలవు పంపభారతమున చంపకమాలి, ఉత్పలిమాలాది వృత్తములు గలవు. నన్నయ నారాయణభట్టు సాహచర్యమున కన్నడ భాషావ్రభావము వలన వృత్తమును తెలుగులో ప్రవేశపెట్టెనను వాదమొకటిగలదుగాని, కామసాని గూడూరు కావ్యమున - నన్నయకుముందే తెలుగులో చంపకమాలాది వృత్త ములు గలవనుటకు సాక్ష్యము లభించినది. ఉత్పలిమాలి చంపకమాలి మున్నగు వృత్తములకు తెలుగులోఁగల బహుళ ప్రచారము సంస్కృత వాఙ్మయమందును గనుపింపదు. ఆవృత్తములు తెలుగునకు వలసవచ్చి, స్థిరనివాస మేర్పరచుకొని తెలుగుదనములో లీనమైపోయినవి.

తెలుగు వృత్తములను ప్రస్తరించినచో (1) గణములు (2) యతి (3) ప్రాసము - అను విభాగము లేర్పడును. అందు గణములు మాత్రమే సంస్కృత పద్ధతిలోనివి. యతి ప్రాసములు అచ్చముగా తెలుగునకు సంబంధించినవే అంతేగాక, పాదాంతమున విచ్ఛేదము లేకపోవుట సంస్కృత సంప్రదాయము నన్వీక్షించుటయే. అందుచేత వృత్తములను సంస్కృత చ్ఛందస్సులని నూత్రికరించుట తెలుగుదనమునకు న్యాయముచేకూర్చక పోవుట యేకాగలదు.

వృత్తములుగూడ, యథార్థమునకు తెలుగు చందస్సులే, కోట్లకొలది వృత్తములు పుట్టినను అందు చందః కర్తలు పేర్కొనినవి సుమారు నాలుగైదు వందలుమాత్రమే. అందునుకవులు వాడినవి సుమారు 50. తెలుగులో కవులు వాడినవృత్తాలలో ఉత్పలమాలి, చంపకమాలి, శార్దూలి విక్రీడితము, మత్తేభము ముఖ్యములు. స్రగ్ధర, మహాస్రగ్ధర, మందాక్రాంత, మానిని, మత్తకోకిలి తరలిము, పంచచామరము, సుగంధి, క్రౌంచపదము, మంగళమహాశ్రీ వృత్తములకు ఎడనెడ ప్రచారము గలదు.

లాక్షణికులు పెట్టిన పేరులలో - యతిస్థాన నిరూపణములలో నెడనెడ ఈవర్ణదములు గన్పించుచున్నవి. సంస్కృతములో యతి స్థానమునకును తెలుగులో యతిస్థానమునకును నెడనెడ వ్యత్యాస మేర్పడినది మందాక్రాంతకు సంస్కృతమున 5, 11 స్థలముల రెండు యతులు. తెలుగులో 11 మాత్రమే యతి.

యతులు - మతభేదాలు

కవిత్రయము వారిలోనే చందో లక్షణానుసరణమున కొన్ని భేదములు కన్పించును. ఉదాహరణకు—

పృథ్వీ : నన్నయ 12 యతి, ఎఱ్ఱన 9 యతి మధ్యాక్కర : నన్నయ యతి 1, 5 గణములు, ఎఱ్ఱనయతి 1 - 4 గణములు. మాలిని : నన్నయ 18 (ఒకయతి), ఎఱ్ఱన 7 - 18 - 19 (మూడుయతులు). సుప్రసిద్ధ పద్యము లైన చంపకమాలి, ఉత్పలమాలి, శార్దూలి విక్రీడితము మత్తేభములలో మాత్రము తెలుగున మత భేదములు లేవు.

వృత్తలక్షణములు

తెలుగున వృత్తలక్షణములను పలువురు చందోగ్రంథకర్తలు సోదాహరణముగా నిరూపించియున్నారు. తెలుగుకవులు వాడిన ప్రసిద్ధవృత్తముల నామములను, గణములను యతిస్థానములను ఈ ప్రకరణమున గమనింపదగును.

మొదటి తొమ్మిది ఛందస్సులకును యతినీయమములేదు. ఈ విషయమును అప్పకవి సుస్పష్టముచేసెను.

తే గీ॥ అడుగులకు వర్ణములు గొంచెమగుటఁజేసి
యందును క్రాంతభృతి నవచ్చందములను
బొడమువృత్తములకు నెల్ల వడులు లేవు
నాల్గవదములఁ బ్రాసముల్ నడచుగాని¹

1. విద్యున్మాలి — మ మ గ గ

తొమ్మిదవ ఛందస్సు:

2. మణిబంధము — భ మ స

పదవఛందస్సు: (వృత్తముపేరు) (గణములు) (యతి)

3. మయూరసారి — ర జ ర గ . . 7

4. మణిరంగము — ర స స గ ... 8

5. రుగ్మవతి — భ మ స గ ... 8

6. చంపకమాలి — ,, ... 7

7. మాణిక్యమాలి — న య భ గ ... 7

పదకొండవ ఛందస్సు:

8. ఇంద్రవజ్ర — త త జ గా ... 8

9. ఉపేంద్రవజ్ర — జ త జ గా ... 8

10. దోదకము — భ భ భ గ గ ... 7

11. రథోద్ధతము — ర న ర వ ... 7

12. చంద్రిక — న న ర న ... 7

13.	స్వాగతము	—	ర న భ గ గ	—	7
14.	మందారదామము	—	త త త గ గ	—	7

పన్నెండవ ఛందస్సు :

15.	స్వగ్నిణి	—	ర ర ర ర	—	7
16.	భుజంగప్రయాతము	—	య య య య	—	8
17.	తోటకము	—	స స స స	—	9
18.	ద్రుతవిలింబితము	—	న భ భ ర	—	7
19.	తోదకము	—	న జ జ య	—	8
20.	జలోద్ధతగతి	—	జ స జ స	—	8
21.	కుసుమవిచిత్ర	—	న య న య	—	7
22.	మణిమాల	—	త య త య	—	7
23.	మౌక్తికదామము	—	జ జ జ జ	—	9

పదమూడవ ఛందస్సు :

24.	మత్తమయూరము	—	మ త య స గ	—	8
25.	..	—	న న భ భ గ	—	8
26.	ప్రహర్షిణి	—	మ న జ ర గ	—	8
27.	మంజుభాషిణి	—	స జ స జ గ	—	9
28.	కందుకము	—	య య య య గ	—	7
29.	ఊర్వశి	—	న త త ర గ	—	8

పదునాలుగవ ఛందస్సు :

30.	వనమయూరము	—	భ జ స న గా	—	9
31.	వసంతతిలకము	—	త భ జ జ గా	—	8

పదిహేనవ ఛందస్సు :

32.	మాలిని	—	న న మ య య	—	9
33.	మణిభూషణము	—	ర న భ భ ర	—	10
34.	సుగంధి	—	ర జ ర జ ర	—	9
35.	మణిగణనికరము	—	న న న న స	—	9

పదునారవ ఛందస్సు :

36.	పంచచామరము	—	జ ర జ ర జ గ	—	10
37.	వద్మకము	—	న భ జ జ జ గ	—	11
38.	ఫలసదనము	—	న న న న స గ	—	10
39.	అశ్వగతి	—	భ భ భ భ భ గ	—	10
40.	గజవిలిసితము	—	భ ర న న న గ	—	8

పదునేడవ చందస్సు :

41.	శిఖరిణి	—	య మ న స భ వ	—	18
42.	హరిణి	—	వ స మ ర స వ	—	12
43.	మందాక్రాంత	—	మ భ న త త గా	—	11
44.	పృథ్వీ	—	జ న జ స య వ	—	12
45.	వర్కుటము	—	న జ భ జ జ వ	—	11
46.	సుగంధి	—	ర జ ర జ ర వ	—	11
47.	మత్తకోకిలి	—	ర స జ జ భ ర	—	11

పదునెనిమిదవ చందస్సు :

48.	కుసుమిత లతావేల్లిత	—	మ త న య య య	—	12
49.	వేణునాదము	—	ర న జ భ న స	—	10

పందొమ్మిదవ చందస్సు :

50.	శార్దూలము	—	మ న జ స త త గ	—	18
51.	తరళము	—	న భ ర న జ జ గ	—	12
52.	మేఘ విస్ఫూర్జితము	—	య మ న స ర ర గ	—	18
53.	కవికంఠభూషణము	—	స జ స స స జ గ	—	9
54.	పాంచజన్యము	—	ర జ న న న న గ	—	10
* 55.	పంచచామరము	—	న న స జ ర జ గ	—	10

ఇరువదవ చందస్సు :

56.	మత్తేభవిక్రీడితము	—	స భ ర న మ య వ	—	14
57.	ఉత్పలమాలి	—	భ ర న భ భ ర వ	—	10
58.	అంబురుహము	—	భ భ భ భ ర స వ	—	18

ఇరువదియొకటవ చందస్సు :

59.	చంపకమాలి	—	న జ భ జ జ జ ర	—	11
60.	వనమంజరి	—	న జ జ జ జ భ ర	—	14
61.	స్రగ్ధర	—	మ ర భ న య య య	—	8+15
62.	లాటీవిటము	—	స స స స మ త య	—	18

* 18 అక్షరముల పంచచామరము గలదు. అదియే వ్రసిద్ధము.

ఇరువదిరెండవ ఛందస్సు :

63. మహాస్వగర	— స త త న స ర ర గ —	9 + 16
64. భద్రకము	— భ ర న ర న ర న గ —	12
65. మానిని	— భ భ భ భ భ భ భ గ —	18
66. విచిత్రము	— 21 లఘువులు + గ —	18
67. తురగము	— న న న న స జ జ గ —	15
	(ఐందరు 8+15)	
68. సుగంధి	— భ జ స న భ జ స గ —	8 + 8

ఇరువదిమూడవ ఛందస్సు:

69. కవిరాజవిరాజితము	— న జ జ జ జ జ జ వ —	8 - 14 - 20
70. పద్మనాభము	— త త త త త త త గ గ —	18

ఇరువదినాలుగవ ఛందస్సు:

71. సరసిజము	— మ త య న న న న స —	10 - 18
72. అష్టమూర్తి	— మ న త స ర భ జ య —	9 - 17
73. క్రౌంచపదము	— భ మ స భ న న న య —	11 - 19

ఇరువదియైదవ ఛందస్సు:

74. బంధురము	— న న న న స భ భ భ గ —	16
సింధురము		
75. భాస్కరవిలిసితము	— భ న జ య భ న న స గ —	18
76. సాధ్వీ	— భ న జ న స న న భ గ —	8 - 15 - 22

ఇరువదియారవ ఛందస్సు:

77. మంగళమహాశ్రీ	— భ జ స న భ జ స న గ గ —	9 - 17

ఉత్పలమాల :

ప్రాచీన కావ్యములలోని సుప్రసిద్ధ పద్యములలో ఉత్పలమాల ఒకటి ఇందు ప్రతిపాదమునందును U I I U I I I, U I I, U I I U U I U భ, ర, న, భ, భ, ర, వ అను గణములు వరుసగా నుండును ప్రాసనియతి గలదు యతి మైత్రి 1, 10 అక్షరములకు చెల్లును మొత్తము పాదమున 20 అక్షరములు. ప్రాసయతి చెల్లదు.

విశేషములు - (1) ఏకపాదమున రెండు గురువులు వరుసగా రావు (2) ఉత్పలమాలలో రెండు గురువులు ఉన్నచో ఆ రెంటిమధ్య నిలువుగీత గీచిన గీత వెనుకటిది ఒకపాదము, ముందునది మరియొకపాదమనుట సుస్పష్టము. ఉదాహరణకు—

నన్నయభట్ట తెనుగునన్ మహా భారత సంహితా రచన విండురుదయ్యె
జగద్ధితంబుగన్

(3) మూడు గురువులు ఉత్పలమాలా పద్యములో నెచ్చటను వరుసగ రావు

(4) ఉత్పలమాలలో మొదటి గురువును రెండులఘువులు చేసినచో చంపకమాల యగును.

శార్దూలమత్రేభములు

శార్దూల విక్రీడితము

ప్రాచీనాంధ్ర సాహిత్యమున సుప్రసిద్ధపద్యములలో శార్దూల విక్రీడిత మొకటి ప్రతిపాదమునందును UUU I I U, I U, I U, U U I U U I U = మ స జ స త త గ అను గణములు వరుసగా నుండును. 19 అక్షరములు. ప్రాసనియతి గలదు. యతి 1, 18 అక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లును. ప్రాసయతి చెల్లదు.

విశేషములు - (1) శార్దూల విక్రీడితము మొదటి గురువును రెండు లఘువులు చేసినచో మత్రేభమగును (2) శార్దూల విక్రీడితము-మత్రేభము, రెండు పద్యములమధ్య I I I U U U ఎరుసగా వచ్చును ఆ లఘువులకు వెనుక 5 అక్షరములకు వెనుక తిరిగి మూడుగురువులు U U U వచ్చినచో నది శార్దూల విక్రీడితము. (3) మూడు గురువుల మధ్యగురువు యతి (4) శార్దూల విక్రీడిత మందున నాలుగు గురువులున్నచో UUUUU - ఒక గురువు వెనుకటి పాదము లోనిదిగ గుర్తింపవగును. ఉదాహరణకు—

తేజోబల, ప్రాధాన్యముగలట్టి రాచకొడుకుల్ పౌరవ్య వంశగ్రుణ్ణి

పై శార్దూల విక్రీడితమందున తేజోబల అను అక్షరములు వెనుకటి పాదములోనివనుట సుగమము.

స్వగ్రామహస్వగ్రాలు

మహాస్వగ్రావృత్తము :

స్తకం శ్రీవిశ్వ భూపాస్తక త న స ర రాస్తక్తిమై యగ్ర గాప్తిం
బ్రకటింపన్ దంతికైం ప్రచర యతి మహాస్వగ్రావృత్తమయ్యెన్

అని కావ్యాలంకార చూడామణి (8 ఉల్లాసము) లక్షణము ఇందు ప్రతి పాదమునందును స-త-త-న-స-ర-ర-గ గణములుండును యతి దంతి 8, కైం 7 పైన అనగా 1-9-16 అక్షరములకు యతిమైత్రి చెల్లును ప్రాస నియతి గలదు ప్రాసయతి చెల్లదు

విశేషములు-మహాస్వగ్రాలో మొదటి రెండు లఘువులను ఒక గురువు చేసినచో నది స్వగ్రావృత్తమగును.

స్వగ్రా :

ప్రతిపాదమున మ-ర-భ-స-య-య-య గణములుండును. 1-8-15 అక్షరముల యతిమైత్రి చెల్లును మొదటి గురువును రెండు లఘువులు చేసినచో మహాస్వగ్రా యగును.

మానినీ కవిరాజవిరాజితములు

కవిరాజ విరాజితము :

క్రలయగనేక నక్తర షడుక్తజకార వకార విక్తయ విర
ర్తకగతిచే నం రంగవిరాజ విరాజిత వృత్తము ర్తమ్యమగున్

అని కావ్యాలంకార చూడామణి (8 ఉల్లాసము) లక్షణము. ఇందు ప్రతి పాదమునందును న-జ-జ-జ-జ-జ-జ-వ అను గణములుండును 1-8-14-20 అక్షరములకు యతి ప్రాసనియతిగలదు ప్రాసయతి చెల్లదు.

విశేషములు - 1. కవిరాజ విరాజితము చతుర్మాత్రాబద్ధము, ఆదితాళగతి. 2 మొదటి రెండు లఘువులను ఒక గురువుగా మార్చినచో కవిరాజ విరాజితము మానినీవృత్తమగును.

మానినీ :

క్రామివి సప్త భక్తరము లౌం గక్తరమునై పరిక్తర్పితమై
నేమముగావడి నిర్వినఁ బెక్కులు నిర్విన మానివి నిక్కమగున్.

అని కావ్యాలంకారచూడామణి (8 ఉల్లాసము) లక్షణము. ఇందు ప్రతి పాదమునందును భ-భ-భ-భ-భ-భ-గ అను గణములుండును. 1-7-13-19 అక్షరముల యతిమైత్రి చెల్లును. ప్రాసనియతి గలదు ప్రాసయతి చెల్లదు.

విశేషములు-1. మానినీ చతుర్మాత్రాగణబద్ధము. ఆదితాళగతి 2 మానినియందలి మొదటి గురువును రెండు లఘువులుగా మార్చినచో కవిరాజ విరాజితమగును.

మాలికావృత్తములు

సంస్కృతలాక్షణికులు ఇరువదియారు అక్షరములవరకే వృత్తములు చెప్పి యున్నారు ఇరువదియారక్షరములు మించిన వానికి మాలికా వృత్తములని పేరు వచ్చినది అవి— 1. లయగ్రాహి 2. లయవిభాతి 3. లయహారి 4. త్రిభంగి 5. దండకము

(1) లయగ్రాహి :

లయగ్రాహికి నాలుగు పాదములుండును ప్రతిపాదమునందును, భ-జ-స-న-భ-జ-స-న-భ-య అను గణములుండును అనగా ముప్పది అక్షరములు, ముప్పది తొమ్మిది మాత్రలు ఉండును

ఇది వృత్తమైనను, అప్పకవి ప్రతిపాదమునకు ముప్పది తొమ్మిది మాత్రలుండవలెనని నిర్దేశించెను “ముప్పది తొమ్మిది మాత్రల ముప్పది అక్షరముల పదము” (అప్పకవీయము 4-434) కావున మాత్రాగణ విభజనచేసినచో ఇది పంచమాత్రాగణ విశిష్టమైనదని చెప్పవచ్చును ఆ పద్ధతిలో ప్రతిపాదమునందు అట్టిగణములు 7 + 1 చతుర్మాత్రాగణము లేర్పడును 1 3, 5, 7 గణములకు ప్రాసయతి చెల్లును నన్నయ భారతమునందలి లయగ్రాహిపద్యములు ఉదాహరింపఁదగును.

(1) కమ్మని లతాంతముల కుమ్మొనసివచ్చు మధు
వమ్ముల సుగీతనినదమ్ము లెసగెం జూ
తమ్ముల లసత్ కిసలయమ్ముల సుగంధ వకు
ళమ్ములను నానుచు ముదమ్మొనర వాచా
లమ్ములగు కోకిల కులమ్ముల రజమ్ము మధు
రమ్ముగుచు వీచె ననిళమ్ము సుమనో భా
రమ్ములనశోక నికరమ్ములును జంపకచ
యమ్ములును గింతుకవనమ్ములును నొప్పెన్

(2) చందన తమాల తరులందు నగరుద్రుమము
లందుఁ గదళివనములందు లవలీమా
కంద తరుషండములయందున నిమీలదర
విందసరసీవనము లందువనరాణీ
కందళిత పుష్పమకరంద రసముందగులు
చుందనువు సౌరభమునొంది జన చిత్రా
నందముగఁ బ్రోపితుల దెందముల లందురుగ
మందమలయానిల మమందగతి వీచెన్.1

1 ఆంధ్రమహాభారతము - ఆదిపర్వము. పంచమాశ్వాసము (138-139)

నగరములు వద్ద చొక్కరు నగరమును గురువునిది
మిగుల నలుమఱుయతులు దగులు లయవారిన్,
బెగడి శతధృతి పరిపరగతుల మొలయిడిన మ
రిగియుష్ఠ తనువుఁ బొదివి నిగిడిచని యంతన్,
నిగమములు గొనివెసను జగములద్రవఁ బఱచియొ
దిగి కదవలిజదడిమునిగిన నభియాతన్
బెగడుచు నొడిసికరిచి తెగఁగొనిన తురగరతుఁ
డగుహరి : నగర సుకవులగణుతి చెలంగున్ 2

చదవగల వెన్నెలరి చెరువునకు పౌరభము
గలిగినను, పౌరభముఁ జరువయు దలిర్పన్
బొందుపెనుగు కప్పురపుఁ బలుకులకుఁ గోమలత
నెలకొనిన పౌరభముఁ జలువ వనయుం గో
మలతయునుగలిగి జనములమిగులఁబెంపెనుగు
మలయవననంపుఁగొద మలకు మధురత్వం
బలవదిన పీఠమఱి కలదనఁగవచ్చుఁ గడు
వెలయగలయీసుకవి పలుకులకు నెంచన్ :

3 కళాపూర్వోదయము పథమాశ్వాసము-81

అలికులము నీలముల చెలువము వహింప నవ
 దళములు హరిన్మణుల పొలుపునఁదలిర్పం
 దలిరగమి తెంపులుగఁ బలుదెలుగు క్రొవ్విరుల
 విలసనము ముత్తియపు గుళికలకుఁ దక్కుం
 గలమణులకుం బిసిగి కకులకు నీడగుచు
 వెలయఁగఁ బరాగములు లలితపు విలాసం
 బులుగ గృహముఖ్యముల చెలువు ప్రతిబింబములు
 బలెఁ బరమనలైసల బొలుచును వనంబుల్.¹

త్రిభంగి :

క ఇది నేత్రాంబుధిలము ము
 వృది నాడు వర్ణములను బాచంబగుఁ ద
 త్పద చాతుర్వికములచే
 నొడవుఁ ద్రిభంగి యను వృత్తమర్వరలోనన్²

త్రిభంగికి, ప్రతిపాదమునందును “న న న న న న స స థ మ స గ” అను గణములుండును.³ అట్టివి నాలుగుపాదము లుండవలెను. నాలుగు పాదములకు ప్రాసనియమము పాటింపవలెను

ఉదాహరణము—

గురుమత సహితులు దురిత విరహితులు సురుచిర
 సజ్జన వర్తుల్ ధ్రువకీర్తుల్ శాంతసుమూర్తుల్

విశేషములు : ప్రతిపాదమునందును (1) ప్రథమ ఖండమందు మూడు ప్రాసయతులు (1-2 9-10, 17-18 అక్షరసంబంధములై నవి)

(2) ద్వితీయ ఖండమందు మూడు అనుప్రాసములు (24-25, 28-29, 33-34 అక్షర సంబంధములై నవి) గమనింపదగినవి. అందుచే ‘త్రిభంగి’ పేరు సార్థకమైనది.

(3) ప్రతిపాదమునందును మొదటి ఇరువది అక్షరములును వరుసగా లఘువులే.

త్రిభంగికి అవ్యకవి యిచ్చిన ఉదాహరణము అనుశీలింపవగును.

¹ కళాపూర్వోదయము ప్రథమాశ్వాసము-10.

² అవ్యకవీయము చతుర్థాశ్వాసము-4, 0

³ త్రిభంగి గమనము ఆదితాళబద్ధము. అందు ప్రతిపాదమును పదివరులక్షాగణములు + ఒకగురువుగా వింగడింపవచ్చును ఆ వద్దతిలో యతినిరూపణము సుకరము. పూర్వఖండమున 1, 3, 5 గణములలో ప్రాసయతి ప్రయుక్తము. ఉత్తరఖండమున మూడు అనుప్రాసలు ప్రయుక్తములు.

వినువక సుకవులు రసబ్రతిపదమున హసగగ మూడొకతీరై మఱివేఱై
మూడొకతీరై రసనగణములును స స భ మ స గ లును బొసగిన పడ్యతిసంగిన్
రణరింగిన్ జెల్లెఁద్రుఁగిన్ మసలెడు వ్రజమున దుసికిలిమధురకుఁగసికి సమృద్ధ
శుభాంగిందగు భంగింజేరి త్రిభంగిన్ వెసమనిచిన నవలిసరుహనయన యని సభల
వేడ్క గురింతున్ వినుతింతున్ నిచ్చలుఁగాంతున్.

దండకము :

ఇరువదియారక్షరములకు మించినదగుటచే దండకమును లాక్షణికులు
మాలికావృత్తములలోఁ జేర్చివారు సంస్కృతమునుండి అవతరించినను దండకము
తెలుగులో మిక్కిలి ప్రసిద్ధి కెక్కినది. అదికవి నన్నయ ఆరణ్యపర్వములో నొక
దండకమును రచించెను (1-324).

సంస్కృతమున నగణములతో నారంభించి, అనేక రగణములు రచించినది
దండకము. తెలుగులో తగణము లనేకములు వ్రాసి గురువుతో ముగించుట గాన
నగును

క దండకవిధములు పెక్కులు
దండిగ గలవవి చతుష్పద స్ఫురితములై
యుండెడి వనేక పదముల
మండెడివిన్ వాని విమ సమున్నతచరితా ¹

తొలుత వరుసగా సనహాణములు, పిమ్మట యథేచ్ఛగ తగణములు రచిం
చిన నది దండకము—అవసానమున గురువుండవలెను. ఇది కవిజనాశ్రయకారుడు
చెప్పిన దండకలక్షణము తెలుగులో తగణదండకమే సుప్రసిద్ధము. నన్నయభట్టు
దండకము. అర్జునుఁడు పరమేశ్వరుని స్తోతముసేయుట—

శ్రీ కంఠ లోకేశ లోకోద్భవస్థాన సంహారకారీ, మురారిప్రియా చంద్రదారీ మహేం
ద్రాది బృందారకానంద సందాయి పుణ్యస్వరూపా విరూపాక్షదక్షిణధ్వంసకా దేవ నీదై న
త త్వంబు భేదించి బుద్ధిం బ్రధానంబు కర్మంబు విజ్ఞాన మధ్యాత్మయోగంబు సర్వక్రియా
కారణంబంచు నానాప్రకారంబులన్ బుద్ధిమంతుర్ విచారించుచున్ విన్నుతావించురీకాన సర్వే
శ్వరా శర్వసర్వజ్ఞ సర్వాత్మకా నిర్వికల్ప ప్రభావా భవానీపతీ నీవు లోకత్రయా వర్తనంబున్
మహిమాయుభాత్యాగ్ని సోమార్కతోయంబులంజేసి కావించి సంసార చక్రక్రియా యంత్రవా
హుండవై తాదిదేవా మహాదేవ విత్యంబు నత్యంత యోగస్థితిన్ విరమలజ్ఞాన దీప ప్రభాజాల
విధ్వస్త విస్ఫార సంసారమాయాంధకారుల్ జితక్రోధరాగాది దోషుల్ యతాత్ముల్ యతీం
ద్రుల్ భవత్పాద పంకేరుహద్యాన డిండిరదరానుభూతిన్ సదాతృప్తులై విత్యులై రవ్యయా
భవ్య సేవ్యా భవా భరభటారకా భారవాగ స్త్యకుత్సాది నానామనిస్తోత్ర దత్తావధానా లలా
టేక్షణోగ్రాగ్ని భస్మీకృతానంగ భస్మామలిప్తాంగ గంగాదరా నీప్రసాదంబునన్ సర్వగీర్వాణ
గంధర్వులున్ సిద్ధసాధ్యోరగేంద్రా సురేంద్రాదులున్ కాళ్యతైశ్వర్య సంప్రాప్తులై రీశ్వరా విశ్వ
కర్తా మరాభ్యర్థితా నాకు నభ్యర్థితంబుల్ ప్రసాదింపు కారుణ్యమూర్తి త్రిలోకైకనాథా నమస్తే
నమస్తే నమః ²

1 చిత్రకవి పెద్దన-లక్షణసారసంగ్రహము.

2 నన్నయభారతము-ఆరణ్యపర్వము వ్రతమార్వాసము-324.

క్రొంచపదవృత్తము

పేరునకు క్రొంచపదము సంస్కృతవృత్తమేయైనను, తెలుగులో పేర్కొనదగిన ప్రత్యేకప్రాముఖ్యము నార్జించినది. సంస్కృతమున క్రొంచపదమున ప్రతిపాదమునందును భ-మ-స-భ-న-న-న-న-గ అను గణములు వరుసలో నుండును

తెలుగులో “ భ-మ-స-భ-న-న-న-న-య ” అను గణములు ప్రతిపాదమునందును వరుసలో నుండును

సంస్కృతమున చిహ్నినగము తెలుగులో యగణమైనది అనగా అవి అయిదు మాత్రలే. నడక ఒకటే. యతివిషయమున తెలుగులో మతభేదములేర్పడినవి.

పంచశబ్దా — సంచితపుణ్య—

భ మ స భ న న న య పరిమితమైనన్

క్రొంచపదాఖ్యంబించితమయ్యెన్

గమయతి దశవసుకలితముగాగన్

అని కవిజనా శయకారుని మతము (వృత్తాధికారము-119)

పాంచిత శేఖః—కుంచితవైరీ—భ మ స భ న న న య + పరిచితరీతిన్.

అంచితమయ్యెన్—క్రొంచపదాఖ్యం—బిమగతహరిదిభ + యతినభివృత్తిన్

అని కావ్యాలంకారచూడామణి (158) కారునిమతము

క్రొంచన భూషా + సంచయ మొప్పన్ + మనకుచభరమున + గవుననియాడన్.

చలనేత్రర్ + వంచనకోదన్ + సముచితగతివెను + చనితనుగొల్పన్

అంచిత రీతిర్ + మించిన శౌరిన్ + హరిదిభవరిమిత + యతులొనగూడన్

ముంచి రచింపం + క్రొంచ వదంబి + మొగి భ మ స భ న న + ములనయలొందున్.

అని ఛందోదర్పణకారుని మతము—(ద్వితీయాశ్వాసము-111).

పైలక్షణములను బట్టిచూచినచో

క్రొంచపదమున ప్రతిపాదమున 24 అక్షరములుండును. భ-మ-స-భ-న-న-న-య గణములు వరుసలో నుండును.

ఇక యతి విషయము —

క్రొంచపదము చతుర్మాత్రాబద్ధమగుట సుస్పష్టము చతుర్మాత్రా గణ పద్ధతిని యతిని నిరూపించుట సుకరము అప్పుడు 1, 3 గణములకు విధిగా ప్రాస యతి వాడనగును. 5, 7 గణములకు సామాన్యయతి వాడవలెను. ప్రాసము . ప్రాసము సర్వవృత్తసామాన్యముగ నాలుగుపాదములందు నుండును అంతేగాక ప్రతిపాదమునందును మూడవగణములకు , మొదటిగణములకు చెల్లిన ప్రాసమే చెల్లవలెను చందోదర్పణము నందలి ఉదాహరణములో బిందుపూర్వక చకారప్రాసము పద్యములో మొత్తము 8 చోట్ల చెల్లుచున్నది.

తిక్కన భారతములో—

కైరవ సేనా + వీరులు లావుం + గ్రడిమియుఁజలమును + గ్రడకియెలర్పన్.
ధీరతసాంపుం + గ్రూరతపెంపుం + దైగుపయునెలవగ + దైరలకిపీఠన్
జోరన దోవం + గ్రా భుంజే + పును గలితనమును + జ్ఞోఽపువహింపన్
నారు భయఁబుం + గ్రూరుఁటకుం + పైలసెను రుధిరము + పైదనము సేర్పన్

అధోరేఖాంకితస్థలముల యతి ప్రదర్శితము

యతివిషయమున క్రొంచపదమును 8 చతుర్మాత్రాగణములుగ విభజించిన క్కన 1, 3 గణములకు నాలుగుపాదములలో ప్రాసయతినిపాటించుట గమనింప దగినది. మరియు 5, 7 గణములకు విడివిడిగ సామాన్య యతులు ప్రయోగించుట గమనింపదగినది క్రొంచపదమునందు తిక్కనవలెగాక ఎఱ్ఱన నాలుగు పాదములందు సామాన్యయతినే పాటించుటయు గమనింపదగిన విశేషము—

సారవివేకా + స్రౌఖ్యవిరోధా + స్తరిపుభయద + ప్రమద సమీకా
రమణీయా + బిందు విధేయా + * పరహితకరుణా + ప్రసదపాయా
పరచరిత్రా + దీపితగోత్రా + ద్వివిజనగసదృశ + దృతియుత + గాతా
వీరవరేణ్యా + వైశ్రుతపుణ్యా + వినయగుణవిజయ + విలసనగణ్యా

హరివంశము 9-259

¹ తిక్కనభారతము-ప్రీ వర్ణము 1-188

* పరహితకరుణా - పరహితసకరుణ అనురీతి సవరించుకోవలె ముద్రితప్రతులలో పరిష్కర్త లీగణభంగమును గుర్తింపలేదని శ్రీ రాఘరి దొరస్వామి శర్మగారి నూచన గమనించదగినది. గురులమువుల అనుపూర్వినిబట్టి ఆ సవరిణి అవసరమే కాని క్రొంచపదము అంత స్తత్వమున చతుర్మాత్రాబద్ధముగావున అసవరణచేయక పోయినను గణభంగముగాని తాళభంగముగాని జరుగదు

ఎఱ్ఱన క్రొంచపదమునకు పాటించిన యతిగమనింపదగినది క్రొంచపదమును చతుర్మాత్రాగణములుగ విభజించిన 1, 3 5, 7 గణముల మొదటిఅక్షరములకు యతిచెల్లినది. అంతేగాక 5 10, 24 అక్షరములు అనుప్రాసమితివలెనై, ఒకే అక్షరములైనవి

అప్పకవి మతములో క్రౌంచపదము

ప్రంచమకేకుండిచ్చిన భాస్వ + ద్వరమున మనమున + బ్రవరము గోరవ్
ప్రంచనతో బాణాసురహస్త + ప్రజములు దతిగెను + వ్రదిహరియంచున్
బ్రాంచితలీలన్ శంకరనంద + ప్రకటిత విరతులు + భ్రమసభ నాన్యర్
క్రౌంచపదీప్యతమ్మనఁజెన్నా + ర్త గఁబడుకుడురిల + గ్రవివరులెల్లన్¹

అప్పకవి ప్రతిపాదమునందును 1, 11, 19 అక్షరములకు సామాన్యయతిని పాటించినాడు గుపాదముల ప్రాసయతి ఘటించెను. వన్నిచోడుని కుమారసంభవము లోని క్రౌంచపదమునందలి యతియొకవిలక్షణమగు పద్ధతిలోనున్నది.

చంచలనాస్వా + పించుచులేదాండ్లకరువు ప్రియులకు + నలడుచుమైరో
మాంచములోలిం + గంచుకితఁబై పొడమ నలరుచు + బులిసములంగ్రి
డించుచు సంతా + పించుచుఁ బ్రితిన్ + బొందుచుఁజెలగుచు + బొలయుసముద్యత్
క్రౌంచగతుర్ పి + పించుచు భాస్వ జ్వలనుడు శరవణ + సరసికి వచ్చెన్.

ఈ క్రౌంచమును చతుర్మాత్రాగణము లుగ విభజించినచో 1, 8 గణముల ప్రాసయతి, నాలుగుపాదములకు నియతము మరియు 5, 7 గణములకు సామాన్యయతి పాటించబడినది తిక్కన క్రౌంచపదమునకు నన్నిచోడుని క్రౌంచపదమునకు గల భేదము నరయదగినది తిక్కన 1, 3 పదముల ప్రాసయతిని నాలుగు పాదములవేసి మరియు ఒకేపాదమున 1, 3, 5, 7 గణములకు ఏకసామాన్యయతిని పాటించెను

నన్నిచోడుడు ప్రతిపాదమును రెండుదశములుచేసి రెండవదశమున విభిన్నయతులు ప్రయోగించెను అనగా సాధారణముననున్న అక్షరముతోనిమిత్తము లేకుండ 11, 19 అక్షరములకు ప్రతిపాదము నందును యతి మై గూర్చుట నన్నిచోడుని క్రౌంచమునందలి విశేషము

విశేషము—

తెలుగు క్రౌంచపదము = రుగ్వవతీపాదము + కమలవింసిత పాదము

తెలుగుక్రౌంచము పూర్వార్థము రుగ్వవతీవృత్తము, ఉత్తరార్థము కమలవింసితము.

¹ అప్పకవీయము - చతుర్మాత్రాసము - 357.

యతి భేదములు

తెలుగులో యతి వైలక్షణ్యమును వైశిష్ట్యమును పూర్వోక్తము.

కం॥ ఎన్నిట యతి రావలెనని
రన్నిట సంస్కృతమునందు నగు విచ్ఛేదం
బెన్నిట యతి రావలెనని
రన్నిటఁ దెలుగునకు మొదలియక్షర మమరున్.

అని చందోదర్శనమున అనంతుడు తెలిపెను.¹

క॥ చరణ చరణమున కాద్య
క్షరములు వరులయ్యె నవియె క్రమముఁ దత్త
చరణములలోనఁ జెప్పిన
యరవులఁ బొందింపవలయు నెల్లకృతులలోన్

అని అప్పకవీయమున నున్నది²

తెలుగులో, యతి వర్ణమైత్రీ వలన నేర్పడినదనియు, నది ఆయాపాదముల నిర్ణీతస్థలములం దమరనగునని లాక్షణికసంప్రదాయము. లాక్షణికులు యతి, వడి అను పదములను వర్ణాయములుగ ప్రయోగించియున్నారు. లాక్షణికులు యతి విశేషములను పలువిధముల వింగడించియున్నారు

క॥ భీమన పది చెప్పె ననం
కామాత్యుఁడు చేసె వెనుక యకు లిరువదినా
ల్గమీద కొందఱు కవి
గ్రామణు లిరువదియు నేరు గావించి రొగిన్

అని అప్పకవి హాపించెను.

1 ప్రథమాశ్వాసము - 129

2 తృతీయాశ్వాసము - 5.

3 తృతీయాశ్వాసము - 7.

అప్పకవి 41 యతి విశేషముల నిరూపించెను. కవిజనాశ్రయమున 10 యతులనున్నవి. భీమనకృతముగా ప్రశస్తికెక్కిన చాటువు 10 యతులను నిరూపించుచున్నది.

‘సీ’ అర్జునార్జున శివస్వరార్య పూజ్యపదార్థ
కమలాక్షమాని వర్ణవ్రసన్న
వైభవాఖండ దేవాదిదేవ కృపార్థి
అఖిల దిక్పాలక ప్రాదినిలయ
మతపుణ్యహాస విందుయశాననాంధోజ
యతి దయాప్లుత విజాత్మామహాత్మ
స్వచ్ఛహిరుషకీర్తి సంయుక్త సంచార
మహిమ నెక్కటియైన మాన్యచరిత
బోల్పసి బోలికకు దైవములు గలరె
సరస నుతి పాత్ర భక్త రంజన చరిత్ర
ప్రాస నిర్మిన్న చందతరా నురేంద్ర
యలముయతి గణ్య రఘరామ యపవరామ !

భీమకవి నాటినుండి అప్పకవినాటికి యతులు ఎట్లు పెరిగినవి? అనుప్రశ్న మునకు సమాధానము కవుల ప్రయోగ పరిణతియే కాక లాక్షణికుల ప్రస్తార ప్రవృత్తియు కారణమని చెప్పవచ్చును. అప్పకవి 41 యతులలో క్రొత్తగ చేర్చినవసరము లేనివియు గలవు అతడు విడిచిపెట్టినవియు లేకపోలేదు. అయినను - యతి విశేషనిరూపణమున ఉగ్గడింపదగిన పరిశ్రమచేసిన అప్పకవిప్రణాళికనే ప్రాతిపదికగా అనుశీలించవచ్చును. కవిజనాశ్రయములో చెప్పిన స్వరయతి, అప్పకవీయమున అష్టావతారములైతి, 1. స్వరమైత్రివడి, 2. స్వరప్రధానవడి, 3. లుప్తస్వరక స్వరవడి, 4. ఋవళి, 5. ఋత్వసంబంధవళి, 6. ఋత్వసామ్యవళి, 7. వృద్ధివళి, 8. ప్రాణివిరామయతులై నవి.

కావున, పూర్వలాక్షణికుల యతిప్రణాళికలను సమీక్షించినపిమ్మట, తెలుగు యతులను ఈక్రిందివిధముగ వర్గీకరింపవచ్చును.

1. స్వరయతులు
2. వ్యంజనాక్షరయతులు
3. ఉభయయతులు
4. ప్రాసయతులు
5. అప్పకవి చెప్పనియతులు - అప్పకవికి సమ్మతముగాని యతులు

(1) స్వరమైత్రి యతి :

ఉదాహరణములు—

అ, ఆ, ఐ, ఔ,
ఇ, ఈ, ఋ, ౠ, ఎ, ఏ,
ఉ, ఊ, ఒ, ఓ,

అవ్యకవి గచనలు—

(1) ఆ. వె. అబ్బపత్ర నేత్ర ! అర్ధవన చరిత్ర !
అత్రతాయిత్రేత్ర ! ఇంద్రమిత్ర !
ఇందవప్రగోత్ర భైరవశేయ స్తోత్ర !
యనుచుఁ జెప్పనొప్పు యతులు కృష్ణ

(2) ఆ. వె. ఇందు వంశసోమ ! ఈశ్వరీనుతనామ !
ఈడితాంగదామ ! ఋషభ భీమ !
ఋక్షజానిరామ ! ఎటులై నమాతామ !
ఎడఁగటాక్షముంచి ఏలుమనగ :

(3) ఆ వె. ఉరగరాజకాయ ! క్షిర్యవిష్టవదాయ !
క్షౌర్తితోరుక్తిర్తి ! ఒడలికార్తి
ఒడవకుండ్రబోచి ఓలిదాసువిఁగాచి
చేరి కవకకళిపుఁడీరి తనఁగ !

(2) స్వరప్రధానయతి :

అచ్చునకు సంధిగతమైన పరపదాది స్వరమునకు మైత్రి సంఘటించుటచే
వేర్పడిన యతి కే స్వరప్రధానయతి యని పేరు.

¹ అవ్యకవీయము - శృతియ్యాసము 12, 13, 14

అప్పకవి రచన—

తే. గీ. అక్షరగుణదామ ! భానుపంజ్జాభిసోమ !
 త్తనతనూభవమిత్ర ! లంతేక జైత్ర !
 ఉరుగుణ కలావ ! శకలీకృత్తగ్రచావ
 వాగనిట్లు స్వరవ్రదానవకులొప్ప!

(3) లుప్తవిసర్గక స్వరయతి:

విసర్గ లోపించినపుడు పరస్వరమునకు య వేయుట. దాని అహమ్ =
 దాసోహమ్ - ఇచ్చట అ కు యతి.

తే. గీ. దైవ భాషనదంత సాంతములమీద
 నత్తుమొదలను గల శబ్దమకుకువేళ
 నమరు నోత్వంబునకు జెల్లు అయహలిపులు
 జగతి లుప్త విసర్గక స్వరవకులన
 అని అప్పకవీయము (తృ-17) లోని లక్షణము.

ఉదాహరణములు—

(1) అప్పకవి రచన—

తే. గీ. అంబుదశ్యామ ! తవ కింకరోహమనగ
 యామిసీచలగర్వతమోలర్క యనగ
 హరి సుకుండును నీవు అన్యోన్యమిత్ర
 లయ వ్రవ ర్తింతునగ లక్ష్మణంబులయ్యె?

(2) త్రిక్కన రచన—

ఉ. దైన్యము దక్కి దూత యుచితంబుగఁ బాండునృపాలు పాలు రా
 జన్య వరుండు ధర్మజాడు సమ్మతివేదెడు నన్నలోకసా
 మాన్య విరిం దగంగ గరిమంబున నిచ్చినఁబుచ్చికొంద మ
 న్నోన్యవిరుద్ధ భాషణము లాడినఁ దిర్పరి మాతఁడందెడిన్³.

(4) ఋయతి (ఋవళి) :

ఏ, ఋ ఋ, - గి రీ రే లకు యతి చెల్లుట. ఉదాహరణములు-

(1) నన్నయ రచన-

సీ. ఋత్విజాండవి విచార్తించి పూజించితే ?
 దైవపాయనుండుండ ధర్మయుక్తి⁴

¹ అప్పకవీయము తృతీయ-18

² అప్పకవీయము - తృతీయాశ్వాసము-18

³ త్రిక్కనభారతము - ఉద్యోగ పర్వము 1-32

⁴ నన్నయ భారతము సభాపర్వము 2-11

(2) చేమకూర వేంకటకవి రచన-

ఉ॥ ఆణిమెరుంగుము తైపు బొయ్యపు ముగ్గులు రత్నదీపికా
శ్రేణులు ధూపవాసనలు పూన్యనిరంతర వాద్యమోషముల్
రాణఃబొసంగఁబ్రోలు మిగులం గనువిందొనరించు నిత్యక
ళ్యాణముఁ బచ్చకోరణమునై జనులందఱు మల్లసిల్లగన్. 1

(5) ఋత్వసంబంధయతి.

వట్టువ సుడికి, ౨ - ఇ ఈ ఋ ఋ ఎ ఏ లకు యత్తి. ఉదా-

(1) అప్పకవి రచన-

ఆ. వె ఇనతనూభవుండు పృషదశ్వసుతునేనె
ఋఘనదీ సుతుండు కృష్ణునేనె !
ఏమి చెప్పనపుడు ద్వుర శక్తికడ్యండు
హీనబయిఁజేసె వృష్టికురుని.

(2) శ్రీకృష్ణదేవరాయల రచన—

చం॥ హైతులు, విషగ్గహజ్జబుర బ్రిందకపీంద్ర పురోహితుల్, హిత
హైతులు, ధనార్జనాది నృపత్తిత్యనియుక్తులు, వెండికేవలా
హైతులు, దళాదళార్పిత సప్తుర్ధ రమావరజేషులౌట నా
హితమును నట్లకాఁ జతురప్రత్తిఁజరించుట నీతి టేనికిన్ 2.

(6) ఋత్వసామ్యయతి .

వట్టువ సుడి (౨) తో కూడిన హల్లులకు పరస్పరము యతిచెల్లుట.

ఉదాహరణము—కృ-శృ.

శ్రీకృష్ణదేవరాయల రచనలు—

మ॥ గ్రహ సమ్మార్జనమో, జలాహరణమో, కృంగార పర్యంకికా
వహనంబో వనమాలికారణమో, వాల్లభ్యలభ్యధ్వజ
గ్రహణఁబో, వ్యజనాతవత్రధృతియో, ద్రాగీపికారోపమో,
నృహరీ వాచములేల ? లేరె యితరుల్ నీలీలకుండాశ్రమల్ 3.

తే. గీ॥ తిరుగు హరిపురిపురతరు సురలమరగి

బహుళ హళహళి భృతకలబరిగ నగర

నగరపురివర పరివృథ జవనయవన

వృతన భవదసి ననిఁదెగి కృష్ణరాయ ! 4

1 విజయవిలాసము 1-357

2 అప్పకవీయము 3-17

3 ఆము కృమాల్యద (4-273)

4 ఆము కృమాల్యద (2-9)

5 ఆము కృమాల్యద 1-11

(7) వృద్ధియతి :

వృద్ధిసంధిలో నభయస్వరములకు యతి చెల్లును.

లోకైక = లోక + ఏక ఏ ఐ-రెండు అచ్చులలో నేదే నొకదానికి యతి వేయనగును. అట్లే ఓ ఔలకు గూడ

(1) అప్సవి రచన-

తే. గీ. ఇద భయవిదార : సగ్వలోకైక వీర :
అభిరంబువన ప్రళస్త జితైఃహస్త :
ఉదధి జాతవక్ష భక్తైఃపరక్ష
హతపరాసిత : నందవ్రజైక ! యనగ

(2) శ్రీకృష్ణదేవరాయల రచన

మ॥ గురుగుంజెంచరి తుమ్మిరేడగిరి పాకుం దింతిజీ వల్లవో
త్కరముం గూడఁ బొరంటి నూనియంతోఁ గట్టావికుట్టారికో
గిరముల్ మెక్కితమిం బసుల్ బొలమువోఁ గ్రేపుల్ మెయిన్నాక మే
కైరువుం గుంపటిమంద మెక్కిరి ప్రభుత్వైకా ప్రేక్షణ్ణుడిన్²

(3) తిక్కన రచన-

ఉ॥ ఆకమాలాక్షిరూప మహిమాశయంబు మనోహరంబు; భో
గైరివరాయణుల్ పురుషులంగఱ దప్రతిమానచేష్టిత
స్వీకృత లోకుడట్లగుటఁజేటు పురంబున వారికెమ్మెయిన్
గాకెటులుండు నిట్టి అవగాధపుబొత్తు మనంగవచ్చునే

భాస్కరుని రచన-

కా॥ నీ కంఠార్పితకాలపాశము శిరోనిర్దాతపాతంబు లం
కైంసంపదయకాళరాత్రి గళబద్ధోదగ్ర కాలాహి క
న్యకారాగత మృత్యువీణకకన్యన్ వేగనొప్పించి లో
కైకత్రాణుని రామునింగనుము నీ క్రీ యద్ది గాకుండినన్⁴

(5) అయ్యలరాజు రామభద్రుని రచన-

క రాజమనోజా : విద్యా
భోజా : దీనార్థికల్పభూజా : రిపునం
జ్ఞాజా వైభవ విజిత వి
దైజా : రవిశేష : గుర్తి అవ్వంరాజా :

¹ అప్సవీయము 3-38

² అముక్తమాల్యద (చతుర్థాశ్వాసము. 184)

³ తిక్కనభారతము - విరాటపర్వము 3-32

⁴ భాస్కరరామాయణము సుం - 448

వ్యంజనాక్షరయతులు

(8) ప్రాజీయతి :

హల్లునకు యతి గూర్పుచో అచ్చునకు + హల్లునకు కూడ యతి మైత్రి
ఘటంపవలెను. క-కా కి-కీ... కె-కే కృ-కృ

ఉదాహరణములు—

అప్పకవిరచన

పీఠ తలఱాల్చి గంభీర కాంచనాచలధీర ।

కాఁయోరగి వైరి కైటభాది ।

కైలాసవతి మిత్ర కౌటిస్తుతి పాత్ర

క్రిష్టిషాద్రి సురేంద్ర ! కీర్తి సాంద్ర

కీలాం రుహనాభ : క్రిష్ణజీమాశాఢ .

కృత వర్మతోనేగి కైలకులాగి

కైరిలి చైద్యుడు చూడఁగ్రేపియుల్ గొనియాడఁ

గ్రుందీనేకుని పట్టిఁ గూడముట్టి

క్తుర్మివలకేరి సింగంపుఁగొడమ లీలఁ

గ్రొని శతాంగంబు పై మంచి క్కోర్కెమించి

క్వారణకు వచ్చు నీ విభజింబుఁ బొగడ

క్రమే యరఁగాకు లశ్యఁబుయ్యె¹

అట్లే తక్కిన హల్లులకు లక్ష్యముల నరయదగును.

(9) వర్గజయతి :

అనునాసికాక్షరములుగాక తక్కినవ గ్గాక్షరములకు అన్యోన్యయతిచెల్లును.
అనగా కవర్గములోని ఆక్షరములు 'క ఖ గ ఘ' లకు అన్యోన్యము యతిచెల్లును.
అట్లే చ వర్గములోని అక్షరములు 'చ ఛ జ ఝ' లకు అన్యోన్యము యతి
చెల్లును. ట వర్గములోని అక్షరములు 'ట ఠ డ ఢ' లకు అన్యోన్యము యతి
చెల్లును. త వర్గములోని అక్షరము లకు 'త థ ద ఢ' లకు అన్యోన్యము యతి

చెల్లును. ప వర్గములోని అక్షరములకు 'ప ఫ బ భ' లకు అన్యోన్యము యతి చెల్లును.

(1) అప్పకవి రచన—

అ వె క్రింది మధ్యగేహ ! ఖండితారి సమూహ !
 ఖంజనాభదేహ ! గృహ మోహ !
 గర్భద వక్షివాహ పునవాహజపేహ !
 భర్గవిమత ! యవిన వర్గయతుత !

తక్కిన వర్గములందలి అక్షరములకు ఇట్లే లక్ష్యముల నరయ నగును.

(10) బిందు యతి :

అనునాపి కాక్షరములకు ఆయావర్గాక్షరములు బిందు పూర్వకములగుచో¹

యతి చెల్లును. (1) అప్పకవి రచన—

తే గీ. జ్ఞానవేద్యాయ ! త ప్రకాంచన విభూష
 జ్ఞాయ : మేవకవర్ణ కర్త ప్రియాయ :
 నగధరాయ : నమోస్తు సౌందర్య విజిత
 మనసిజాతాయ ! గోవడింధాయ : యవగ :

(11) తదృశ వ్యాజయతి :

లక్షణము చూడదగును—

పీః విజ్ఞానమునకు తావింప విన్నాణంబు,

విజ్ఞాపనమునకు విన్నపంబు

సంజ్ఞకు సన్న, యజ్ఞమునకు జన్నంబు,

నాజ్ఞ ప్రకాశతి, యాజ్ఞకాన,

యవి యిట్లు సంస్కృత వ్యాహార మధ్యావ

సానంబుల ద్విశీయ సరళమునకు

పడుగునగల తాజామనాసికములు

తదృశంబున ద్రుతత్వంబు గాంచి

వెలయుటను దదృశ వ్యాజ విశ్రమమున

జరిగి నణలకు రెంటికి జ్ఞాతనర్పు

జ్ఞావిచేతోంబుకాత కోణ కర : యవగ

జ్ఞాతివిద్యేషి నృపవాళనకర ! యవగ :

ఇట్లు ణ-న-జ్ఞ లకు యతి చెల్లుట తదృశ వ్యాజ మిశ్రయతి

¹అప్పకవీయము ౪-50

²అప్పకవీయము 3-53

³అప్పకవీయము 3-54

(1) పావులూరి మల్లన రచన—

ఉ: శ్రీనిధియైన శివనను జిమ్మనమన్ మఱి సూర్యదేవుని
దీవిదిఁబోల నాద్యులను దేజమునన్ రవితుల్యులైన యా
సూనుల నద్వారంబడపె సూరి జనస్తుత సత్యభారతీ
జ్ఞానులఁబద్మ వదన్తంబులు నాలుగుఁబోలె వారిలోన్

(12) విశేషయతి :

జ్ఞ కు క, ఖ, గ, ఘ లకు యతి చెల్లును లక్షణము—

తే గీ: ప్రౌఢ కవులు కొందరు జ్ఞకారంబుఁతును
బ్రథమ వర్గంబు లొలియొక్కరములు నాల్గి
విడుదురు ప్రబంధముల నొక్కియెడ విశేష
వకులనుచు సోమయాజులు నాడు కవన :

(1) శ్రీనాథుని రచన—

పీ: జ్ఞానేంద్రియ జ్ఞాన కళకొడు సేరుగా :

(2) తిక్కన రచన—

కం: జ్ఞానము కేవల కృపన
జ్ఞానికి నువదేశవిధిఁ *బ్రకాశము పేయం
గా నది సకలధర్మితీ
జానంబునకంటె నధికతరఫలదమగున్¹

(13) అనుస్వారసంబంధయతి :

“ంట వర్గనకును” “ంత” వర్గనకును యతిచెల్లును.

(1) అల్లసాని పెద్దన రచన—

కా: శీలంబుం గులమున్ శమంబు దమముం జెల్వంబు లేఁత్రాయముం
బోలంజూచి యితండపాత్రుఁడని యే భూపాలుఁడి వచ్చినన్
పాలగ్రామము మున్నుగాఁ గొనఁడు మాన్య శ్రేణుముల్ పెక్కుచర్ల
ద్రాలంబందు నొకవృథుం దరుగఁదింట్లం బాడియుం బంటయున్²

1 అవ్యక్తివీయము 3—58

2 కాశీతండము 1—139.

* ప్రజనితము అను పాశాంతరము గలదు

3 తిక్కన భారతము కాంతి పర్వము 4—265

4 మనుచరిత్రము 1—55

(2) రావిపాటి తిప్పరాజు రచన-

మ॥ సరిదేసైరిపుడేల తాస్కరులు తాపావాధ !, పుత్రా ! వసుం
ధర నందొక్కడు మంత్రియయ్యె. విను కొండ్రనామయామాత్య తా
స్కరుడో ? యో, నయితే సహస్ర కరకాఖిలే, వదే యున్నవే
తిరమైదానము పేయచో రిపులహేతిన్ వ్రేయుచో వ్రాయుచో !

(14) అనునానీకాక్షరయతి :

“ంట” వర్గమునకు న; “ంత” వర్గమునకు ణ యతి చెల్లును. లక్షణము-
తే గే॥ అలద్రుతంబునకు మధ్యమామనాసి
కమునకును, జెల్లు ననునాసికయతులనగ
దావలను బూర్ణములు గల్గుట త డ థ యను
త థ డ థ యను గ్రమంబున దానవారి !

(1) అప్పకవి రచన-

క॥ మను సంతతి మండన ! భం
దన నిర్జిత కాత్తవీర్య వ్రతనాయక ఖం
దన . పంక్తిస్యందన నం
దన చందన శక్రవారణలసత్ కీర్తి²
మ॥ కల మాన్నంబు పుత్రంబుఁదాయనము కాకవ్రాతముల పిండి పం
టలు దాల్చెయి జాన్ము పెన్న యిడి యానాదక్కెరిల్ చక్కెరల్³

(3) వరమయోగి విలాసమునందు

సీ॥ నిగమ చోరకువి ఖండించిన యలశయో,
యబ్బిలోగిరి మోచి నట్టి యలఁతొ⁴

(4) రచన

సీ॥ పల్లవారుణ జటాపటల తారముతోడ
నవ్యపలాళ దండంబుతోడ⁵

(15) ము విభక్తియతి :

(విభక్తి) ము - పు - పు - బు భు లకు యతి చెల్లును.

1 అప్పకవీయము 3-82

2 అప్పకవీయము 3-83

3 రాజశేఖర చరిత్రము 2-157.

4 వరమయోగి విలాసము 2-104.

5 హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము 1-8

(1) అప్పకవి రచన

తే గీ॥ పుష్కరము సూక్ష్మచద్యమముగ నొనరె
పుల్లపంకేరుహము వక్రముగ నొనరె
బొండు మల్లెలు దరహాసముగ నొనరె
భోజనృపసందనకు నిక్కముగ నెఱుండు¹

ప్రాకకాలమున తత్సమ తదృశ శబ్దములకు మువిభక్తితోపాటు ప్రథమా విభక్తిలో 'బు' కూడ ఉండెడిదమట ఈ యతికి మూలపాతువు కానోపు.

(2) నన్నయ రచన

క॥ ఎట్టి విశేషకులంబునఁ
బుట్టిన సద సద్వివేములు గలిగినదాఁ
గట్టిన కర్మ ఫలంబులు
నెట్టిన భోగింపకుండ నేర్తురె మనుజుల్²

(16) ముకారయితి :

ము (వర్ణము) నకు పు - పు - బు - భు లకు యతి చెల్లును.

(1) నాచన సోమన రచన

క॥ ఆ త్తటి విట నాగరకులు
చి త్తమున వసంతకేళి చిగుర్నా త్తంగా
మొత్తములు గట్టి తెచ్చిరి
ముత్తైపు యుల్లరులతోడి బుట్టుట కొమ్ముల్³

(2) గౌరన రచన

ద్వి॥ ముందు మీరెఱిగిన భూతలాధీశు
లందు రాజ్యంబుఁ బోనాడి క్రమ్మఱును⁴

(8) శ్రీరంగ మాహాశ్మయమునందు

చ॥ పరిచరుఁగాఁగ నేలెవిరపాయ చరిత్రునిఁబాపకానన
స్ఫురదరు వీరిహోత్రుని సముజ్జ్వలమేరు సమాన గాత్రునిన్
విరమ పవిత్రునిన్ మునిసువర్ష పరస్తుతి పాత్రునిన్ మనో
హరఫల శేముషీ కవిశాంబులు మిత్రుని వాయుపుత్రునిన్⁵

1 అప్పకవీయము 3-70

2 నన్నయ భారతము - ఆదిపర్వము 5-58

3 వసంత విలాసము.

ఇది నేడు ఉపలభ్యముగాదు ఈ ఉదాహరణము అప్పకవిది 3-73

4 ద్విపద హరిశ్చంద్రకథ

5 శ్రీరంగ మాహాశ్మయము.

అప్పకవిది 3-73.

(17) మ వర్ణయతి :

మ - య - ర - ల - వ - శ - ష - న - హ లకు యతి చెల్లును.

(1) అప్పకవి రచన—

సీ॥ మర్దికదైశ్య సంయమిమనోబ్ధాదిత్య ।
 మహితమేహభ సంతాపితేభ !
 మాయాప్రసరి సంలబ్ధి విర్మలకీర్తి .
 మణివార సురవళంబద విహార !
 మంచర దైర్య వంశనివాదచాతుర్య
 మ్రాటూప యువతి పుంషండరూప !
 మంజుల స్వాంత కంఠధరా వరకృతాంత !
 స్మరహారారాధ్య సింహవిభవధ్య

తే గీ॥ యమచు జరమానునసికంబునకు నిట్లు
 గ్రాజగృతుల మవర్ణవిరామములన
 దండి సున్నలు దాపలనుండె నేని
 పెరుచ నంతస్థములు నూష్యములును గృష్ణ !

(2) అనంతుని రచన—

తే గీ॥ యరలవలు శషసహలును నాదిలిందు
 యుతములై మకారవిరామ యుక్తిదనరు
 మారు శాత్రుజాడరిది సంయమియంగ
 మదనజనకుండు దనుజ సంహారుడనగ 2

(18) ఋజుయతి :

య—హ లకు యతి చెల్లును.

(1) అప్పకవి రచన—

తే.గీ॥ మొదలియంతస్థవర్ణంబు తుదినిబొదలు
 నూష్యమును ఋజుసంజ్ఞచే నొకటి కొకటి
 యుతులగు నపార కూర సంహార యనగ
 హరముభార్పిత పాదతోయజ ! యనంగ 3

1 అప్పకవీయము 3-78

2 అనంతుని చందము 1-117

3 అప్పకవీయము 3-79

(19) ప్రత్యేకయతి :

చేతి + అది = చేతియది స్వరమైత్రి; చేతిది-వ్యంజనమైత్రి చెల్లును.

(1) అప్పకవి రచన

తే.గీ॥ అరయ శార్దూబు హరిచేతి యదియనాక

దివ్యదాపంబు కూరి చేతిదియనంగ 1

(20) భిన్నయతి :

ధరియించు - స్వరమైత్రి ధరించు వ్యంజనమెతి చెల్లును.

(1) అప్పకవి రచన—

తే గీ॥ ఎదమ లచ్చివి హరి ధరియించెననంగ

రిపుల నెల్లను బోర హరించెననంగ 2

(2) చేమకూర వేంకటకవి రచన

ఉ॥ చిత్తజాడల్లి తూపుమొనఁజేసినఁ జేయగ నిమ్ముపై ధ్వజం

బైత్తిన నెత్తనిమ్మ వచ్చియించెదఁగల్గిన మాట గట్టిగా

నత్తరళాయతేక్షణ కటాక్ష విలాస రస ప్రవాహముల్

కుమ్రకబంటి తామరలకుందలముస్కలు గండు మీఱకున్ 3

ఉ॥ ఎట్టి ప్రదోషవేళ జనియించిన వాడవొగాక చంద్రమా.

—విజయ విలాసము

పెజయతి - అగమము రానందుకు

(4) శ్రీరంగ మాహాత్మ్యమునందు

ఉ॥ గండపుఁ గొండ నెత్తములఁ గండివ మేలిమి తీవయింద్లలోఁ

గైందలి రాకు పామ్మన సుఖించి నితాంతరతి శ్రమంబునుం

జెందిన చెంచు గుబ్బెకల చెక్కులఁ జిమ్ముజవాది వాసవల్

విందులు సేయుచున్ మెలగువేఁకువఁగోమల గంధవాహముల్ 4

తే గీ॥ గుడుసుపైఁ గ్రియ నడుమ నాగుడుసువచ్చి

భిన్నయతి యగు రావిచోఁబెజయతి యగు

నని అప్పకవి ప్రతిపాదించెను. తెలుగు క్రియలలో ఇంచుగాగమము వచ్చి రెండు రూపము లేర్పడును. 1. ధరించు 2. ధరియించు.

1 అప్పకవీయము తృతీయాశ్వాసము—80

2 అప్పకవీయము 3—81

3 విజయ విలాసము 3—16

4 శ్రీరంగ మాహాత్మ్యము, అప్పకవీయము 3—84

ధరించు అనునపుడు రికి వ్యంజన యతి భిన్నయతి గాదు. ధరించు అనునపుడు 'యిం' కు యతి స్వరయతియే. ధరించు అనుచోట పెటయతి యని పేరు పెట్టి వ్యంజనమైత్రిని మాత్రమే నిర్దేశించుటచేత అవ్వకవికి ధరించు అను ఇంచుగాగమ శబ్దములలో ర్థి మున్నగు వ్యంజనములకు ఉభయ యతిమైత్రి (స్వరమునకు వ్యంజనమునకు) ఘటించుట సమ్మతముగాదనుట సుస్పష్టము.

కాని ఇంచుగాగమ శబ్దములందు సుఖించు ధరించు వరించు మున్నగు శబ్దములలో నుభయయతిని పాటించిన పూర్వకపు లనేకులున్నారు.

(5) నన్నయ రచన

ఉ॥ వీరలు దైవశక్తిఁ బ్రభవించిన వారగుటేమి నంది యం

దీరపజీయ కాంతి మప మింపఁగ వేల్పుల కారె ¹

(6) గరళపురీ చందమునందు

తే.గీ॥ తెరలుదీమల సిరుల ముఖింపజేసి

యైలమిఁబరకార్యములను ముటంపఁజేసి

ఇలను దన మహిమంబు జనింపజేసి

గరళపురీ నాథుఁడనగ లక్ష్మంబులయ్యె

(7) కేతన రచన

కం॥ మించి మదించినరిపుల హా

రించక సత్కిర్తి యీ మహాతలమెల్లన్

వించక దీమందయఁబో

ప్రించక ప్రఖ్యాతిగల్గినైవరనాథా ²

(8) ప్రద్యుమ్నోపాఖ్యానమునందు

కం॥ పంచశరుండనఁగను నా

లించి మహా ప్రధనభూమి నీక్షించి మదో

దంచుటఁదై శంఖముఁ బా

రించెం గుల గిరులు దిక్కరి ప్రజమదరన్

ఇందు రెండవ పాదమున స్వరమైత్రి, నాలుగవ పాదమున వ్యంజన మైత్రి ఘటంపబడినది.

(9) ఎఱ్ఱన రచన

సీ ఏమ దియ్యమున నటించిన హరుడైన ³

1 నన్నయ తారతమ్య ఆదిపర్వము 6-151

2 దళకుమార చరిత్రము.

3 నృసింహపురాణము 2-58

(10) నారాయణకవి రచన

తే.గీ. ఎఱిగి విశ్వేశముగ వడగించు టురవు,

(21) ఏకతరయతి :

ర ఱ లకు యతి చెల్లుదు.

ర ర లకు; ఱ ఱలకు యతి చెల్లనని అప్పకవి మతము. ర - ఱ - ల యతి మైత్రి అప్పకవికి సమ్మతముగాదు.

(1) అప్పకవి రచన-

అ. వె. రై ర బాలకృష్ణ రై చుల గమిగూడి
తైఁగయనుచు విన్ను అవ్వఁ బెట్టు
వాండ్ర యింద్లతేగి వాదేలఁ దెచ్చెద
పవన నేక తరములై పొసంగు.

పెక్కురు కవులు సాధురేఫమునకు శకట రేఫమునకు యతిని ఘటించి. యున్నారు. పోతన అట్లు ఘటించుటచే భాగవతమును లాడణికులు ప్రామాణిక గ్రంథముగ నెంచలేదని అప్పకవి భావము.

(2) పెద్దన రచన-

శ్రీ యిల్ గట్టినభోంతరాళమునఁ బాటెన్ దిక్షులు
—మనుచరిత్రము

తెలుగు యతికి మూలము వర్ణ మైత్రి అయినను ర-ఱ లకు యతిని అప్పకవి అంగీకరింపకపోవుటయేకాక అట్టి యతి యుండరాదని సమర్థించెను.

తే గీ॥ జ్ఞాతి వైరంబునొంది ప్రాసంబులందు
విశ్రమములందుఁ దమలోన వేలుగలిగి
దేవదానవులట్లన తెలుగు లందు
మించి రే ఫ ఱ కారముల్ మెలగుఁ గృష్ణ³

(22) అభేద యతి :

వ - బ; ల - డ; ల - శ; ల కు యతి చెల్లును.

బలాహక=వలాహక, జలధి=జడధి, వ్రీడ=వ్రీళ, పరిమల=పరిమళ, కలంక=కళంక. సంస్కృత భాషలో వ బ లకు ల డ లకు ల శ లకు అభేదము వర్తించును. వెడలు - వెలులు; దళము - దడము; తెనుగునను నీ సంప్రదాయము కలదు.

1మంచతంత్రము - సంధి 344

2అప్పకవీయము 2-88

3అప్పకవీయము ద్వితీయాశ్వాసము - 228.

తే. గీ. | వేదముఖమున 'వ ఐ యోరభేద' యమట
వలన వలొక్కటొక్కటి వియచ విరతి
కవవి లడలకు లళలకు వట్ల కలిమిఁ
జేసి తమలోన వివియును. జెల్లుచుండు

అని అప్పకవీయము (3-87) లోని లక్షణము.

(1) అప్పకవి రచన—

అ॥ వె॥ వ్రసునుతీ కళత్ర చిత్ర జైత్రగానక
కాలసక్ కలాపద్రంభ గోప
లలిత దేహ వింగళపుర రక్షణ గేహ
యన నభేద విరతు లవ్రమేయః

(2.) భీమకవి రచన—

ద. చిసరుహ గర్భవ్రాతయును విష్ణువి చక్రము వత్రివక్రమున్.

(23) అభేదవర్గ యతి :

వ - ష - ణ - త - వ లకు యతి చెల్లును.

(1.) నన్నయ రచన—

ఉ॥ వ్రల్లదు దైన యొక్క కులపాంసము చేసివదానఁ దత్కులం
బెల్లను దూషితంబగుట యేమి యపూర్వము కావునన్ మహా
వ్రల్లత తక్షకాధము నెప్తంబున సర్పములెల్ల వగ్నిలోఁ
ద్రెళ్లగఁ సర్పయాగ మతిధీయత ! సేయుము వివ్రసన్నిధిన్

క॥ కోరి యనేక యుగంబు ల
ప్రార తపోయత్తులైన వ్రారికిఁ బడయన్
దూరము నీ సభమట నీ
కారుణ్యము వంతకంటెఁ గడుదవ్వెందున్

(24) శోష్య యతి :

శ - ష - స లకు యతి చెల్లును.

1. అప్పకవి రచన—

తే గీ॥ శ్రతమహేవల భూషానువ్రంగ యవఁగ
ప్రద్యయత వేణునాద వ్రవ్రంగ యవగ

1 అప్పకవీయము 3-88

2 నన్నయ భారతము ఆదిపర్వము—1-128.

3 నన్నయ భారతము, ఆరణ్యపర్వము 1-371.

1. అప్పకవి రచన—

తే. గీ. శక్తి దానవ సంహారి చక్రధారి
వైభవశ్యామమూర్తి స్వేచ్ఛావవర్తి
స్వస్థి వచివరదాయి భుజంగ శాయి
 కరుణ ననుఁ బ్రోవు మననయ్యో సరనపఁతులు 2

సంయుక్తాక్షరములలో నేదోయొక హల్లునకు యతి మైత్రి ఘటించనగును.

అప్పకవి రచనలు—

1. తే॥ గీ క్షౌధరం బావప్రణయగ్రాధరించి
క్షౌ కుమారుని బోరను సంచరించె
క్షౌరుహంబునకై నిలిం ప్రపతి నొంచె
క్షౌ నిన సంయుక్త విక్రమములగు

అక్టో బహు యతులన్నను

2. **అయత్న ద రగడ :-**

**శ్రీమతి కె.ఆర్. కృష్ణమణి గారు మునసి
యని చెప్పగా బహు విరతులొప్పు**

81. విజయమంగళ రగడ :-

వైరి మదతమః పతంగః । స్వజన పోషితాంతరంగః ।
 ప్రజ పరభూషణంగః । యనగ ప్రలయః (బెక్కు వశులయెడల)⁴

(27) అంక్యోష్మనంధి యతి :

$$\text{వాక్} + \text{హరి} = \text{వాగ్ హరి}$$

వర్గహల్లులకు పొల్లులగు క చ ట త ప లకు వరమైన హకారమునకు ఆయా వర్గ చతుర్థాక్షర మాదేశమగు. ఇట్టిచో లోపించిన హకారమునకుగాని వర్గ హల్లునకుగాని య తిపాటించనగును.

అవ్యక్త వీయము 9-108

2అవ్వకవి ము 3-107

శిలస్పక వీయము 3-109

4అస్పక వీయము 3-114

(1) అప్పకవి రచనలు—

¹“దేవకీ నందమడు జగద్వితుడనంగ”

²హలధరుడు సంగరాంగ జోర్తతుడనంగ

దీనికి అనంతుడు వికల్ప యతి యని పేరుపెట్టెను.

(28) వికల్ప యతి :

తే. గీ వ్యాకరణ సూత్రముల సందు లతుకునపుడు

రెండు విధముల రూపంబు లందెనేని

వసుధ నయ్యక్కరముల కవ్వల వికల్ప

సంధి విరమణ మన రెండు పాగుచుండు.

అని అప్పకవీయమునందలి (3-116) లక్షణము

(1) అప్పకవి రచన

తే గీ న్నంద సుకుమార : గూడపాన్తద విహారి :

ద్రుత శకుపారి : గోత భిన్నజి విసిరి :

నైగ వర్యంకళాయి : సన్తార్థయాయి :

ద్రాశ్యసుత నామ : యోగి హృత్ప్రద్యరామ !¹

(2) ఆదిపురాణమునందు—

మ ఒకనా డిందుధరుండు : తార్వతియు లీలోద్వాన కేళీసరి

న్నికటానేక వన వ్రదేశముల దైత్రేయేంద్ర కన్యాపురో

వికురుంబంబులు పారిజాత కుసుమావీకంబుపై : జల్లద

ర్పక తాణంబుల కెల్లవెల్లయగు సౌభాగ్యంబు శోభిల్లగన్.²

(3) పెద్దన రచన :-

మ కలంకౌషధ సత్త్వముందెలియ మాయాద్వారకావంతికా

శకురుషే త గయావయాగములనే సేవింప కుద్దండ గం

డక వేదండ వరాహవాహరిపు బిగ్గ్యాప్ర మిమ్మంచు క్రిం

ద్రకు రాజెల్లనె బుద్ధి తాద్యజనితోన్మాదుర్ గదా శ్రోతియుర్.³

తే. గీ హలధరానుజ మయటి నిత్యమృటంచు :

బిరుతు వాక్యంబుచే మయ పదముగూడు

నప్పుడనునాసికంబె నిత్యమయి నిల్చు

న్తలిన లోచనుమేను చిన్మయ మనంగ

అని అప్పకవీయము (3-120) చెప్పుచున్నది.

¹ అప్పకవీయము 3-117

² అప్పకవీయము 3-118

³ మనుచరిత్రము 2-16

ఉభయ యతులు

అచ్చులతో సంధివశమున గూడిన శబ్దములు. ఏక శబ్దములవలె దోచు నపుడు, స్వర వ్యంజనములలో మథయములకు నైచ్చికముగ యతి ఘటించ నగును.

(1) యుష్మదస్మచ్ఛబ్దయతి :

(1) క ప్రస్తుత పణి సక్రథయ
త్రస్తాక్కులమైన అస్మద్దాదుల కెల్లన్
స్వప్తియని వరుక నవసర
మస్తీకునకయ్యె విప్పు దంబుజనేత్రా¹

(2) కః చతురానన నందన ది
త్ర్య తపోధనవర్య ! యుష్మద్దాగమనమునన్
గృతక్పిత్వః(డ నై తివి : నే
వతి పావనమయ్యె నస్కర్తస్వయమెల్లన్²

(2) పరదూపయతి :

శకంధ్యాదులలో స్వరవ్యంజనములకుభయములకు యతి చెల్లును.

శక + అంధు = శకంధు— ఇది సవర్ణ దీర్ఘసంధికి అపవాదము. సవర్ణ దీర్ఘ సంధి ప్రకారము 'శకాంధు' కాలేదు. వేదండ్ - సారంగ - మార్తండ్ శబ్దము లీగణమునందే గ్రాహ్యములు. ఉదాహరణములు—

1. వేదండ్ శబ్దమునకు—

మఃకోః దండితాహిత వీర ! సూరి విధాన ! దాన వినోద ! కో
దండ పార్థ ! వరాక్రమ ప్రియదామ ! దిక్పరి పూరితా
తండ పాండు యశోవిధి . వరగండ తైరవ ! వైరివే
దండ గండ విదారి ! హైరతరాస్తి తాపి భుజార్థణ !³

1 వన్నయ భారతము, ఆదిపర్వము 2-248

2 పాంఠోపాఖ్యానము, అవ్యకపీయము 3-128.

3 వన్నము, ఆదిపర్వము 3-228.

ఉ॥ పాండున్మపాల నందనులు పావని ముందుగఁ దాకనట్లు భీ
 ఘ్నుండు గడంక మై నడుచు చోటికిఁ జక్కటి గాఁగఁద్రోచి యొం
 దొండఁ గడంగి పేన తమ యుబ్బున కుబ్బగ నన్యసైన్యవే
 ద్దండ ముఖంగముల్ తృణ విత్రానముగాఁగొని నిర్వికారులై ।

(2) సారంగ శబ్దమునకు

ఉ॥ జంగమ రోహణాద్రి సదృశంబులు తత్పురిగలు భద్రసా
 ర్తంగ వరేణ్యముల్ వయికి హస్తములిండుక సాచి యవ్వియద్
 గాంగ యరంబు పీల్చి ఘటి తద్వమధువ్రకరంబు దప్పి వా
 యంగనౌసంగు రంగుగ విజ్ఞాన్య వహించిన చాతకాకిన్ 2

ఉ॥ అంగద నాథు మ్రింగిన వృకావళి దన్వెసఁ జాట్టుకొన్న స
 ర్వాంగములుం జరింప బెగడందుచు దిక్కులు సూచుచున్న సా
 ర్తంగియబోలె మందెఁ గురురాజ ! భవత్పుత్రు పేన భీష్మునా
 జం గజింబి పాండవులు జృంభిత విక్రమరీరిఁ బొల్పుటన్ 3

(3) ప్రాదియతి :

శ్లో॥ ప్రపరావ్రతి పర్యతృధ్యభ్య వానూప సంస్వప

ని వి నిర్దురుదప్యాజిత్వపసర్గాస్తు వింశతిః

ప్ర - పరా - వ్రతి - పరి - అతి - అధి - అభి - అవ-అను
 ఉప - సమ్ - సు - అవ - ని - వి - నిర్ - దుర్ - ఉత్
 అపి - అజ్

అను ఇరువదియు సంస్కృతమున ఉపసర్గలు.

ఈ ఉపసర్గలతో అతికినపుడు ఏర్పడు అక్షరములకు - అచ్చులకు
 గాని హల్లులకు గాని ఉభయములకు యతిమైత్రీ ఘటించనగును.

ఉదా :- అబ్జయోని రజోగుణ ప్రాప్తిః దనరు.

ప్ర + అరంభ = ప్రారంభ; ప్ర + అన = ప్రాణ; వ్రతి + అర్థి
 = వ్రత్యర్థి అవ + ఇత = అవేత; సమ్ + అంచిత = సమంచిత
 దుర్ + అత్మ = దురాత్మ; నిర్ + అంతర = నిరంతర; అతి +
 అంత = అత్యంత; అధి + అక్ష = అధ్యక్ష; వి + ఈక్ష = వీక్ష,
 పరి + ఈక్ష = పరీక్ష, అభి + ఈప్సిత = అభీప్సిత, అను + అయ
 = అన్వయ; అవ + అప్తి = అవాప్తి, సు + ఉక్తి = సూక్తి;

1 తిక్కన భారతము, భీష్మపర్వము 1-234.

2 చంద్రికావరిణయము, అవృకపీయము 3-129

3 తిక్కన భారతము - ద్రోణపర్వము 1-17

ఉత్ + అచింత = ఉదంచిత; పరా + ఇత = పరేత, ఉప + ఆయ
= ఉపాయ - అనురీతి ప్రాదులకు (ప్ర మొదలగు ఉపసర్గలకు)
అచ్చుల చేర్పుచే నేర్పడు సంధులందు ఉభయ యతి చెల్లును.
ప్రాచి యతులకు కవిత్రయ ప్రయోగములు, మఱియు మహాకవి
ప్రయోగములు ననేకములు గలవు.

(1) ఉ॥ ఆవివినాంతరంబున నిర్వంతర నిష్ఠ ¹

ఉ॥ మూతు నతిప్రియుండవు సమస్త విదుండవు ²

(4) నిత్య సమాన యతి :

స్వర సంధి గల్గియు స్థూల దృష్టికి ఏక రచములవలె గోచరించు పద గుంఫ
నములకు నిత్యసమాసములని పేరు. అవి కర్ణాట (కర్ణ + అట) రామాయణ
రామ + అయన) మొ॥ నవి. ఇట్టిచో ఉభయ యతులు వాడనగును. వివిధ
లాక్షణికు లొసంగిన నిత్యసమాస ఘటిత శబ్దముల పట్టిక—

కర్ణాట - వనౌక - ద్వీప - అంతరీప - నాస్తి - పదార్థ - అనేక - అనాది
- అనంత - అనంగ - అనూరు - అన్యోన్య - జనార్దన - నాక - విశ్వామిత్ర
- అపోళన - స్వాంత - ఏకాంత - సిద్ధాంత - రాద్ధాంత - లతాంత - ప్రాంత
నిశాంత-నారాయణ - వాతాయన - ఉపాయన- రసాయన - రామాయణ-పరా
యణ - పలాయన - శాదరాయణ - సాంఖ్యాయన - శాకటాయన - కాత్యాయన
- వాత్స్యాయన - బోధాయన - దక్షిణాయన - ఉత్తరాయణ - మర్తాండ
- బ్రహ్మాండ - శుద్ధాంత - ద్వార - సాంగ - గవాక్ష - సాంబ - సాదర -
అక్షోహిణి - అక్షోహిణి - కాసార - కూర్మ - కేశవ - లలాట - మేఖల -
- కాదంబరి - శలాటు - కేశ - కమల - శృంగాటక - సేన - కుతార - బిభృక
- రసాల - శృంగార - బృందారక - మయూర - శక్రాణి - ఇంద్రాణి - మృదంగ
- వృకోదర - దామోదర - కాకోదర - జమదగ్ని - ప్రభృతి శబ్దములు

(1) కర్ణాట శబ్దమునకు -

కా లాటివందన చర్చ చోళమహిళా లావణ్య సామగ్రి క
ర్ణాటి గీతకళా సరస్వతి కళింగాంతః పురీ మల్లికా
నాటి మంజరి గోళవామనయనా వక్షోజహారాదై
పాటింపందగు వీడుకీర్తి రథినీపాలాగ్రణి! సాహితీ. ³

గాంచినన్ వసివాళ్యాడుచు వచ్చుచున్నయది కర్ణాటాంగనన్ గంటిరే. అను ప్రయోగ
మరయదగినది.

1 ఆంధ్ర భారతము-నన్నయ సభావర్ణము ప్రథమాశ్వాసము—138

2 ఆంధ్ర మహాభారతము-నన్నయ ఆదిపర్వము సప్తమాశ్వాసము—158

3 భాస్కర రామాయణము కిష్కింధ కాండము-828.

(2) ద్వీపశబ్దమునకు—

ఉ॥ ద్వీపులఁ ద్రుండు విశ్వజగతీవతి యుత్తమ శక్తి జాంబవద్
ద్వీపమునందు గోవులకు వైముగఁ జేయుటయుం బ్రసన్నయై ¹

(3) 'నాన్తి' పదమునకు

తే॥గీ॥ నైన్తికాధమ యోరి యన్తాయవృత్తి
"నైన్తి తత్త్వం గురోవర" మ్మనగవివక్షె

(4) అన్యోన్య శబ్దమునకు—

ఉ॥ ధన్యుఁడు విశ్వభూవిభుఁడు ధారుణి నేలఁగ భూజనంబుల
న్యోన్య హితత్వ సంపదల నొందిరి దంపతు లింపునింప న
న్యోన్య సుఖమకూలతల నోమిరి విప్రులు వేల్చి పిండు న
న్యోన్య సుపుష్టి కుష్టి కుశల్తాదుల నొందిరి నాడు నాటికిన్ ²

(5) రామాయణ శబ్దమునకు—

తే॥ గీ॥ మౌని జల్పిత మైన రామాయణంబు
స్వరలయగ్రామ మూర్చనానరణు లెఱిగి
గానశక్తులు మెఱసి పాఞ్చత్కరింపఁ
దాడి రాలాపములఁ ద్రివత్తములు ముట్టి ³

ఉ॥ ఏ యెడ నర్థగౌరవ సమృద్ధియు శబ్ద విశుద్ధియుం దిరం
బై యనవద్యతం బరఁగ సంధ్రవచస్పితి భారతంబు రా
మాయణమున్ రచించిన మహాత్ముల నాత్మఁ దలంచెద న్జగ
దేయుల నన్నపాఠ్యునిని దిక్కన నెఱ్ఱన భాస్కరాఖ్యునిన్ ⁴

(6) నాక శబ్దమునకు

ఉ॥ ప్రాకట దర్శనై సకలరాయవి లక్ష్మణుపాలు నాకిరోఁ
దాకు విరోధిసైన్యము ముదం బొదవన్వరియింపవచ్చుచో
నాకసమెల్లఁ గ్రమ్ముకొను నంచితదిన్యవిమాన సంపద
న్నాక విలాసిని చరణహంసకభూరి యుణయణధ్వనుల్. ⁵

1 కావ్యాలంకార చూడామణి 7-85

2 శృంగార వృత్తము-అవృకపీయము 3-148

3 కావ్యాలంకార చూడామణి. 7-88

4 శైమిని భారతము (8-98)

5 రామచ పాండవీయము (8-98)

6 గౌరరాజ చాటుపద్యము

కం మును వెఱకు నేయ మీరలు
స్తను నేసినఁగాని యనుడు న్నాకేళ సుతున్
ధనురాచార్యుఁడు దెబ్బది
సునిశిత బాణముల నేసెఁ జూపలు వొగఁదన్¹

(7) విశ్వామిత్ర శబ్దమునకు—

ద్వి॥ ఎక్కడా గురుఁడని యెఱుఁగని నీకు
అక్కటా గురుఁడు విశ్వామిత్రుడయ్యె
మ॥ హరికోదండ విఖండన యు జనకశ్మిదీకు జామాత తా
స్కర వంశాగ్రణి జాః కీప్రియుడు విశ్వామిత్ర యాగాహితా
మర సంహరి విరాధకాలుఁడు ఖరాసుధ్వంసి మారీచ సం
హరుఁ డన్యప్రమదా వరాజ్మఖండయోధ్యా నాయకుం డాదటన్.²

(8) ఏకాంత శబ్దమునకు—

ఉ॥ అంతట నొక్కనాడు ధవళాంబుజ నైత్రుఁడు వచ్చి రుక్మిణి
కాంత గృహంబులోన శశికాంత శిలామయ వేదిమీఁద నే
కాంతమునందుఁ గొందరు మృగాయత నేత్రులు గొల్వ జూద మ
త్యంత వినోద కేళిమెయి నాడుచునుండగ అద్భుతంబుగన్³

పీ॥గీ॥ క్తామ సంగమములకు నేకాంతగృహము.
బొలిచి సొలిచియు ధర్మార్థములకు విదియ
యాస్పదంబున వర్గత్రయాసురమ్యు
లైన జనుల కెంతయు నొప్పు నప్పురంబు,⁴

(9) స్వాంత శబ్దమునకు—

స్తాంతము కాహగర్వ మనసంతమపాంధముగాఁగ శంక యా
వంతయులేక కీచకుఁడహంకృతి ముంగలి నాగమంబపా
త్యంతర పీమఁ జొచ్చి దరియంజని యారపి పెఱ్ఱఁగాంచి య
త్యంతముదావహంబగుడు నందు రయంబునఁ గేయపాచినన్⁵

1 ఆంధ్రమహాభారతము - తిక్కన విరాటపర్వము (5-124)

2 భాస్కర రామాయణము సుందరకాండము (283)

3 పారిజాతావహరణము.

4 ఆంధ్రమహాభారతము అదిపర్వము-74

5 ఆంధ్రమహాభారతము - తిక్కన విరాటపర్వము (2331)

తే.గీ॥ అధికరోష కషాయత స్వాంతుడైన
నరపతికి విన్నవించకు నాయవస్థ
పైత్య దోషోదయంబునఁ బరుసనైన
జిహ్వకును బంచదారయుఁ జేడు గాదె¹

ఇట్లే తక్కిన శబ్దములకు ఉదాహరణ యథోచితముగ నరయ వచ్చును.

సంస్కృత వ్యాకరణమున యమాన, యిత, యిష్యమాణ ప్రత్యయములు పరమగునేని పూర్వాచ్చునకు దీర్ఘము వచ్చును. వీనిని “కృచ్” ప్రత్యయాంతములందురు. ఇట్టిచో ఆ దీర్ఘమునకు వ్యంజన మైత్రియే పాటించనగునగాని ఉభయ యతులను వాడరాదు.

ఉ॥ ఆయము గర్వమున్ విడిచి యన్యవతుల్ వనిసేయనిట్లు గాం
గేయభూత్రయంబున నికృత విరోధి సమాజుడై కుమా
రాయిత శక్తికాలి దృతరాష్ట్రుడు రాజ్యము చేయుచుండెన
త్యాయక కీర్తితోఁ దనకు హస్తపురంబది రాజధానిగన్²

ఇచ్చట శివ పాదమున రై కు రాకు యతి ప్రయుక్తము. ‘రా’కు అచ్చు ఆ తో మైత్రి స్వరమైత్రి వేయరాదు తిక్కన విరాట పర్వములో మొదటి పద్యములో నిట్టి యతి గలదు. తిక్కన గూడ వ్యంజనయతినే పాటించెను.

ఉ॥ శ్రీయన గౌరి నాఁబరగు చెల్వకుఁ జిత్తము పల్లవింప భ
ద్రాయిత మూర్తియై హరిహర్నంబగు రూపముదాల్చి “విషుదా
పాయ నమశ్చినాయ” యని పల్కెడు భక్తజనంబు వైదిక
రాయిత కిచ్చమెచ్చు వరతత్త్వము గొల్పెద విష్ణుసిద్ధికిన్.³

“ఈ రెండు పద్యములందు నన్నయ తిక్కనలు కుమార భద్ర శబ్దములు కృచ్ ప్రత్యయాంతములు చేసి సంయుక్తవిశ్రామంబులుగా ప్రయోగించిరి. అది గనుక కొందఱారెండు శబ్దముల మీదనున్న ఆకారములను నిత్యసమాస విశ్రాంతులని భ్రమయుదురు. శబ్ద సూత్రముల వలన వానికే దీర్ఘములు వచ్చినవి గాని అందులోపల అతులులేవు” అని అప్పకవీయము (తృతీయాశ్వాసము-189) వివరించుచున్నది.

(5) దేశ్యనిత్య సమాస యతి :

“దేశ్య నిత్యసమాస సంధికిఁబొసంగు

వది స్వరంబైన వ్యంజన వర్ణమైన”

అని లక్షణము. దేశ్య నిత్య సమాసముల పట్టిక—

1 శృంగారనె షడమ - శ్రీనాథుడు ద్వితీయాశ్వాసము - 82.

2 నన్నయ భారతము - అదివర్ణము 5-8.

3 తిక్కన భారతము విరాటపర్వము 1-1.

రూపలు; పెంపలు; పెల్లలు, పపటచుట; క్రిక్కిరియు, క్రచ్చుట; చూపలు, ఉక్కలు, కఱకరి, కల్లడంబు; కట్టిడి తెమ్మర; ఓలమూస, ఎసలారు; ఉల్లలుకు, అటడి, వీటిడి; రజ్జులాడు; గ్రక్కరలు; అక్కలు; బోరన, గ్రక్కన మున్నగునవి. వీనికి ఉభయ యతులు చెల్లును. జూదరి - తెరువరి - చదువరి-ఇవిగూడ యథోచితముగ వై ఆకృతి గణములోఁ జేర్చవగును.

తే. గీ. అసుర వీరులనెల్ల నుక్కలు వధించె
బ్రాహ్మణులు రావణుని నేవలచెననగ. ¹

కం॥ ఎఱకలు గల కులకైలము
తెలుగు మెఱయ నంత నశఁడు దివికి నెగసి వి
ట్టులుము జలధరము క్రియ ను
క్కుఱఁ దదవనమెల్ల నద్రువ నైర్పుచుఁగడిమిన్. ²

చ చిలునగవొప్ప గాండివము చెచ్చెర సజ్యముఁజేసి సేనలు
క్కుఱ రథసంబుమై నడరఁ గువ్వడి ద్రోణయు నీడఁబోక య
త్తఱఁ దఱుమంగ నప్రములు దందడిఁ దొక్కివి మందుచుండఁ జి
చ్చుట పిడుగుల్ వడిన్ దొరఁగు చాడున నంబరవీధి మగ్రమై. ³

చ॥ ఎఱిగితి విన్ను నేను విలుదేంద్రుఁడవీవు జగత్త్రయంబు గ్ర
చ్చుట భవదీయ రక్షణము న్నంద వెలుంగుచునుండు నట్టి వి
న్నులువుగ నేను వేడుకొన నుత్తురగాక మొఱంగి నన్ను న
క్కఱపడి నీవు వేడు తిది కర్ణమె విర్జిత దైత్య ! చెప్పుమా. ⁴

చ॥ తఱియగు నంతకున్ రిపు మదగ్రత నైచుట నీతి నీవు నా
కఱవిన యట్లు సేయుము తగంజవి యాతని గాంచి నన్ను నె
త్తెలుగువనైనఁ బొందఁగ మదిం గలదేవియు వింతయేం క్ర
చ్చుట ముని వర్గవాహనుఁడవై చనుదెమ్మనుమంతఁ దీతెడున్. ⁵

(6) నిత్యయతి :

ఏని శబ్దము పరమగుచో నేప్పుడు సంద్యక్షరమునకు ఉభయ యతి వాడ నగును. రాముడేని (రాముడు+ఏని) ఇందు డై కును ప్ర కును గూడ యతి వేయవచ్చును

1 అనంతుని చందము 1-101.

2 ఆంధ్ర మహాభారతము - అరణ్యపర్వము 6 - 845.

3 తిక్కన భారతము - విరాటపర్వము 6-143.

4 ఆంధ్ర మహాభారతము - అరణ్యపర్వము 7-387.

5 తిక్కన భారతము - ఉద్యోగపర్వము 1-176.

క. మెట్టఁడు నారక మార్గం
 బైట్టి మహా క్రూరకర్ముడైనియుఁ దుద ని
 ట్టట్టనక నెమ్మనంబు
 నెట్టన హరితరంపు గలిగెనేని మహర్కా !

(7) రాగమసంధియతి :

తెలుగులో రు గా గ మ సంధి (జవరాలు మున్నగునవి) లో ఉభయ యతులు వాడనగును ('రా'కు 'అ'కు).

ఉ. ఇంతలు కన్నులుండఁ దెరువెవ్వరి వేఁడెడు భూసురేంద్ర : యే
 క్తాంతము నందునున్న జవరాంద్ర నెపంబిడి వర్కరించులా
 గింతియెకాక నీవెఱుంగవే మును వచ్చిన త్రోవదొప్పు నీ
 కింత భయంబులే కడుగ నెల్లదమైతిమె మాటలేటికిన్ : 2

క. ఈరిన వేయిపుంజవ
 లాలో యచ్చగయొ కిన్నర వధూమణియో ! 3

రుగాగమ సంధికి ఉభయ వకులు చెప్పిన లాటణికులు టుగాగమసంధి విషయము చెప్పలేదను సంగతి గమనింపదగినది.

(8) విభాగయతి :

ఏసితో చేరిన సంధిలో నుభయ యతులు వేయవచ్చును.

తే.గీ॥ ఋషుల పారిటివేయింకలేసి వనులు 4

అ.వె॥ కృష్ణుడిచ్చు నాడగైసి చీరలు కూర్చి
 త్తంతులకును నాడగైసి మణులు
 తీనితోడ దోపెడైసి మాదలు కడు
 నింపెనంగ గంపెడైసి సొమ్ము. 5

ఏసికిఁ జెప్పిన యుభయ యతి, “ఎడు” అను పరిమాణార్థకమునకు రెండవ, మూడవ మున్నగు ‘అవ’ శబ్ద ప్రయోగములకుగూడ చెల్లినగును. వీనినిగూర్చి అప్పకవిగాని పూర్వ లాటణికులుగాని చెప్పలేదు. కాని ప్రయోగములు గలవు.

1 అప్పకవీయము 3-214.

2 మనుచరిత్రము-ద్వితీయాశ్వాసము-41.

3 చాడదేష్టచరిత్రము - అప్పకవీయము 3-217,

4 కాళిందము 2-101.

5 కావ్యచింతామణి-అప్పకవీయము 3-220.

“చైలఁగి కుచేఁదొక్క పుడి నైందటుకుర్”¹

అవ్వకవియే ‘మూఁడవ’ అనుచో వ్యంజనమైతి గూర్చియున్నాడు.

కన్యకావృత్తము పదుమూఁదవయెడ విరతిఁ బొనగిన బెడగడదుఁగనకలతన్,²

(9) నామాఖండ యతి :

తెలుగులో శ్రేష్ఠార్థకంబులైన అన్నాదులు పరంబగునపుడు సంధి నిత్యము. అట్టిచో ఉభయ యతులు వాడనగును.

అ.వె॥ అప్ప, అయ్య, అన్న, అర, సవ్వ, అ, మృక్క-

అయి యు పదంబు లడుకు సంధు

యభయమునకుఁ జెల్లుచుండు నామాఖండ

వకులనంగ నూడఁబడఁక యైర.³

కం॥ చిన్నన్న ద్వివక తెలుగును

బిన్నుగఁ బెద్ద తిరుమలయ్య పదమున తెలుగున్

మిన్నంది మొరసె నరిసిం

గ్నన్న కవిత్వంబు పద్య గ్నద్య శ్రేణిన్.⁴

తే.గీ॥ అంకితము సేయు వీరభద్రయ్యపేర⁵

తే.గీ॥ ప్రహినయోధ్యకు రాజరాష్ట్రయయనంగ

అతవి వట్టంపు దేవి సీతమ యనంగ.⁶

ద్వి॥ ఆకార చంద్ర రాష్ట్రయ భాస్కరేంద్ర.⁷

కం॥ ఆ సంవద సాల్వకోనప్తురుసున తెనయే.⁸

అ.వె॥ గోలకొండ మలక గోవుల భషించు

కొండపీటి విప్రకులము నెల్ల

బాచమరుసు చేరి భషించుచున్నాడు

మలక మేరొ : బాచమరుసు మేరొ :⁹

1 భాస్కరశతకము.

2 అవ్వకవీయము 4-345.

3 అవ్వకవీయము 3-221.

4 తెనాలిరామకృష్ణుని చాటువు.

5 కాళిఖండము 1-3.

6 అనంతునిభండము 1-120.

7 రుక్మాంగద చరిత్రము - అవ్వకవీయము 3-229.

8 అల్లసానిపెద్దన చాటువు - అవ్వకవీయము 3-230.

9 పలకలూరి గోవర చాటువు - అవ్వకవీయము 3-231.

(10) పంచమీ విభక్తియతి :

పంచమీ విభక్తులగు కంటె, కన్న పరమగునవుడు క్తకు ఉభయ యతులు చెల్లును.

క॥ విన్నుఁజెఱగొన్న హైహయ
క్షన్నన్ దోర్వీర్య మెక్కుడగు భార్గవరీ
లన్నిర్జించిన రాముని
క్షిన్నమ కురుండు ముజ్జగంబులఁ గలదే!

పంచమీ విభక్తి ప్రత్యయములైన కన్న కంటెలకు ఉభయయతిని చెప్పిన అప్పకవి చతుర్థి విభక్తి ప్రత్యయములగు కై - కయికి చెప్పలేదు. కాని ప్రయోగ ములున్నవి.

తే గీ॥ అనఁ ! మామామ శకుని నాకైకదంగి 2

(11) కాకు స్వరయతి :

కాకు స్వరములలో నుభయ యతి చెల్లును.

మ అకటా ఏమని దూరు రాన విమ నాత్మా 3
మ॥ అనుమానించు తోడఁబుట్టులనె కారాకున్నితూటాదె! 4
ఉ॥ ఇంతైవ్విడిగాఁకు జెప్పగదవే తెరువెద్ది కుభంబు వీక్షగున్ 5
కా॥ ఓరీ రాజకులాధమా! నృపులు లేరొ! వేది రాజో! 6
ద్వి॥ అట్టి నామీద నీవై అలిగెదవు! 7
ఉ॥ ఉల్లమ! ఇట్లు నీకు తగున్తో తగదో పరికించి చూడుమా! 8

(12) ప్లుతయుగ యతి :

ప్లుత స్వరములు రెండింటికి యతిమైత్రి ఘటించనగును.

ఉ॥ శ్రీ గణగామినీమణిని సీతనుగా విరపాయిగాఁద్రిలో
కీ గృహమేదిగా గరుడకేతనుగా భవరోగ వైద్యుగా
నా గురునాన విన్నె మది నమ్మితి వేరొకవేద్యుఁగొన్వ నీ
వే గతి కావవే రమువతీ శరణాగత వజ్ర వంజరా! 9

వే - తీ లకు యతి చెల్లదు. కాని ఇచ్చట వే లో ప్లుతస్వరమున్నది. తీ లో ప్లుతస్వరమున్నది. ఆ రెండు స్వరములకు యతిమైత్రి ఇచ్చో సంఘటితము.

1 చమత్కార రామాయణము - అప్పకవీయము 3-239.

2 ఆంధ్ర మహాభారతము - సభాపర్వము 2-174

3 కళాపూర్ణోదయము 4-112.

4 తిక్కన భారతము - కాంతి పర్వము 1-287.

5 మనుచరిత్ర - ద్వితీయాశ్వాసము.

6 హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము 2-147.

7 రంగనాథ రామాయణము - అప్పకవీయము 3-248

8 విజయ సేనము - అప్పకవీయము 8-254.

9 వజ్రవంజర శతకము - అప్పకవీయము 3-257.

19

ప్రాసయతి

యతికి బదులు చందస్సున కనుగుణముగ ప్రాసము నెలకొల్పుట ప్రాసయతి. ప్రాసలక్షణములు ఇచ్చోటగూడ చెల్లనగును ప్రాస పూర్వాక్షర నియమము, సఖిందుకతానియతి మున్నగునవి ప్రాసమునకు వలెనే పాటింప నగును. ఉదాహరణము—

అ.వె: దేవకి కుమార! గోవర్ధనో దౌత!
 తోయజాక్ష: పాండవేయ వక్ష:!
 మనవిసీలగాత్ర! ముని జనస్తుతి పాత్ర!
 యదుకులాభిసోమ! కర్తవ భీమ!¹

వృత్తములలో ప్రాసయతి చెల్లదు. ప్రాసనియతి లేని పద్యములందు సర్వ సాధారణముగ ప్రాసయతి చెల్లును. ద్వీపదకు ప్రాసనియతి కలదుగావున, ప్రాసయతి వేయరాదనియే లాక్షణికులలో అధిక సంఖ్యాకుల మతము ఉదాహరణము :—

తే గీ: తరసి వెన్నెల ఆణిముత్యాల సొదిగు
 పునుగు జవ్వాది ఆమని పూరివంపు
 మురళి రవళులు కస్తూరివరిమగములు
 కలిసి యేర్పడె సుమ్మ మా తెలుగు దాస²

వై తేటగీతి పద్యములో ప్రథమ పాదమున, 1, 4 గణముల మొదటి అక్షరములకు అనగా “త” - “త్యా” లకు యతి చెల్లుట సుగమము. అట్లే రెండవపాదమున “పు” — “పూ” లకు యతి చెల్లుచున్నది. కాని మూడవ పాదమునందు యతిస్థానమునందలి “ము” — “ప” లకు, వాలుగవ పాదము నందలి “క” - “కె” లకు స్థూలదృష్టికి యతి కుదురదు. కాని యతికి బదులు యతిస్థానములందు ప్రాసనిల్పుట ప్రాసయతి యనబడును.

వై పద్యమున 3, 4 పాదములందు ప్రాసయతి చెల్లుచున్నదనుట సుగమము.

ప్రాసయతి — చందశాస్త్రము అంగీకరించు స్థలములందే వ్రయుక్తము కాదగునను మాట మరువరాదు.³

¹ అప్పకవీయము 3-269.

² ప్రగతిగీత: అవతారిక-నందూరి రామకృష్ణమాచార్య

³ ప్రకరణాంతరముల, ప్రాసయతికి ఈ గ్రంథమున ఉదాహరణములు కొల్లలు.

రలయతి, ఇకారయతి, అఖండయతి

అప్పకవి తెలుగులో యతి పరిణామ క్రమ వికాసమును సవిస్తరముగ సోదాహరణముగ సాంగోపాంగముగ సమీక్షించి వివరించియున్నాడు. అప్పకవికి సమ్మతముగాని యతులలో ముఖ్యముగ పేర్కొనదగినవి—ఇందుగాగమయతులు

ఈ విషయము సవిస్తరముగా భిన్నయతులు అను శీర్షిక క్రింద “పెటయతి” వివరణమున “ఇంచుగాగమయతులు” సమీక్షింపబడినవి. తెలుగులో బహుకవి జనామోదమును బొందిన ఈ యతులను అప్పకవి అంగీకరింపలేదు.

(1) “ర-ల”లకు యతి :

అప్పకవి ర ల లకు యతి నంగీకరింపలేదు కాని పూర్వకవి ప్రయోగములు గలవు.

కా॥ ర్లీతుర్ మెచ్చ న్రతంబు నాతలపు తీస్తున్¹

కా॥ రీలా హాస్య కలా వ్రసంగముల మద్రేకించి²

రైతుమాడు, దేర్లంగ గలడు³

“ఉ - ప” లకు యతి

గో, పుల గణియింప దాతయును న్నోపడు⁴

(2) ఇకారయతి :

క ప్తి లేదు శౌరి గుణావర్తి ననంగ⁵

అనగా ఇ, ప — ఎ ప లింగూడిన ల క లకు ఇకారమునకు యతి చెల్లును.

¹ కాళహస్తికర్ శతకము.

² కాళిఖండము 6-20.

³ శ్రీనాథుని సునంద చరిత్ర.

⁴ కాగవతము 5-482.

⁵ చందోదర్పణము 1-90.

సీ! అతవివంశమున వా రతిధనఁబులై
కృత వీర్యుడనమెల్లి కష్ట చేసి!
సీ పుత్ర వయోరాశి సం క్తప్తా వధికమైన
చంచత్కుళ దీప్త జగతిఁజేరి?

(3) అఖండయతి :

అచ్చులకు అచ్చులే యతి చెల్లుట - స్వర ప్రధాన యతిగా పాటించుట తెలుగులో సంప్రదాయము. య-హ అక్షరములకు అచ్చులతో యతి ఘటించదగును. నిత్య సమాసయతులు - ఉపసర్గయతులు (ప్రాది యతులు) మున్నగు నవి అఖండములుగ నెంచి ఉభయములకు - స్వరములకుగాని వ్యంజనములకుగాని యతి ఘటించనగును.

అట్లుగాక - సంధిగతమైన అచ్చును అఖండముగ చాటించి సంధిస్థలమున నిలిచిన వ్యంజనాక్షరమునకు యతి గూర్చుట అఖండయతి. అఖండయతి నిల్పు శబ్దమందు స్వరయతి నిల్పుటకు ఏ అభ్యంతరమును లేదు. అప్పకవి అఖండయతిని అంగీకరింపలేదు. కవిజనాశ్రయకారుడు - అఖండ యతిని అంగీకరించెను. కవిజనాశ్రయములోని ఉదాహరణ పద్యము—

ఉ. మానుగ విశ్రమాక్షర సమంచితమై స్వరమూదినం దదీ
యాను గుణాక్షరంబి కొనియైనను జెప్పఁగ నొప్పు నీక్రియన్
తాను సహస్ర భాస వృషభాధిపుఁడన్నటు ల్పయ్య క్తమై
పూనినదో నఖండవదీ పొల్పగు నాది కవి ప్రణీతమై

ఇచ్చట స్వరముతో కలిపిన వృషభ + అధిప = వృషభాధిప అని యున్నది గావున పాదాది భాగును సంధిగత భాగును అఖండ యతి యని అఖండయతి అంగీకరించువారి వాదము.

కాని - అప్పకవి కవిజనాశ్రయ పద్యమును (నిత్యసమాస యతి భేదమైన) ఉపసర్గయతికి ఉదాహరణముగా నెన్ని వృషభ + అధి + ప అని విరిచి అధి : ఉప సర్గ కావున ఆ యతి చెల్లననియు, అట్టి ఉపసర్గవిరహితమైన సంధియైనచో - వ్యంజనమునకు యతి వేయరాదని ప్రతిపాదించెను. పృథక్ ప్రయోగార్థములు గాని శబ్దములు సంధించినపుడే అఖండమగు ఉభయ యతి చెల్లనని అప్పకవి మొదలగు లాక్షణికుల వాదము.

1 నన్నయభారతము - ఆదిపర్వము - 7-133.

2 కాళిఖండము 5 - 281.

కూచిమంచి తిమ్మన-రామాయణాదులనుండి ఉదాహరణములు చూపియు,
“ఇట్టి ప్రయోగములు కలవుగాని, అఖండయతికి త్రికపుల ప్రయోగములు లేవు
గనుక నిది సుప్రయోగముగాదు” అని తీర్పు చెప్పెను. అఖండవడి సుప్రయో
గము గాదని నిరసించిన కూచిమంచి తిమ్మన రచనయందే అఖండయతి ప్రయో
గములు గోచరించుచున్నవి.

గురునాథ జంగంబు గోరినవస్తువు

వైదియైన ముదంబు వివ్వటిల్లి”

మున్నగు ప్రయోగములు శ్రీ రావూరి దొరస్వామి శర్మగారు
ఉదాహరించినారు.

అఖండయతికి భారతములో గూడ ప్రయోగములు చూపువారున్నారు.
కాని ప్రతివాదులు వానికి అఖండయతిగాని పాతాంతరములు చూపుచున్నారు.

ఉ త్తంత్రము లాచరించి వసుధామర ముఖ్యులు

సీ కన్నుల, కృతీలార్థ లాభంబు క్తలుగుచుండు :

సీ మ్రాచకమ్మకు దీర్ఘమాయురస్తు

చ । వైర వసుధా స్థలంబునఁ గ్రవీండులు

తే గీ క్తా యణిమాది సిద్ధుల కౌటపట్టు

అఖండయతికి వై ప్రయోగములను శ్రీ రావూరి దొరస్వామి శర్మగారు
తెలుగు చందోరీతులలో చూపినారు.

అఖండ యతిని అంగీకరింపజాలని కవి వండిత బృందము నేటికిని లేక
పోలేదు. అఖండయతిని అంగీకరించువారును ప్రయోగవైరళ్యమును గమ
నించినవారే.

శ్రుతి సుభగమైన వర్ణమైతి తెలుగు యతికి ఆద్యప్రకృతి. తెలుగు
యతిస్వరూపములో అంత స్తత్వమునకు విరుద్ధముగాకుండ ఏర్పడిన క్రమపరిణామ
వికాసము సహృదయులకు అనుభవ పునరుక్తము. తెలుగువారికి ‘యతి’ ప్రియ
తమమైనదనుటకు, సహజ సిద్ధమైనదనుటకు తెలుగు భాషలోని సామెతలే సాక్ష్యము.

యతి ప్రాసలు కవిత్వాగానమునకు మృదంగ వ్యాపారము నిర్వర్తించును.

1 తెలుగులో చందోరీతులు.

2 కాశీఖండము.

3 పోతన భాగవతము.

4 క్రీడాధిరామము.

5 భీమఖండము.

6 కాశీఖండము.

